

De trek van de plattelandsbevolking in Nederland : bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking

<https://hdl.handle.net/1874/311500>

DE TREK VAN DE
PLATTELANDSBEVOLKING
IN NEDERLAND

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE SOCIALE
MOBILITEIT EN DE HORIZONTALE MIGRATIE
VAN DE PLATTELANDSBEVOLKING

DE TREK VAN DE
PLATTELANDSBEVOLKING
IN NEDERLAND

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1905 6393

*Ag. 1932, 1932
den Utrecht*

DE TREK VAN DE PLATTELANDSBEVOLKING IN NEDERLAND

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE SOCIALE
MOBILITEIT EN DE HORIZONTALE MIGRATIE
VAN DE PLATTELANDSBEVOLKING

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS Dr. C. G. N. DE VOOYS, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE EN VAN DE
FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 16 DECEMBER 1932,
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

ADRIAAN CORNELIS DE VOOYS
GEBOREN TE ASSEN

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1932

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

AAN MIJN OUDERS

Bij het beeindigen van mijn academiese studie is het mij een behoefte in de eerste plaats U, hooggeleerde VAN VUUREN, hooggeachte Promotor, mijn hartelijke dank uit te spreken voor Uw leiding gedurende mijn gehele studietijd. Het nauwe contact, dat ik de laatste jaren met U mocht hebben, is van buitengewone betekenis voor mijn wetenschappelijke vorming geweest. Uw voortdurende belangstelling in de groei van dit werk was mij een aansporing om de vaak grote moeilijkheden, die noodwendig aan het sociaal-geographies onderzoek verbonden zijn, te overwinnen. Uw daadwerkelijke steun is zeer zeker aan dit proefschrift ten goede gekomen.

Hooggeleerde OESTREICH, Uw ruime kijk op de geomorphologie heeft mij de betekenis van het landschapsbeeld voor de sociaal-geograaf duidelijk gemaakt. Nog lang zullen de aangename excursies onder Uw leiding in mijn herinnering blijven.

Uw interessante colleges, Hooggeleerde KOHLBRUGGE, heb ik steeds met grote belangstelling gevolgd.

Uw colleges, Hooggeleerde KERNKAMP, BOLKESTEIN, VERRYIN STUART, RUTTEN en VAN EVERDINGEN hebben mijn inzicht in vele opzichten verruimd.

Ik acht het een voorrecht, dat ik te Amsterdam de Candidatenreferaten onder Uw leiding, Hooggeleerde STEINMETZ, heb mogen bijwonen.

Uw inleiding in de Sociologie, Zeergeleerde HEERE, was voor mij meermalen een aansporing tot bestudering van verschillende vraagstukken.

U, Zeergeleerde Mej. HOL, dank ik voor Uw grote hulpvaardigheid.

Drs. BOMER heeft het tijdrovende werk van het tekenen van de kaartjes op zich genomen. Mijn hartelijke dank voor zijn hulp!

Zonder de hulp van vele personen buiten de academiese wereld was het onmogelijk geweest deze studie tot stand te brengen. In de eerste plaats dank ik de gemeentebesturen van Venray, Kats, Urk en Tull en 't Waal voor de grote behulpzaamheid en voor de vele inlichtingen die ik van hen mocht ontvangen.

Dankbaar ben ik ook de Heer J. P. VAN LONKHUYZEN, Directeur van de Heidemaatschappij, voor zijn medewerking en inlichtingen betreffende IJsselstein, de Heer J. ROBERTSON, die mij toegang tot het bevolkingsregister van de stad Utrecht verleende, de Heer Drs. P. J. MEERTENS, Secretaris van de Dialectencommissie der Koninklijke Akademie, voor zijn hulp op Urk verleend en Prof. Dr. H. W. METHORST, die mij twee maal de gelegenheid gaf volkstellingskaarten te bestuderen.

Zonder de medewerking echter van de gehele bevolking der geënuquëeerde dorpen zou deze studie onmogelijk geworden zijn. De herinnering aan de vele aangename en leerzame uren, op de akkers of in de huiskamer doorgebracht, de levendige besprekingen, de vaak hartelike ontvangst die mij als vreemdeling te beurt viel, zullen mij een aansporing zijn om dergelijk werk later voort te zetten.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
VOORWOORD	XI
HOOFDSTUK I. ALGEMENE BESCHOUWINGEN	I
1. Begripsbepaling.	I
2. De betekenis van de migratie voor andere wetenschappen	6
3. Wat is op migratiegebied in Europa gewerkt?	9
4. Het Amerikaanse onderzoek.	16
5. Het Nederlandse onderzoek	31
6. De betekenis van de genealogie voor het migratieonderzoek	38
7. Algemene uitkomsten voor het migratieonderzoek	46
HOOFDSTUK II. DE OMVANG VAN DE MIGRATIE	51
HOOFDSTUK III. MONOGRAPHIEËN	69
1. Inleiding tot de monographieën	69
2. Tull en 't Waal	73
3. Kats.	95
4. IJsselstein	112
5. Urk	129
6. Algemene conclusies	136
HOOFDSTUK IV. MIGRATIE EN WERKLOOSHEID	145
1. Inleiding	145
2. Literatuuroverzicht.	148
3. De werkloosheid op het platteland	152
4. De trek naar de stad	157
5. Een tweetal voorbeelden van werkloosheidsonderzoek op het platteland	175
6. Besluit.	184
SUMMARY	186
BIBLIOGRAPHIE	191

VOORWOORD.

Iedere bestudering van het zo veel omstreden gebied van het sociale leven, die zich niet beperkt tot een literatuurstudie, zal noodzakelijkerwijze een persoonlijk karakter dragen. Toch moet zowel de sociaal geograaf als de sociograaf uitgaan van de feiten. Hun conclusies mogen slechts op de feiten gebaseerd zijn.

In dit licht gezien behoeft het nauweliks betoog, dat deze studie opgezet, geconcipieerd en voltooid werd onder de invloed van de diep menselijke gevoelens, welke in deze crisistijd geboren worden in de harten van vele jongeren, die de verschijnselen der sociale wetenschappen niet alleen bestuderen maar beleven. In die zin mag dit boek een „crisisboek” genoemd worden. Het is in de nood der tijden geschreven en het draagt, vooral in het laatste hoofdstuk, daarvan de stempel. Daarom wil deze studie een oproep zijn, niet gericht tot hen, die verward in de theorie, vanuit de studeerkamer algemene beschouwingen houden, maar tot een opkomend geslacht van sociale werkers, die zelf het veld intrekken om door de waarneming tot de feiten te komen. De tijd gaat voorbij, dat de sociaal geograaf over delen van zijn eigen land schrijft zonder er zelf geweest te zijn. Wie kan zich een geoloog voorstellen, die een monographie over een deel van zijn eigen land schrijft zonder er zelf gewerkt te hebben? De sociaal geograaf mag zich niet meer op statistiese gegevens beroepen, die voor zijn onderzoek onbruikbaar blijken te zijn. Dit boek wil dan ook in geen geval een statistiese studie zijn.

Nooit meer dan in de tegenwoordige tijd is het gebrek aan het wezenlike kennen van de sociale structuur van onze eigen volks-groep gebleken. Dit kan niet in korte tijd veranderd worden. De sociale problemen zijn te ingewikkeld om met de leuzen: socia-

lisatie, vrijhandel of loonsverlaging te worden opgelost. Talloze sociaal-politieke maatregelen worden door de leidende organen genomen (ik denk b.v. aan de contingentering), zonder dat men op grond van beschikbare gegevens de sociaal-economische gevolgen van deze maatregelen kan overzien of beoordelen. Hier helpt geen theorie; aan alle zijden, in het gehele land zal en moet het werk worden aangepakt. Uit het voorgaande mag men niet tot een mindere waardering van het theoretiese deel van de sociale wetenschap besloten worden. In deze kritieke tijden moet de aandacht van de gehele sociaal wetenschappelijke wereld op de problemen van de huidige maatschappij gericht zijn, die zo dringend om een oplossing vragen.

HOOFDSTUK I.

ALGEMENE BESCHOUWINGEN.

§ 1. *Begripsbepaling.*

Hoezeer wel altijd in de wetenschap op de voorgrond gesteld wordt, dat men bij de behandeling van welke problemen dan ook steeds precies moet weten met welke begrippen gewerkt wordt, en vooral welke inhoud deze begrippen hebben, toch is het van algemene bekendheid, dat deze eerste eis slechts zelden vervuld wordt. Daarom vangt deze studie aan met een begripsbepaling. Wat verstaat men onder platteland, en wat onder migratie? Over beide begrippen bestaat nog geen algemeen aanvaarde opvatting, waardoor bij de behandeling der met die begrippen samenhangende problemen vaak grote verwarring is ontstaan. Wat is platteland? Sparnaay heeft zich dezelfde vraag gesteld.¹⁾ Door hem wordt deze vraag m. i. principieel juist beantwoord. Alleen de beroepsstatistiek kan aanwijzen of een streek tot het platteland gerekend mag worden. Wanneer twee-vijfden van de arbeidende bevolking tot de agrarische behoort, rekent Sparnaay de betreffende gemeente tot de landbouwgemeenten. Daarbij is hij er niet in geslaagd de volgende fout te vermijden. Hij gebruikt de beroepsstatistiek, die alle bewoners van gemeenten beneden 5000 inwoners als één groep samenvatte. Deze gemeenten beschouwt Sparnaay alle als landbouwgemeenten. Wanneer men echter de 34 gemeenten, die in de periode 1889—1899 boven 5000 inwoners stijgen nagaat, dan blijkt het dat 18 hiervan niet aan het criterium, door Sparnaay zelf gesteld, voldoen. Toch worden deze alle bij de landbouwgemeenten opgeteld! Hieronder vinden we o.a. Woerden en Veenendaal, plaatsen die toch zeker niet als zodanig beschouwd mogen worden.

Sparnaay is het eens met Reyne, als deze schrijft over „gemeenten die indirect (als marktplaats enz.) bestaan door landbouw in de omgeving, en *dus ook* tot het platteland gerekend

¹⁾ L. J. Sparnaay, De landbouwgemeenten in Nederland. Diss. Amsterdam 1905.

kunnen worden".¹⁾ Maar waar ligt hier dan de grens? Immers een groot deel van de industrie is opgebouwd op de landbouwprodukten. Deze industrieplaatsen zouden dan met evenveel recht tot het platteland gerekend kunnen worden, terwijl de distributiekernen die voor een groot deel van de agrarische bevolking bestaan, sociologisch gezien, een niet-agrarisch karakter tonen. Volgens Reyne moeten we Hoorn, Edam en Medemblik tot het platteland rekenen. Niet velen zullen hem daarin volgen.

Uit het bovenstaande blijkt welke 'fouten men kan maken, als men zo strak aan de statistiese gegevens vasthoudt. Sparnaay verwerpt als te subjektief Reyne's methode, die door eigen kennis van de streek een indeling had ontworpen. Dit was toen de enig mogelijke methode: een samenvattende studie voor ons gehele land was toen nog onmogelijk. Juist blijft evenwel, dat eerst een détailonderzoek nodig is; anders komt men spoedig tot fouten of tot nietszeggende generalisaties.

In zijn recente studie over de bevolkingsconcentratie in Nederland²⁾ heeft Postmus het probleem van een andere zijde benaderd; hij heeft zich de vraag gesteld: wat is een stad? Zeer terecht merkt hij op, dat de totale bevolking noch de dichtheid alleen een criterium biedt. De statistici toch hebben de gewoonte om onder platteland slechts te verstaan de gemeenten beneden 5000 inwoners. De grote Friese plattelandsgemeenten zijn evenwel met hun veel grotere bevolking, maar verdeeld over een grote uitgestrektheid een bewijs voor de onhoudbaarheid van deze statistiese grenslijn. Zelf geeft schr. geen algemeen geldend criterium voor de stad; hij beweert: „een algemeen criterium lijkt ons niet te geven". Immers wat een stad is, wordt naar tijd en plaats verschillend beoordeeld. Er is een waarderingsgrens voor het begrip stad, b.v. een groep beneden 20000 inwoners noemt men dan een „stadje", en dit is geen stad meer (!).

Toch neemt Postmus een drietal criteria aan, waardoor hij een stad bepaald wil zien: de grootte van de bevolking, een klein oppervlak en een centrum. Postmus, van de stad uitgaande, laat alle gemeenten beneden 20000 inwoners buiten beschouwing, maar zelf inziende dat er dan groepen steden uitgesloten worden, past hij hier zijn criteria toe. Nu ontstaat een hopeloze verwarring:

¹⁾ K. Reyne, Ontvolking, p. 210.

²⁾ J. Postmus, Een onderzoek naar omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland sedert 1830. Diss. Amsterdam 1928.

Delfzijl, Bodegraven, Purmerend, Sluis, Terneuzen, Tiel worden tot steden gepromoveerd; andere weer, die veel eerder het „stadsrecht” zouden moeten verwerven, worden niet genoemd, b.v. Goor. En de criteria zelf? Apeldoorn wordt geen stad genoemd, Laren (N.H.) wel; Zeist wel, maar De Bilt niet (p. 62—63, p. 70). Sommige gemeenten zijn half stad, half niet, b.v. Velsen en Lonneker.

Met de plattelandsbevolking, die woont op het gemeentegebied van een stad, weet schr. gemakkelijk raad: „reken die bevolking gerust tot de stedelijke” immers demographies en economies behoort dit gebied geheel bij de stad; „de naam plattelandsbevolking moet haar ten eenenmale ontzegd worden” (p. 67). Berust deze bewering op feiten? Weten wij hoever de stadsinvloed zich uitstrekt? „Wij wenschen te onderzoeken hoe groot het percentage der Nederlandsche bevolking is, dat onder de stedelijke invloedssfeer staat”? (p. 6) Heeft hij kennis genomen van het onderzoek van Bowley, die tot de conclusie kwam dat deze invloed reeds tot in de verste uithoeken was doorgedrongen, en daardoor alleen reeds zeer moeilijk is na te gaan? ¹⁾ En wat voor Engeland geldt, geldt toch zeker ook wel voor het dichter bevolkte Nederland. Bovendien is de stedelijke invloedssfeer vaak niet statisties vast te leggen.

De jongste mij bekende poging om de bevolkingsbeweging in ons land te bestuderen is het artikel van de Heer Vermooten, getiteld: Oorzaken van de toenemende urbanisering in Nederland. Ook hij voelt de moeilijkheid van de begripsvorming, maar lost die m. i. niet bevredigend op. Zijn kritiek op Reyne lijkt mij niet geslaagd. Wanneer gesteld wordt: het onderscheid tussen stad en platteland kan begrepen worden in het middel van bestaan, en men voert daar tegen aan: ja maar, deze of gene gemeente kan dan niet worden ingedeeld, dan kan daartegenover worden gesteld, dat zulks een gevolg is van de indeling in administratieve eenheden, maar dat doet niets af aan de juistheid van het criterium!

Ook Sorokin en Zimmerman hebben het beroep als bepalend aangegeven. ²⁾ Voor de bepaling van het begrip platteland, zal in deze studie dan ook het beginsel van Sparnaay worden aanvaard.

Het onderscheid tussen stad en platteland berust in laatste instantie op het verschil in activiteit van de groep. Hieruit zijn

¹⁾ A. L. Bowley, Rural population in England and Wales. Journal Stat. Soc. 1914.

²⁾ P. Sorokin and C. C. Zimmerman, Principles, p. 16.

voor een aanzienlijk deel de sociologische verschillen te verklaren.

Methodologies kunnen we het onderzoek in twee delen splitsen: de horizontale migratie en de sociale mobiliteit. Onder sociale mobiliteit verstaat Sorokin: „the phenomenon of the shifting of individuals within social space” ¹⁾. Het lijkt mij echter zeer verwarrend, de horizontale migratie als deel van de sociale mobiliteit te behandelen, zoals Sorokin doet. ²⁾ Nog verwarrender wordt het, wanneer Heberle onder mobiliteit alleen „Wanderungsmobilität” gaat verstaan. ³⁾

Behoort de sociale mobiliteit tot het studieterrein van de sociograaf, de horizontale migratie behoort uiteraard tot het gebied van de sociale geographie. Hiermee wil niet gezegd zijn, dat het voldoende is de migratie alleen sociographies of sociaal geographies te bestuderen, aangezien horizontale migratie en sociale mobiliteit elkaar dermate beïnvloeden, dat een eenzijdige verklaring van de migratie tot onjuistheden moet leiden. We zullen nog bij de beschouwing van het Amerikaanse onderzoek nader op dit punt ingaan.

Een andere fout, helaas ook nog veel door geographen gemaakt, wordt veroorzaakt door het vasthouden aan de administratieve indeling van grotere eenheden, i. c. de provincie. Hoe vaak kan men niet lezen: „het platteland van Friesland”. Dit wordt bevorderd door de statistiek, die gemakshalve deze indeling maakt. Bestudeert men echter b.v. de migratiekaarten, dan blijkt hoe onjuist het is, de provincie als eenheid te nemen. Zo lezen we: het platteland in Friesland gaat in bevolking achteruit. Bij nader onderzoek blijkt dat de zandgronden hierop een uitzondering vormen, welke, verenigd met de zandgronden van Groningen en Drente, juist een aaneengesloten gebied van toename vertonen. Ook aan deze fout is de statisticus Postmus niet ontkomen; immers „een statistisch onderzoek naar de Nederlandsche bevolkingsconcentratie is (zijn) doel”. Hoofdstuk III van zijn boek is getiteld: de bevolking der Provinciën en haar aandeel in die van het Rijk. Gelderland wordt genoemd met een „aanzienlijk vertreksaldo”; de migratiekaart leert ons, dat dit slechts voor zeer bepaalde delen juist is. Schrijver splitst echter wel Amsterdam en Noord-Holland, daar de fout anders te opvallend zou worden.

Dezelfde essentiële fout, n.l. het kiezen van een eenheid, die

¹⁾ Sorokin, Soc. Mobility, p. 3.

²⁾ Sorokin, Idem p. 381—414 en Sorokin en Zimmerman, p. 28 en volgende.

³⁾ Heberle, p. 7.

geen eenheid is, iets wat voor statistici en economen nog te begrijpen, maar voor sociaal-geografen niet te aanvaarden is, maakt ook Vermooten. Ik bedoel hiermee niet alleen het werken met provincies als eenheid, maar ook het spreken van „het platteland” als eenheid, waar het platteland juist dergelijke kenmerkende verschillen toont in vestiging, vertrek en geboortefrequentie.

Hoe zijn nu deze fouten te verklaren? Wij kunnen geheel instemmen met Wirminghaus, wanneer hij schrijft: „Nur die statistische Einzelbeschreibung kleiner geographischen Bezirke kann den hier obwaltenden Unterschieden (n.l. tussen stad en platteland) völlig gerecht werden”¹⁾. Het blijft de vraag of een statistiese beschrijving voldoende is; de hoofdzaak is, dat men moet uitgaan van kleine eenheden. Hier wordt dus een vergevorderd geographies onderzoek verondersteld. Juist het feit dat het geographies détailonderzoek nog niet ver genoeg gevorderd is, schijnt een van de hoofdoorzaken van het falen. Immers eerst wanneer een juiste omgrenzing van de sociaal-geographiese eenheden tot stand gekomen is, zal daardoor ook een vaste basis voor dit onderzoek verkregen zijn.

Ook het begrip migratie moet worden bepaald, in verband met het gebruik dat hiervan in dit werk zal worden gemaakt. Wanneer iemand van het ene einde van een grote stad naar het andere dagelijks naar zijn werk trekt, is dit in zekere zin migratie, even goed als de trek van de forens. De grote betekenis van deze trek van ver buiten de werkplaats naar het werk, die vooral in de laatste tijd zich zo sterk ontwikkeld heeft, dat men vaak tientallen kilometers per fiets of autobus wegtrekt, zal hier zeker niet ontkend worden. Toch zal deze beweging niet speciaal onderzocht worden.²⁾ In de monographiën zal nog ruimschoots gelegenheid zijn op dit belangrijke punt te wijzen.

Een andere, voor het platteland in betekenis afnemende vorm van migratie is de seizoentrek. Hierover is reeds veel geschreven, daar de eraan verbonden sociale problemen zeer de aandacht trokken. Ook deze beweging blijft buiten beschouwing. Volledigheidshalve zij nog de aandacht gevestigd op de tijdelijke trek, zoals die zich uit in ontspanning en handel.³⁾

¹⁾ Wirminghaus, p. 6.

²⁾ Zie hiervoor ook de recente studie van Delfgaauw over het forenzenwezen.

³⁾ Vgl. over de indeling van de migratie: v. Geelen, Praeadvies, p. 246—248.

Deze studie beperkt zich dus tot de trek, die een blijvende vestiging in ander gebied tot doel heeft.

§ 2. *De betekenis van de migratie voor andere wetenschappen.*

Verwonderlijk is de geringe belangstelling voor het migratie-onderzoek, wanneer men bedenkt, welke essentiële betekenis de kennis van de migratie verkregen heeft voor vele andere wetenschappen. Ik noem hier slechts de anthropologie, de dialectgeographie, de demographie en de eugenetiek. De betekenis van de migratie voor het werkloosheidsvraagstuk zal nog in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld worden.

Er zijn verschillende redenen, die maken dat het moderne dialect-onderzoek steeds meer zijn aandacht aan de migratie is gaan wijden. In de eerste plaats, omdat de opvatting, dat het dialect vrijwel onveranderd overerft en weinig invloed van latere tijden ondergaan heeft, geheel verlaten is; het dialect verandert voortdurend. Hierbij moet voornamelijk aan kultuurinvloeden worden gedacht, die van de grote steden uitgaan. Dat de migratie (ook de tijdelijke) hierbij een grote rol speelt, behoeft nauweliks gezegd te worden. Ook de sociographiese kennis van de te onderzoeken groep is zeer gewenst. Een vissersbevolking zal een geheel andere, vaak wijdere contactkring bezitten dan vele landbouwgroepen¹⁾. Het kartographiese dialectbeeld is dus een momentopname van een dynamies dialect. Om het dialect te bestuderen moet men niet allereerst de oudste vormen op gaan zoeken, volgens de methode van de toponymie, maar uitgaan van de tegenwoordige tijd en de factoren naspeuren, die het tegenwoordige dialect beïnvloed hebben. Hierbij zal dus noodzakelijk het migratieonderzoek betrokken moeten worden. De bekende dialectgeograaf Dr. G. Kloeke geeft deze opvatting aldus weer: „Het was sinds lang mijn overtuiging, dat de bevolkingsstatistieken en met name de opgaven omtrent aanwas en afneming der bevolking van eminent belang zijn voor het historisch verdiept dialectonderzoek.”²⁾ En elders: „Ik geloof, dat er voldoende grond is, te vermoeden, dat in levenskrachtige steden met snel groeiende bevolking snellere taalverandering plaats heeft dan in zoogenaamde „doode” steden (Enkhuizen b.v.). Merkwaardig is het in elk geval, dat dorpen

¹⁾ Zie hiervoor de talrijke voorbeelden bij Kloeke voor de Hollandse invloed op de verschillende Zuiderzeeplaatsen.

²⁾ Kloeke p. 39.

met stilstaande of achteruitgaande bevolking zich in hun taal door talrijke relictten plegen te kenmerken, terwijl de taalontwikkeling in streken met groeiende of vlottende bevolking zich sneller naar die van het cultuurcentrum richt." 1)

Aan de andere kant blijkt uit deze studie van Kloeke duidelijk het grote gevaar om uit het dialect direkt tot een vroegere migratie te concluderen. Dit toont hij aan bij een beschouwing over Het Bilt. 2)

Het was de taak van de sociale wetenschappen geweest, voor dit onderzoek, dat voor een deel zich baseert op het migratie-onderzoek, het uitgewerkte materiaal te verschaffen. Maar in deze jonge takken van wetenschap hield men zich liever bezig met theoretiese bespiegelingen dan met het bestuderen van concrete maatschappelijke vraagstukken. Aldus waren de verschillende andere wetenschappen, die dit materiaal nodig hadden, genoodzaakt zich buiten hun eigen gebied te begeven en zelf het materiaal voor hun vooronderzoek te verzamelen.

Op het gebied van de dialectgeographie heeft Terracher baanbrekend werk verricht. Hij toch heeft zeer nadrukkelijk de faktor migratie in het dialectonderzoek betrokken. Voor ieder dorpje in de streek, die hij behandelde, heeft hij met zorg de huweliken over een periode van 100 jaar verzameld om aldus de faktor van het inhuwen op het dialect te kunnen nagaan. Ook de mannenmigratie gaat hij na, maar beperkt deze tot het onderzoek van de geboorteplaats. Schr. behandelt eerst, zonder de plaats van herkomst te noemen, de „onderlinge" huweliken binnen het dorp, het inhuwen en de „dispersés", d. w. z. de uit het dorp geboortige emigranten; vervolgens uitvoeriger het inhuwen, waarbij we helaas niet overal nauwkeurig de opgave van de herkomst aangegeven vinden. In een aantal prachtige kaartjes wordt ons het verband tussen de natuurlijke gesteldheid en de migratie uiteengezet (e en e'). Van grote sociaalgeographiese betekenis zijn ook de kaarten, die aangeven de verkeerswegen, de markten en het dagelijkse contact (i tot k) 3).

De gehele studie is toegespitst op het al dan niet inhuwen en de invloed hiervan op het dialect. Is dit ook voor de dialectgeographie niet een te eenzijdige instelling? „Or ce qui importe

1) Kloeke p. 16.

2) Kloeke p. 61—75.

3) Toch vindt men deze studie in geen enkel geographies tijdschrift besproken!

avant tout c'est de montrer comment les relations entre les hommes — et quelles relations — agissent sur la répartition du langage". „Parmi ces intermédiaires humains constants les intermarriages sont sans doute un des agents essentiels".¹⁾

De betekenis, die sommige onderzoekers hechten aan het migratieonderzoek voor de verklaring van anthropologische verschillen, kan blijken uit een studie van R. Livi, door Sorokin en Zimmerman besproken.²⁾ Livi gaat van de waarneming uit en constateert, dat men, wanneer in het platteland, dat een stad omringt, de bevolking lang is, steeds in de stad kleinere personen zal aantreffen. Hij verklaart dit uit een verschil in migratie. De stadsbewoner toch migreert veelvuldiger over grotere afstand als de plattelander. Gaan we nu eens van de hypothese uit, dat de stads- en omringende plattelandbewoners even lang zijn, dan zal, wanneer de gehele groep b.v. klein van stuk is, de van verre komende langere immigrant overheersend voor de stad van betekenis zijn. Aldus kan de autochthone bevolking zijn anthropologische „oorspronkelijkheid" bewaren en de stadsbevolking een sterke menging tonen. Zonder zelf tegenover deze anthropologische problemen stelling te nemen, moge ik hier volstaan met te vermelden, dat deze theorie door beide schrijvers wordt overgenomen als „the most valid generalisation in the field", en door talrijke andere bewijzen wordt gestaafd³⁾, terwijl zij aan de theorie, gebaseerd op selectie door het milieu, slechts een zeer geringe waarde toekennen⁴⁾.

De betekenis van de migratie voor de eugenetiek is al vroeg ingezien. Men nam de voortdurende trek van het platteland naar de stad waar en vroeg zich af: wat is hiervan het gevolg voor de achterblijvende groep? Men zag het onmiddellijk als een economies nadeel: voor de opvoeding der jongeren waren grote bedragen

¹⁾ Terracher p. IX en X. Uit zijn conclusie dat er viermaal meer vrouwen als mannen in een nieuwe omgeving komen door inhuwen, trekt Van Ginneken wel wat erg snel de conclusie: „Zou dat niet uit den aard der zaak volgen en min of meer overal het geval zijn? Zoo ja, dan hebben wij dus in onze bewuste schoondochter niet één détail, maar een typische vorm van historische taalverandering gevonden." (v. Ginneken p. 93). Hier gaat schr. wel wat al te ver (vgl. mijn artikel over Urk, p. 1023).

²⁾ R. Livi, *Anthropometria militare* I, p. 49 e.v.; zie Sorokin en Zimmerman p. 108—116.

³⁾ Sorokin en Zimmerman p. 113—116.

⁴⁾ Sorokin en Zimmerman p. 110; „this is insufficient to explain the differences found", schrijven zij.

besteed, en nu zij zelf moesten gaan produceren, trokken zij weg! Verder vreesde men, dat een selectie zou plaats hebben, die ongunstig was voor het platteland, doordat de energieksten heengingen. Er is energie voor nodig om naar de stad te trekken; wie niet flink is blijft thuis hokken; de energieke wil hogerop, en waar is daartoe betere gelegenheid als in de stad? Wie daar mislukte, trok weer naar huis terug en verhoogde zo het percentage minderwaardigen. Deze minderwaardigheidstheorie is lange tijd in de literatuur overheersend geweest. Men ging hierbij van een vooropgestelde stelling uit, n.l. dat elke selectie uiteraard ongunstig voor het platteland moest zijn, zonder de feiten zelf te verzamelen. Hier hebben Sorokin en Zimmerman heel wat vooroordelen opgeruimd en door overvloedig feitenmateriaal de onhoudbaarheid van deze stelling aangetoond.

§ 3. *Welke onderzoeken werden in Europa ingesteld?*

Welke wetenschappen werken nu mee aan de opbouw van het migratieonderzoek? Dit zijn de sociographie, de economie, en de sociale geographie. De sociographie van een streek moet ons leren welke groepen er migreren en wat hun motieven zijn geweest; de economie is nodig voor de kennis van de welvaart in de streek, terwijl de statistiek niet gemist kan worden bij de bestudering van de omvang van de trek. De sociale geographie is van fundamenteel belang voor het bepalen van de richting van de trek, voorzover deze geographies bepaald is.

De statistici hebben het levende mensenmateriaal in een stroom van sifers gedrongen, zonder hiermee tot de psychiese of sociale factoren door te dringen, en hoewel zij zeer goed het nut van de gedetailleerde opgave inzagen, hebben zij zich toch bijna zonder uitzondering aan de grotere eenheden gehouden (provincies enz.). Ook waren zij spoediger geneigd, de grootte van de groep als criterium bij de onderscheiding van stad en platteland aan te nemen. Zij zijn uitsluitend statisties te werk gegaan en meenden aldus het migratieverschijnsel te kunnen verklaren; het ontbreekt hun echter aan sociologies en geographies inzicht. Juist in hun handboeken, die toch een aansporing tot détailstudie en aanwijzing van problemen konden bevatten, wordt de migratie opvallend verwaarloosd. Verriijn Stuart vermeldt over de binnenlandse migratie hoegenaamd niets. ¹⁾ Is het ook niet verwonderlik

¹⁾ C. A. Verriijn Stuart, Statistiek, deel I p. 410—434.

dat Prof. Methorst in zijn uitgebreide studie over „Niederlandsche bevolkingsstatistiek” geen woord aan de migratie wijdt? ¹⁾ Mombert, in zijn recent werk, geeft slechts enkele luttele bladzijden over dit onderwerp. ²⁾ Zij wijden meer belangstelling aan de emigratie, waarschijnlijk omdat de emigratie een meer direct opvallend verschijnsel is. Dit alles geschiedde ondanks het feit dat de grootmeester van de statistiek, G. von Mayr, reeds in 1897 op de grote betekenis van de migratie wees. Het doel was toen reeds duidelijk omschreven: ³⁾ „Die einzelnen Wanderströme welche diese Verschiebungen hervorrufen nach ihrer Richtung ihrer Stärke und ihrer natürlichen und sozialen Zusammensetzung darzulegen, ist die Grundaufgabe der Wanderungsstatistik”. En hij wijst erop dat er lang niet genoeg materiaal is, zodat met het verzamelen zeer spoedig begonnen moet worden.

En de sociologen? Op de agenda van de VI deutschen Soziologentag stond als punt van behandeling: Die Wanderung. Oppenheimer behandelde hier zijn lievelingstema: de Goltzse wet, die zegt: „Mit dem Umfang des bäuerlichen Besitzes in entgegengesetzter Richtung geht die Auswanderung”. Deze wet zou volgens hem dezelfde geldingskracht als een natuurwet hebben. Quante, een van de vele critici van deze theorie, geeft het enig mogelijke antwoord op de vraag: hoe bewijst Oppenheimer zijn stelling, door te zeggen: „Alle bisherigen Erklärungsversuche mussten notwendig an die Tatsachen scheitern” ⁴⁾. Ook hij pleit voor geographies détailonderzoek. Dit voorbeeld van de z.g. Goltzse wet lijkt me een overtuigend voorbeeld om de noodzakelijkheid van gedetailleerd onderzoek aan te tonen. Op de Sociologendag zelf is geen enkel nieuw gezichtspunt betreffende de migratie naar voren gekomen. Slechts vinden we op een van de laatste bladzijden van het verslag de volgende opmerkingen van Tönnies, die hij aan het protokol heeft toegevoegd, en die zo typerend zijn, dat ik ze hier aan wil halen: „Es fehlt,” schrijft hij, „durchaus an die hinlänglichen, auf statistischen Methode zu begründenden Beschreibung der Tatsachen der Aus- und Einwanderung sowie der Zu- und Abwanderung. Wir wissen nicht

¹⁾ H. Methorst, Economist 1913.

²⁾ Bevölkerungslehre 1929.

³⁾ G. van Mayr, Statistik und Gesellschaftslehre, Band 2, p. 329.

⁴⁾ P. Quante, Die Abwanderung, p. 63.

wie vele van der Zuwanderungen in irgendeiner Stadt aus Dörfer — die Dörfer aber sind ausserordentlich mannigfaltig in ihrer Natur, ihrer Volkszahl usw. — wie vele aus kleinen Städten oder aus grösseren stammen. Wir wissen auch sehr wenig über die berufliche Herkunft solcher Wanderer, wenig über ihr Lebensalter, ihrer Zivilstand, ihre Konfession. Alle diese empirischen Tatsachen sind notwendig um das Problem der Wanderung in seinem ganzen Umfang richtig zu würdigen.”¹⁾ Niemand in Europa heeft zo duidelik als hij de noodzaak van een beter empiries onderzoek op migratiegebied ingezien.

De grote betekenis van de migratie die tot het platteland zelf beperkt bleef, is vooral duidelik ingezien door Karl Bücher. Hij schrijft, dat de cijfers van de bevolkingstoename „gewisz in drastischer Weise das Schlagwort vom „Zug nach den Städten” beleuchten; aber dieses Schlagwort gibt nur die halbe Wahrheit. Es übersieht die grosse Zahl innerer Wanderungen, welche sich gegenseitig decken, also in einer Veränderung der Einwohnerzahl der Wohnplätze keinen Ausdruck finden können”.²⁾ „Diese letzteren (nl. de migratie, die zich tot het platteland beperkt) sind bis jetzt kaum beachtet”.³⁾

Toch is men bij mijn weten in Duitsland nog niet tot dit onderzoek overgegaan. De studie van Witt over Innerdeutsche Bevölkerungswanderungen⁴⁾ beweegt zich binnen de bekende kring van generalisaties. Toch heeft men in Duitsland, evenals later in ons eigen land, de gelegenheid gehad, altans van een zeer belangrijke groep, de migratie nader te bestuderen. Immers bij het onderzoek dat in het einde van de vorige eeuw ingesteld werd door de Verein für Sozialpolitik betreffende de toestand der landarbeiders in Duitsland,⁵⁾ kwamen de volgende vragen voor: onder de rubriek A: Zur allgemeinen Orientierung.

7. Widmen sich die erwachsenen Kinder des ländlichen Arbeiters regelmässig den landwirtschaftlichen Arbeiten?

8. Wandern viele ländliche Arbeiter aus? Wohin: in die Städte und Industriebezirke? Ins Ausland?

Hoe goed deze opzet ook was, toch heeft men aan deze vragen

¹⁾ Verhandlungen, p. 207.

²⁾ Bücher, p. 430.

³⁾ Bücher, p. 431.

⁴⁾ W. Witt, Innerdeutsche Bevölkerungswanderungen. Erde u. Wirtsch. 1931.

⁵⁾ Schriften Deel 53—55. (1892).

niet veel aandacht geschonken. In het bijna 900 blz. dikke deel, dat Max Weber wijdt aan de Oost-Elbiese landarbeiders, vindt men bijna niets over de migratie. Beter is de studie van Kaerger over N.W.Duitsland, die voor iedere streek de overgang in andere beroepen, en zelfs hier en daar de richting van de trek aangeeft. Het probleem van de Wanderarbeiter wordt daarentegen steeds zeer uitvoerig behandeld. In alle drie de delen ontbreken de zo nodige statistieken, terwijl o. a. loonstatistieken in zeer groot aantal opgenomen werden.

Op het eerste gezicht is het wel enigszins vreemd, dat geen sociaal geograaf zich met de bestudering van de migratie heeft beziggehouden. Zolang de aandacht van de sociaal-geograaf voornamelijk gericht was op de morphologie en de invloed hiervan op de bevolkingsverdeling, waarbij de activiteit van de groep zelf als niet bepalend werd beschouwd, zolang kon de migratie, die wortelt in de activiteit van de menselijke groep, niet een belangrijke plaats in de sociale geographie innemen. Het statiese overwoog nog te sterk; men lette op de bevolkingsdichtheid van een streek op zichzelf, niet op de dynamiese factoren, die deze dichtheid deden veranderen. Alleen daar waar grote bevolkingsstromen zich bewogen, en de richting van deze stromen ostentatief door de bodemgesteldheid bepaald werden, in die zin, dat bepaalde streken verkeersvijandig of nederzettingsgunstig waren, daar richtte de sociaal geograaf zijn aandacht heen. Op dit gebied hebben Ratzel en zijn leerlingen hun welverdiende roem behaald. Ook de hedendaagse stroming in de sociale geographie, die uitsluitend het landschap en de omvorming van dit landschap wil bestuderen, zal nooit ertoe komen, de migratie als zelfstandig studieobject in zijn kring te betrekken. Eerst wanneer de sociale geographie de activiteit van de groep in het landschap bestudeert, zal mede de migratie als een deel van de sociaal-geographiese wetenschap bestudeerd kunnen worden.¹⁾

In de jaren 1910 en volgende publiceerde dezelfde Verein für Sozialpolitik een aantal studies over Auslese und Anpassung der Arbeiterschaft der geschlossenen Groszindustrie. Deze studies

¹⁾ Voor Nederland zou ik alleen Ter Veen kunnen noemen, die in zijn studie over de Haarlemmermeer zijn aandacht aan de herkomst der immigranten heeft gegeven en, wat zeer belangrijk is, de herkomstgebieden in kaart gebracht heeft. Blonk behandelt de migratie slechts terloops en in geen enkel opzicht afdoende. (Fabrieken en Menschen, blz. 109—125).

geven interessant materiaal voor de kennis van de sociale mobiliteit. Sociologies opgezet, vertoont dit onderzoek dezelfde eenzijdigheden als aan het Amerikaanse onderzoek. Men kiest hier nl. de arbeiders uit één fabriek. Als voorbeeld moge de studie van M. Bernays over de Gladbacher textielindustrie gelden (1910). De eerste vraag kan luiden: vanwaar komen de arbeiders? Hiervoor trekt schr. concentrische sirkels van 10, 30, 100, en 400 km, met Gladbach als centrum, en gaat dan na uit welke van die kringen de arbeiders afkomstig zijn (p. 63). Is er een meer ongeographiese werkwijze mogelijk? Meer dan de helft van de arbeiders komen uit de binnenste sirkel, dus binnen 10 km; de volgende sirkel levert 15 % (p. 67). Slechts hier en daar lezen we dat uit bepaalde streken meer arbeiders komen als ^{dan} uit andere (b.v. uit Eifel en Hunsrück, p. 68). Ook de daarop volgende herkomstindeling naar politiek-geographiese eenheden kan ons volstrekt niet voldoen. Welke factoren werken nu bij de herkomst? Kan de directie bepaalde groepen, die niet geschikt zijn, weren, waardoor sommige streken meer op de voorgrond komen? Schr. neemt aan dat „die geographische Provenienz der Arbeiterschaft im allgemeinen und ihre Veränderungen auf grössenteils ausserhalb des Betriebes liegende Momente zurück zu führen sind (p. 74). In hoeverre komen de arbeiders van het platteland? 17,9 % komt uit dorpen beneden 1000 inw., 14 % uit plaatsen van 1000—5000 inw. en 3,9 % uit steden boven 100000 inw. De verschillende arbeidersgroepen tonen echter weer een verschillend herkomstgebied. Uit de fabrieksplaats zelf komen de spinners, de handwerkers en de werkmeesters. De wevers komen van een grotere afstand, terwijl bij de ongeschoolde krachten de verschuiving van het recruteringsgebied het sterkst is. (p. 87). Van het platteland komt ook het fabrieksmeisje voor de „angelernte” arbeid. De slotconclusie luidt: „dass die einzelnen Arbeiterschichten der Fabrik eine meist voneinander verschiedene, und was noch wichtiger ist, sich im Laufe der Jahre immer mehr differenzierende Ortgrössenprovenienz haben” (p. 91).

De groep uit de steden vertoont de grootste bewegelijkheid. (p. 97). Het lijkt mij een groot bezwaar van deze studie, dat de horizontale migratie en de sociale mobiliteit geheel naast en onafhankelijk van elkaar worden behandeld. Want eerst nu volgen de vragen: van hoeveel arbeiders was de vader agrariër? Van de geschoolde arbeiders bedroeg dit 14,5 %, terwijl $\frac{1}{4}$ beroepscon-

tinuïteit toont (p. 105). Van de grootvader steeg dit percentage tot 24,8 % en daalde de continuïteit tot 13,9 %. Veelal kunnen we ons de ontwikkeling aldus denken: de grootvader werkt op 't land, de zoon wordt handwerker, de kleinzoon verdwijnt in de fabriek.

Ook bij dit onderzoek bleek de moeilijkheid om de motieven van de mobiliteit te bepalen. Op de vraag waarom zij dit beroep gekozen hadden, gaf een derde als antwoord: *kein Grund*, terwijl de andere motieven luidden: beroep van de vader 12,7 %, uit nood 12,7 %, „verschiedenes” 7,3 % (p. 127).

Uit de andere delen werpen de volgende feiten nog een bijzonder licht op de betekenis van dit onderzoek voor de plattelandsmigratie. Zonder uitzondering geven alle schrijvers op, dat de agrarische immigrant het zware, ongeschoolde werk krijgt te verrichten¹⁾ en omgekeerd: hoe fijner werk de industrie vereist, hoe geringer het percentage kinderen van landarbeiders wordt.²⁾ F. Syrup toont een wijdere blik te bezitten voor de sociale mobiliteit. Hij geeft o.a. op, in zijn studie over de Oppersileziese walswerken, waar de kinderen van de arbeiders heen trekken en in welke beroepen ze komen (p. 210—217). Bij alle overigen beperkt de sociale mobiliteit zich tot het beroep van de vader en de grootvader.

De meeste schrijvers werken, evenals Bernays, met kilometerkringen of met de staatkundige indeling om de herkomst van de arbeiders aan te geven. Een enkele toont hier wat eigen initiatief, zoals Dr. F. Schumann, die alle mogelijke vrijheid neemt om deze kilometerkringen meer of minder ruim te nemen.

Nog een derde gelegenheid biedt ons Duitsland om de migratie van een bepaalde groep van het platteland en wel meer speciaal de sociale mobiliteit te leren kennen. In 1930 verschenen twee delen, getiteld: *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes in der Nachkriegszeit*, naar aanleiding van een onderzoek dat de Verein für Sozialpolitik had laten instellen. Zoals te begrijpen is, viel de aandacht van de onderzoekers ook op die groep van landbouwersfamilies, die in het agrarische milieu geen plaats meer konden vinden, die uit het bedrijf verdreven werden. Aangezien echter „das Schicksal der vom Hofe weichenden Erben” in zekere zin slechts een aanhangsel bij dit onderzoek vormde, hing het geheel van de opvatting van de schrijvers af, of zij veel

¹⁾ o.a. Von Bielowski p. 9, Deutsch p. 257, Herrmann p. 28, Morgenstern p. 43, Keck p. 174.

²⁾ Morgenstern p. 43, Keck p. 174.

of weinig daarover wilden meedelen. Sommigen hebben een waarlijk lofwaardige poging gedaan, iets erover mede te delen, maar slechts één, Dr. C. J. Fuchs, is erin geslaagd een enigszins duidelijk beeld van de sociale mobiliteit te schetsen. Zijn onderzoek betreffende Württemberg wil ik hier in het kort weergeven.

Het onderzoek omvatte 1300 erfenissen, d. i. 2,6 % van alle gevallen in het behandelde tijdvak, wat een tamelijk goede steekproef geacht mag worden. Het aantal kinderen bedroeg bij elke bedrijfsgrootte ongeveer vier. Bij resp. 893 en 392 gevallen betrof het resp. een „geschlossene Vererbung” en „freie Teilung”. In het totaal waren er 5513 „afstammelingen”; hiervan vonden 3979 elders een onderdak. Een conclusie uit het verschil tussen „geschlossene Vererbung” en „freie Teilung” lijkt mij hier uitgesloten, daar de bedrijfsgrootte te veel verschilt (p. 470). De uitkomsten zijn aldus: (p. 470—471)

	geschlossene Vererbung	freie Teilung
Mannen, waarvan	1053	497
in de landbouw zelfstandig, waarvan	254	172
door inhuwen	194	88
het bedrijf kleiner als het verervende	126	70
het bedrijf groter als het verervende	47	47
In de handel zelfstandig	18	17
In de industrie zelfstandig	126	91
Academies beroep	26	7
Industriearbeider	162	57
Landarbeider	148	6
Vrouwen, waarvan	1724	705
Gehuwd	1251	569

Zeer belangrijk is verder de analyse naar de grootte van het bedrijf. Slechts een enkel getal moge dit toelichten:

	ben. 10 H.A.	10—20	bov. 20
zelfstandig ondernemer	34,3 %	35,7 %	47,9 %
ambtenaar enz.	51,7	52,3	41

Onder de eerste groep vallen

	landbouw	industrie	handel
bij grootte van ben. 10 H.A.	53,5 %	41,8 %	4,7 %
„ „ „ 10—20 „	74,4	22,1	3,5
„ „ „ bov. 20 „	79,8	10,1	10,1

(p. 479).

Hoe groter dus een bedrijf, hoe eerder de migrant landbouwer blijft; bij het kleiner worden van het bedrijf constateren we daartegenover een toenemen van het aantal van degenen die zich in de industrie een zelfstandige positie verwerven (Handwerkers inbegrepen). Wanneer een speciaal gebied gekozen wordt (p. 484—486), dan wordt zelfs de streek verzwegen en bovendien een aantal typiese bedrijven uitgezocht.

Verder vermelden we nog het onderzoek van W. M. von Bissing in Pommeren, (p. 95), van C. von Dietze over Midden Duitsland (p. 252) en van J. Jessen over Kassel, Hannover en Oldenburg (290—291). Veelal krijgt men hier de indruk dat er toevallig materiaal beschikbaar was, dat men toen maar gebruikt heeft. Meestal zonder enige commentaar worden de getallen er neer gezet. Geen enkele conclusie wordt er getrokken; ook de bron wordt niet nader opgegeven. Er wordt niet vermeld hoe het materiaal verzameld is. Lijkt het niet veelal erop, of alleen maar de wens bestond om een tabelletje te geven? Soms ook tonen de conclusies een vreemde oppervlakkigheid. Wat te denken van de harteloze uitspraak van Baron W. M. von Bissing: „Grund der Landflucht ist überall wieder der schon erwähnte Lebensspazifismus (!). Die jüngere Generation will nicht die harte, aber erfolgversprechende Last der Arbeit auf sich nehmen, die die alte getragen hat. Man will müheloser und womöglich schneller reich werden und zu sozialem Ansehen kommen als die Eltern” (p. 78).

Dit onderzoek naar de sociale mobiliteit sluit geheel aan bij dat betreffende de industrie, dat mede door de Verein für Sozialpolitik reeds in de jaren voor de oorlog was ingesteld.

§ 4. *Het Amerikaanse onderzoek.*

Uitvoeriger moet het Amerikaanse onderzoek besproken worden, omdat dit onderzoek de grondslag voor mijn eigen onderzoek is geworden. Waarom zijn het de Amerikanen geweest, die het eerst

de migratie grondig bestudeerd hebben? In de eerste plaats, omdat zij de migratie veel duidelijker waarnamen ^{dan} als wij in Europa. Zoals Heberle heeft uiteengezet, is er een essentieel verschil tussen de mentaliteit van de Amerikaanse en de Europese landbouwer, wat betreft zijn gehechtheid aan de bodem. De Amerikaan beschouwt zijn boerderij als een winstbron; wanneer hij elders voordeliger terecht kan, zal hij verhuizen. (Heberle generaliseert hier wel wat erg, want in Vermont b.v., is de toestand in 't geheel niet zo. Mag bovendien Europa wel als eenheid beschouwd worden?). Daarenboven heeft de trek naar de stad in de Verenigde Staten een tegenstroom opgeroepen van de stad naar het platteland, die ook een grote omvang kan aannemen. ¹⁾ Hier is dus een bevolkingsbeweging die in ons land onbekend is. Geheel anders van mentaliteit is de doorsnee West-Europese boer. Hij toch zal, als hij tenminste eigenaar van de grond is, deze niet dan met droefheid verlaten; het bedrijf is zijn levenswerk; hij heeft de grond lief, waarop hij van zijn jeugd af gewerkt heeft en die hij derhalve geheel kent.

De in de Verenigde Staten opbloeiende tak van de Rural Sociology, die zich tot taak stelt de sociale structuur van het platteland nader te onderzoeken, steunt op alle mogelijke wijzen dit onderzoek. Verschillende Universiteitsprofessoren — ik denk aan Sorokin en Zimmerman — hebben de verspreide resultaten verzameld en nieuwe wegen aangewezen. Het meeste onderzoek gaat echter uit van de Agricultural Experiment Stations. Onder het werk van deze Instituten wordt ook de Rural Sociology begrepen. Door de verspreiding van deze instituten over de gehele Verenigde Staten was het mogelijk in korte tijd een grote hoeveelheid materiaal te verzamelen. Maar nog van een andere kant kwam steun, en wel van de zijde van het eugeneties onderzoek. Deze onderzoekers stelden zich de vraag: Trekken de besten van het platteland weg? Wie zijn eigenlijk de migranten? Speciaal vanuit de „oude kern”, als de staten New-York en Vermont, kwamen deze vragen. Het is wel eigenaardig dat de opkomende

¹⁾ R. Heberle, *Über die Mobilität der Bevölkerung in den Ver. Staaten*. 1929. Vgl. hetzelfde betoog bij A. Rühl, *Vom Wirtschaftsgeist in Amerika* (1927), p. 7—8. „Der Amerikanischer Farmer steht dem Europäischen Industriellen weit näher als dem Bauern” (p. 7).

²⁾ Vgl. een nadere analyse van een dergelijke tegenbeweging door Zimmerman, Duncan and Frey, *Journal* 1927.

belangstelling o. a. in ons land voor het migratievraagstuk van een kant kwam, die weer geheel aan de Europese toestanden aansloot, namelijk van de zijde van het werkloosheidsonderzoek. Het laat zich begrijpen dat de Amerikaan niet tevreden is met vage theorieën of niet-gefundeerde stellingen. Hij gaat uit van de waarneming en baseert slechts daarop zijn theorieën. Bestudeert hij dus de migratie, dan is hij niet tevreden met mystieke driften die de mensen zouden drijven, of met cijfers die zoveel omvattend zijn, dat ze niets meer zeggen. De Amerikaanse socioloog trekt zelf het veld in (Field-work) om de mensen uit te horen; dat is de enige oplossing. Maar dan kan ook zijn gebied van onderzoek niet te groot zijn. Hij moet zich noodwendig beperken; maximaal toch kan hij enige honderden gezinnen afwerken binnen enige maanden. Een langere tijd van onderzoek zou door veranderde conjunctuur een geheel ander migratiebeeld kunnen tonen. Dit geldt wel in de eerste plaats, maar niet uitsluitend voor de Ver. Staten. Hij neemt dus een „sample”, een brok. Hoe kiest hij de begrenzing van zijn onderwerp? Hierbij moeten we bedenken van welke zijde dit onderzoek uitgaat. Het zijn zuivere sociographen: dat wil hier zeggen, zij stellen de groep voorop. Dus een type van een bepaalde streek is niet nodig, wel een type van een bepaalde groep. Ze kiezen dus niet een eenheid die op een bepaald gebied woont, in al zijn verscheidenheid, maar b.v. alleen de „farmpopulation”. Dit wil niet zeggen dat het allen farmers zijn; de anderen worden bij het onderzoek inbegrepen! Vaak ook wordt het onderzoek nog nader beperkt tot de „open country population”. Wonen dus enkele gezinnen op een kruispunt van een weg bij elkaar, dan worden ze bij deze analyse uitgeschakeld (dat zijn de „unincorporated villages”). Maar men kan nog verder specialiseren; men neemt dan b.v. gezinnen van een bepaalde leeftijdsklasse, teneinde aldus het moeilijke probleem van de generatie-indeling te ontlopen.

Steeds vinden we eerst enkele bladzijden gewijd aan een geographiese schets van de streek, meest zeer ruw en oppervlakkig, waarna, als „background of mobility”, een demographie van de groep volgt: de absolute loop van de bevolking, geboorte, sterfte en leeftijdsopbouw, benevens het beroep. De geboortestatistieken tonen vaak meerdere fouten, waarvan hier een tweetal genoemd mogen worden: 1. de groep die gekozen wordt vormt geen eenheid, vat b.v. landarbeiders en landbouwers samen, en

2. men maakt geen onderscheid in leeftijdsgroepen, waardoor bij verschillende opbouw in leeftijdsklassen een foutief beeld ontstaat.¹⁾ Deze demographie vormt dus voor de Amerikaan de achtergrond. Het komt mij juister voor van grondslagen te spreken. Gaat men nu tot de eigenlijke migratie over, dan blijkt dat hier de essentiële vragen zijn: In de eerste plaats: Wat is het beroep van de vader? Deze vraag behoort typies tot het sociographiese onderzoek; men wil weten: in hoeverre continueert het beroep zich in de kinderen? Stijgt of daalt het geslacht op de maatschappelijke ladder? Hierbij sluit dus vanzelf de vraag aan: wat worden de kinderen? Het geheel blijft binnen het kader van de sociale mobiliteit. De volgende vraag: waarheen en waarvandaan trekt de bevolking? Nergens blijkt duidelijker de geringe belangstelling voor geographiese vraagstukken bij deze sociographen als juist hier. Zij splitsen de herkomst naar geboorteplaats: op de boerderij geboren, in de „township”, county, Staat, of de Verenigde Staten. Deze indeling is natuurlijk absoluut onvoldoende, wanneer we slechts denken aan de ligging van een boerderij vlak bij een grens. Volgen de vragen: hoe lang is de boer al op zijn bedrijf gevestigd? Op welke leeftijd is de boerenzoon begonnen zelfstandig te werken? Wat voor opleiding heeft de boerenzoon gehad? Heeft de boer zijn bedrijf geërfd of gekocht? Toch zijn er nog wel individuele verschillen tussen de Amerikaanse migratiestudies te vinden. De een zal het geheel sociologies opvatten; dan vernemen we o. a. wat voor kranten de bevolking leest en of ze radio bezitten.

Naast deze meer uniforme studies van de „agricultural experiment stations” wil ik hier enige studies iets uitvoeriger behandelen, die een meer persoonlijk karakter dragen.

Als een direkt en dringend probleem wordt de migratie gevoeld in die gebieden, die lijden aan een sterke emigratie, dus speciaal de New England Staten. Een van de belangrijkste mij bekende studies betreffende dit gebied, is die van G. Lamson: „a study of agricultural populations in selected Vermont towns” (1931). Aangezien dit soort studies in Nederland nog vrijwel onbekend is, zij hier een enkele proeve van de belangrijke uitkomsten van dit onderzoek meegedeeld, niet zozeer om de feiten zelf als wel om de gevolgde methode. Dat ook deze studie berust op veldwerk

¹⁾ Ook Sorokin en Zimmerman wijzen op deze fouten (p. 205—206).

behoeft geen betoog. Schrijver bepaalt zich ook tot de landbouwende bevolking op de farms. De keuze van zijn typen laat echter zien, dat hij de wisselwerking met de stadskernen zo belangrijk vindt, dat hij zijn typen er gedeeltelijk door laat bepalen. Deze typen zijn: 1. Randolph en Brookfield, centraal in de staat gelegen, een veeteeltstreek met een hoog percentage ter plaatse geborenen; 2. Richford en Berkshire, aan de Noordgrens van de staat gelegen, eveneens veetelende streken met een hoog percentage Canadezen; 3. Barre, in het centrale deel van de staat gelegen, als type van een town met een overheersende industrie en een cityontwikkeling, die in hoge mate het bedrijf en de samenstelling van de bevolking heeft bepaald; 4. Ryegate, centraal-oostelijk deel van de staat, een agrarische town met leigroeven, tevens type van homogene bevolking van vreemde origine; 5. Poultney, in het Zuid-Westen, eveneens met steengroeven, echter zonder cityinvloeden. We zien hier dus een indelingsbepaling naar twee criteria: 1. de activiteit van de omringende groep, die terugwerkt op de agrarische, en 2. de herkomst van de groep in zijn verschillende „volkenkundige” delen, en de invloed hiervan op de activiteit van de groep.

Uitstekend schetst de schrijver vervolgens de ligging van het bedrijf, zoals die bepaald wordt door het milieu, toegelicht met een aantal kaartjes, welke zo node bij de overige migratiestudies gemist worden. Dan volgt een uitvoerige schets van de vreemde bevolkingsgroepen.

Het merendeel is geïmmigreerd met het oog op de landbouw; een deel echter was oorspronkelijk naar de steengroeven getrokken, meest uit de streken met steenindustrie in Europa (Aberdeen, Spanje en Italië). Nu treffen we hen aan op het platteland; zij zijn „turned to the land” — een typies Amerikaans verschijnsel —, waar zij naast hun landbouwbedrijf, ook nog in de steenindustrie werk vinden. Ook zijn er plattelanders, uit de omgeving van Barre, die naar de steenindustrie trokken, daar enige tijd werkten, maar wie „the call of the soil” te sterk werd, en die nu als part-time farmers, het evenwicht weer herstellen; 57 van de 168 farm-families in de omgeving van Barre, woonden eerst in Barre City. De economische betekenis is ook niet gering: „In times of depression in the quarry industry the farmer depends on his farm for support” (p. 9). „The two kinds of work fit well together, as the hours in the stone sheds are comparatively short, and the other members

of the family can assist with the farmwork. Many Barre farmers bring their cans of milk to the creamery in the morning on their way to the work in the stone sheds, and call for the empty cans at the close of the day. All this is made possible by the automobile, although in some parts of the town horses are still depended upon through a part of the winter and spring. This shift of the granite workers from the city unto the farms appears to be comparatively recent" (p. 32—33). De conclusie luidt: „It may be that it is this kind of activity we shall find one of the solutions for the farmers economic difficulties" (p. 62). Het is te begrijpen, dat de bedrijven in Barre dan ook het kleinst zijn onder de genoemde typen (10 acres tegenover gem. 136); ook hieruit blijkt de invloed van de industrie (p. 36). De samenstelling van de bevolking heeft invloed op het kindertal. Dit is per familie veel groter bij de immigranten dan bij de overigen; voor deze laatsten beweegt zich het aantal tussen 2,2 en 3,7 per gezin; het grootste aantal bij de immigranten vinden we in Poultney (5,7). Vier van de zeven typen tonen een gemiddelde van meer dan 5 kinderen bij de immigranten gezinnen. Het is te betreuren dat ook hier niet naar leeftijdsklassen is ingedeeld (Tabel 7).

Dan volgt het voor ons onderzoek belangrijkste deel: movement of agricultural population (p. 24—37). Alle typen tonen een achteruitgang in bevolking in de periode 1910—1920; de industrie-centra in de periode 1920—30 weer een geringe toename. Bij de zuivere agrarische plattelandstreken zet de achteruitgang echter door; „the largest gains were in the regions of largest population" (p. 27). Twee algemene conclusies worden meestal bij de achteruitgang in aantal vergeten: 1. de afname in grootte van het gezin en 2. dat de jongeren meer ^{dan} als vroeger, zodra zij kunnen, een zelfstandig beroep kiezen. Het laatstgenoemde is minder algemeen, dan wel eerder typies Amerikaans. Dit geldt ook voor schr.'s opmerking over de gevolgen van de samenvoeging van kleinere bedrijven, waar vooralsnog in ons land geen sprake van is.

Ook Lamson constateert de korte-afstandmigratie, wat zeer duidelijk uit onderstaande tabel blijkt:

Plaatsen	Totaal aantal families	Binnen de town maar niet in de tegenw. woonplaats geboren	Nog wonende in de geboorteplaats
Richford	110	60	9
Barre	168	99	12
Berkshire	165	57	31
Poultney	182	75	42
Brookfield	169	47	21
Randolph	217	80	48
Ryegate	129	47	28

Schr. verklaart deze „wet” van de korte-afstandsmigratie aldus: „There is a strong attraction in location near their old homes, where it is easy to return to visit relatives left behind. And familiarity with the region is a strong bond. Many farmers, who have broken away from the border towns and moved further south, when questioned as to what brought them to their new homes, spoke of a visit to a friend or relative, or of word from a friend that there was an opportunity on a neighboring farm.” (p. 31).

De gemiddelde tijd van verblijf van de landbouwer is hoog (10—15 jaar); voor de in den vreemde geboren pachter echter slechts gem. 2 jaar. (p. 27). De tijd gedurende welke de bevolking in een gebied blijft wonen, is zeer zeker afhankelijk van de grootte van de geïmmigreerde groep.

Ryegate toont ons het interessante beeld van een streek die een Schotse kolonie herbergt, die door aanvulling steeds Schots blijft: 52,7% is van Schotse afkomst. „The presence of a nucleus of people of a given origine is an attraction to foreign born of like origin and their adjustment to the group is simple.” (p. 60).

Zeer interessant zijn de beschouwingen over „Consolidation and assimilation of foreign born groups”; een uiteenzetting hiervan zou ons te ver van ons onderwerp afvoeren.

Typies Amerikaans is het slot: „problems and needs”. „The fundamental difficulty undoubtedly lies in the low returns on capital and labour that have been the reward of the farmer in recent years”. Er worden dan een aantal eisen gesteld betreffende de economiese en technische inrichting: coöperatie, electrificatie, wegebouw enz.

Geheel volgens de methode die wij ons voor het migratieonderzoek hadden gedacht, is de andere studie over Vermont: „Selective migration from three rural towns and its significance” (1931). Dit wil niet zeggen dat de praktische uitkomsten, naar ons inzicht, van grote betekenis zullen blijken voor de eugenetiek. Het doel is „to determine the extent of the loss due to recent emigration and in particular its bearing upon the heritage, both social and biological of future generations bred in these communities” (p. V).

Een drietal typen wordt ook hier uitgekozen: respectievelijk goed, middelsoort en slecht land; schrijver noemt ze Pomona, Beaufield en Sylvania, gefingeerde namen! Het behoeft geen betoog dat dit in een sociographies werk ontoelaatbaar is.¹⁾ Bovendien is het hier volstrekt niet te begrijpen, daar er niets meegedeeld wordt wat deze geheimzinnigheid zou kunnen rechtvaardigen. Deze studie is de enige mij bekende waar de gehele bevolking van een dorp in behandeld wordt. Stelt men zich nu de vraag: beantwoorden deze typen aan de door ons gestelde eisen van platteland, dan geven de volgende cijfers nadere inlichting:

De verhouding van landbouw tot de overige beroepen is: Pomona 132: 142, Beaufield 155: 74 en Sylvania 69: 128 (p. 52). Dit zou er reeds op wijzen dat wij 2 dezer typen zouden uitsluiten. Zijn nu de overige beroepen typies plattelands?

Plaatsen	Transport	Industrie	Handel	Huiselijke diensten
Sylviana . . .	34,4 %	21,9 %	9,4 %	11,7 %
Pomona . . .	23,2	17,6	11,3	29,6

De structuur van deze studie is naar mijn mening niet bevredigend. Waarom niet eerst geschetst waar de groep van leeft, en daaruit de migratie afgeleid? Eerst aan het einde verneemt men de zeer eigenaardige structuur van Sylvania met zijn typiese restant bevolking, waar geen begeerte naar hogerop bestaat, en men met varensplukken, werken aan de weg enz. een schamel stukje brood verdient (p. 69). De beroepsstatistiek staat ongeveer aan het slot van de studie, terwijl reeds veel eerder het beroep van de emigrant behandeld wordt, welk beroep alleen uit de

¹⁾ Het weinige wat Smith ons over het resultaat van zijn onderzoek over de trek naar Londen meedeelt, doet hij ook in de vorm van anonyme namen en plaatsnamen. (p. 131).

bestaande beroepsstructuur van de plaats verklaard kan worden.

Nergens sterker als uit deze gebieden met zeer sterke emigratie blijkt de correlatie tussen migratie, economische en sociale structuur: „Every change (in de economische structuur) has been accompanied by an emigration which in turn has affected the social and economic life of these towns so that it has caused further emigration. Nor has this constant interplay between emigration and social and economic change ceased to the present time” (p. 7). De bevolking is in onze drie dorpen achteruitgelopen: in Pomona van 1264 tot 629, in Beaufield van 1048 tot 725 en in Sylvania van 1606 tot 563 in de laatste 100 jaar! In Sylvania staat $\frac{1}{4}$ van de huizen leeg. Zoals we reeds zagen, is Vermont het type met zeer weinig immigratie. In onze typen was in 1920 28,1 % immigranten, waarvan 15,5 % uit andere staten van de Verenigde Staten. „Its farms have remained in the same family for generations” (p. 9).

Wat voor beroep hebben nu de emigranten?

Beroep	Sylvania	Beaufield	Pomona
Landbouw	28,4 %	71 %	51,5 %
Niet-Landbouw	71,6	29	48,5

Vergelijkt men deze siffers met de beroepsstatistiek, dan blijkt dat de trek van de landbouwende groep groter is dan van de niet-landbouwende. Dit wordt veroorzaakt door de sterke trek van de landarbeiders:

	Sylvania	Beaufield	Pomona
Eigenaren	28 %	14,3 %	19,3 %
Pachters	4	7,1	3,2
Arbeiders	68	78,6	75,9

Dit blijkt ook uit de volgende gegevens: van de hoofden van de bedrijven (pachters en eigenaren) blijft meer als twee derde langer dan 10 jaar op het bedrijf; in de overige beroepen is dit slechts een derde. „The emigrant group shows a much lower degree of stability” (p. 55), van hen woont slechts $\frac{1}{4}$ meer als 10 jaar ter plaatse. Van een derde van de emigranten woonde de

vader niet in de town; zij zijn dus enigszins als doortrekkend te beschouwen; van weer een derde kwam de vader in de town, en van de overigen woonden dus vader en grootvader in deze plaats.

De trek is een typiese trek naar de grotere centra, die niet bepaald grote steden behoeven te zijn; slechts een vijfde trekt naar een plaats met meer dan 25000 inwoners, maar in totaal toch driekwart naar een plaats die groter is als de oude woonplaats. Dat de eerste plaats waar men heentrekt, slechts een tijdelijk oponthoud betekent, blijkt uit de volgende siffers:

Trek naar aangrenzende towns

binnen 1 jaar; 1—5 6—10 11—15 16—20 jaar geleden vertrokken.
 39,1 % 35,1 % 27,1 % 21,3 % 21,7 % (p. 31)

De sociale mobiliteit is Amerikaans sterk: twee derden wisselt van beroep, een derde van de landbouw naar een ander beroep, en slechts 3% van een ander beroep naar de landbouw! Dit laatste doet weer Europees aan (p. 33).

Hoe is het te verklaren dat enerzijds meer dochters ^{dan} als zoons wegtrekken (resp. 57 en 42%) (p. 23), en dat toch van alle personen boven 15 jaar die emigreren 52% mannen en 48% vrouwen zijn, waardoor schr. meent de algemene regel van Sorokin te mogen betwijfelen, die in navolging van Ravenstein de trek van de vrouwen groter stelt als die der mannen (zie p. 45). En dit, terwijl er niets blijkt van een groot mannenoverschot. Er zijn in het dorp 107 mannen tegen 100 vrouwen. Staan we hier dan niet voor een tijdelijk verschijnsel?

Interessant zijn de beschouwingen die schr. wijdt aan de motieven van de migratie. „To attempt to analyse the reasons given for migrating is to attempt to analyse human nature” (p. 34). Migratie door direkt economiese oorzaken omvatten 58,4%; de overige, waar de economiese oorzaken vaak bedekt meewerken, 41,6%. (p. 38). Schrijver wijst op het essentiële verschil dat er bestaat tussen het motief: „ik kan een beter bestaan vinden”, en „ik kan hier geen werk vinden”. Het laatste is vooral in Sylvania het geval. Als niet-economiese motieven gelden: de wens om in de nabijheid van familie te komen of het verlangen naar een goede school voor de kinderen; of de afkeer van het boerenbedrijf. Eerst vele bladzijden verder wordt een beschouwing gewijd aan de motieven die er toe leiden om niet weg te trekken. Hier zijn de economiese motieven slechts 18%; de andere redenen overheersen

sterk: men vindt het vanzelfsprekend om niet weg te gaan, of men heeft er altijd gewoond, of men houdt van zijn bedrijf. Voor de immigranten is bij 47% het economische motief werkzaam (p. 57).

Als besluit zij een andere studie van New-England kort weergegeven, die New-York behandelt, n.l. E. C. Young: *The movement of farmpopulation, 1924*. Deze is een van de eerste studies op dit gebied; het materiaal werd reeds vlak na de wereldoorlog verzameld. Het onderscheid met de andere ligt o. a. hierin, dat schr. zijn werk niet alleen op de monographieën heeft opgebouwd, maar deze geregeld heeft vergeleken met de uitkomsten, voor zover bekend, uit de gehele staat. Waar reeds ander plattelands-onderzoek gedaan was, heeft hij er de resultaten van gebruikt. De monographieën omvatten: Dryden Township (250 bedrijven), Philadelphia Township (83 bedr.), Candor Township (80 bedr.), N.-Livingston (697 bedr.). Behalve laatstgenoemde zijn het alle veeteeltbedrijven. Er wordt niet vermeld of deze bedrijven geselecteerd zijn, of zij een gesloten geheel vormen; er wordt dus ook geen motief voor de begrenzing van het gekozen gebied aangegeven.

De studie is aldus ingedeeld: I. De beweging van de bedrijven weg. II. De beweging naar de bedrijven toe. III. Het netto verlies voor de bedrijven. IV. Sociale mobiliteit van landbouwers en arbeiders.

Het aantal arbeiders per bedrijf hangt geheel af van de bestaande conjunctuur. Kwam in 1916 nog één arbeider op 2,5 bedrijf in New-York, dit daalde tot één op 6,3 in 1923! (p. 14—15). De relatie tussen stad en platteland is dan ook veel sterker dan in ons land. Van vele landarbeiders staat opgegeven, dat zij een beroep in de stad hebben gehad. De toestand is vaak zo, dat zij 9 maanden op het land en 3 maanden in de stad werken (p. 61). Dit geldt voor 64% (p. 65). „There is no doubt that a close relationship exists between the migration of persons from country to city and city industries. The period of industrial expansion through which the country passed in the period from 1914 to 1923 has been shown to have been accompanied by a heavy exodus from farms. Probably the migration of persons from farming to other occupations is the best measure of the prosperity of a farming community” (p. 39).

In welke beroepen vindt het opgroeiend geslacht een onderkomen? 70% blijft in de landbouw. De meesten die wegtrekken,

krijgen een „ordinary position of life”; van 757 zijn er slechts 12 met een beroep, waarvoor een academische opleiding vereist wordt. „Probably the advantage of being born on a farm, where one learns to know responsibility and hard work at an early age, is largely offset by the difficulty of obtaining a good education” (p. 18).

Om de migratie te bepalen heeft schr. de volgende formule bedacht:

$$M = k \frac{F}{D}$$

waarbij M de migratie betekent, F de intensiteit van de attractie, D de afstand tussen beide plaatsen en k de constante. Tegen deze formule bestaan m. i. vele bezwaren. In de eerste plaats is de formule nietszeggend: „Of course,” voegt schr. er zelf aan toe, „many other considerations besides attraction and distance enter into determining where people will go. Physical barriers of all kinds impede the movement of population” (p. 29), en hij geeft zelf verschillende voorbeelden in bepaalde gevallen van de grenscheidende werking van gebergten en rivieren. Deze faktor is echter in 't geheel niet in de formule betrokken. Een ander bezwaar ligt hierin, dat een van de samenstellende delen niet meetbaar, en dus de juistheid van de formule niet bewijsbaar is, n.l. F, die zelf weer door alle mogelijke onmeetbare factoren bepaald wordt. De formule lijkt me dan ook niet empiries gevonden; zij heeft prakties geen waarde.

In geheel New-York zijn 75—85% van de landbouwers zoons van landbouwers (p. 46). Hoe kunnen de overige 20% verklaard worden? Dat zijn dus zij die, uit een niet-landbouwersmilieu komende, toch in het landbouwbedrijf terecht zijn gekomen. Schr. geeft hiervoor de volgende verklaring: „Many sons of village merchants, carpenters, blacksmiths, and the like, have been unable to follow the occupations of their fathers in the home town, (tengevolge van de industriële expansie). This fact, no doubt, account in part for the number of farmers whose fathers were engaged in occupations other than farming” (p. 46).

Bij de landbouwers oefende in 18% van de gevallen de vader een ander beroep uit; voor de arbeiders bedroeg dit 30%.

Eigenaardig is, dat bij de vrouwen slechts in 73% van de gevallen de vader het landbouwbedrijf uitoefende. De mogelijkheid om in deze streken hoger te klimmen op de sociale ladder

blijkt treffend uit onderstaande siffers: van de eigenaren was in 6% van de gevallen de vader arbeider en in 8% pachter, van de pachters was in 58% van de gevallen de vader eigenaar en in 17% zelf ook pachter, van de arbeiders was in 38% van de gevallen de vader eigenaar en in 15% arbeider. (Dit geldt voor het type Livingston, voor de overige was niets opgegeven; p. 53).

Zonder enig verder commentaar wordt in een tabel meegedeeld dat het aantal kinderen bedraagt, als de leeftijd van de vrouw 25 jaar en lager is: 1,1, welk bedrag stijgt tot maximaal 3,1 bij een leeftijd boven 40 jaar (tabel 35). Men zou kunnen denken: hier is iedere commentaar overbodig! Het is dan ook niet te verwonderen dat zich ook hier alle problemen van ontvolking voordoen. Maar des te meer is het te verbazen dat schr. op dit punt, dat voor de migratie van zo eminent belang is, niet meer de aandacht heeft gevestigd.

Interessant zijn ook de mededelingen betreffende de verwantschap tussen twee opeenvolgende eigenaars en pachters (p. 78):

Bij eigenaars is de opvolger: zoon 31%, overige familie 11%, geen verwantschap 58%.

Bij pachters is de opvolger: zoon 8%, overige familie 12%, geen verwantschap 80%.

Onder de factoren, die de migratie bepalen, geldt nog de grootte van het bedrijf. In de geboorteplaats zijn gebleven van hen die een stuk grond bewerken beneden 50 acres, 26%, en van hen die meer ~~als~~ 150 acres bewerken, 55%; van de eerste groep zijn 30% in den vreemde geboren (p. 58).

Met bovenstaande gegevens over de Amerikaanse migratiestudie hoop ik enigszins een karakteristiek beeld te hebben gegeven van een onderzoek, dat in ons land nog onbekend is en toch van zo grote betekenis voor de kennis van de sociale structuur van het platteland kan zijn.

Aan de trek en de sociale mobiliteit van de fabrieksarbeiders is reeds meer aandacht geschonken. Sinds het verschijnen van het werk van Brissenden en Frankel heeft in de laatste tijd het probleem van de sociale mobiliteit en horizontale migratie van de fabrieks- en mijnarbeiders een aantal interessante studies te voorschijn geroepen. Het is zeer verklaarbaar, dat deze geheel op de praktijk ingestelde studies, in Engeland en Amerika hun oorsprong

vonden. ¹⁾ De gebieden, die met ernstige werkloosheid kampen (Liverpool, Manchester), vormen in de eerste plaats het terrein van onderzoek. Opvallend is hier nog het brokkelige, het gebrek aan samenwerking om voor een industrie of een bepaald gebied tot een synthetisch geheel te komen. Sommigen hebben het persoonlijke enquêtesysteem toegepast (Saunders b.v.), anderen gaan uit van het beschikbare kaartenmateriaal. Het is een verheugend verschijnsel, dat men bij deze studies uitgaat van een kleine groep. ²⁾ Ook bij deze migratie bleek, dat de bewegingen veel ingewikkelder waren ~~als~~ ^{dan} men zich had voorgesteld. Jewkes en Champion kwamen tot de conclusie: „The movement within the industry appears not as a broad movement produced by a common economic stimulus, but as the inexplicable variety of individual action prompted by purely personal factors. The evidence suggest, therefore, that the problem of the surplus labour in the industry has yet to be dealt with” ³⁾. De toestanden op de arbeidsmarkt zijn niet zo eenvoudig als sommigen wel menen. Schreef Meyer de Vries niet kort geleden: „Wie echter meent over de Nederlandsche arbeidsmarkt nog veel nieuws te kunnen vertellen, wel hij zou een duizendkunstenaar moeten zijn.” ⁴⁾ Is er wél eens wat nieuws over de Nederlandse arbeidsmarkt geschreven? is een vraag, die mij meer gemotiveerd voorkomt.

Het Amerikaanse onderzoek is nog betrekkelijk jong; de oudste mij bekende studies dateren uit de eerste jaren na de oorlog. ¹⁹¹⁴⁻¹⁹¹⁸ De eerste die de methodiese grondslag heeft gelegd, is Young, met zijn studie over New-York. Sindsdien zijn mij studies bekend uit de volgende staten: New-York, Ohio, Oklahoma, Minnesota, Virginia, Washington, Vermont en Iowa. Reeds bij de uiteenzetting van de Amerikaanse methode was er gelegenheid hier

¹⁾ De studie van S. Riemer, Sozialer Aufstieg und Klassenschichtung (Archiv für Sozialwiss. u. Sozialpol. 1932) toont direkt de theoretiserende Duitser.

²⁾ Wij wijzen speciaal op de studies van J. Jewkes and H. Champion, The mobility of labour in the cottonindustry (Econ. Journal 1928), van B. Thomas, Labour mobility in the South Wales and Monmouthshire coalmining industry 1920-'30 (Econ. Journal 1931) en The migration of labour in the Glamorganshire coalfield 1861-1911 (Economica 1930) en vooral G. C. Allen, Labour transference and the unemployment problem (Econ. Journal 1930); verder de studie van C. J. Robertson, The mobility of labour in Liverpool industry (Sociol. Review 1928). Meer algemeen de sociale mobiliteit behandelend in de lijn van Sorokin: M. Grinsberg, Interchange among social classes (Econ. Journal 1929).

³⁾ Jewkes and Champion, p. 137.

⁴⁾ M. de Vries, Tijdschr. Ned. Werkloosheidsraad 1929, p. 32.

en daar kritiek te oefenen, wat nu meer systematies zal geschieden. Van sociographies standpunt valt af te keuren, als principieel onjuist, dat een enkele van de Amerikaanse sociographen de groep niet zuiver als eenheid neemt, maar b.v. de fabrieksarbeiders, die op farms wonen, in zijn onderzoek betreft.

De sociograaf kan ook niet meegaan met hen die hun sample aldus kiezen, dat zij alleen diegenen in hun onderzoek betrekken, die veel kinderen hebben die geëmigreerd zijn, want dit kan nooit een kenmerk voor een groepseenheid zijn.

De sociaal-geograaf kan echter volstrekt niet met de begrenzing van het objekt instemmen. Zoals reeds gezegd: de migratie is het studieobject van vele wetenschappen. Het verwaarlozen van één kant, zo dit principieel geschiedt, is verdedigbaar. Wil men echter de migratie in zijn volle omvang begrijpen en verklaren, dan is de beperking van de Amerikaanse sociographen onaannemelijk. Zij toch nemen een „sample”, d. w. z. zij scheiden een bepaalde beroepsgroep uit het milieu uit, en onderzoeken deze afzonderlijk. De groep wordt uit zijn sociaal en natuurlijk milieu losgemaakt en alleen uit één oogpunt gezien. *Aldus vindt men nooit de oorzaken van de migratie, die te zoeken zijn in het milieu in zijn volle omvang.* Hiertegenover dient als eis gesteld: het onderzoek van een gehele groep binnen een bepaalde woonruimte. Geen gezin mag bij dit onderzoek ontbreken; de analyse veronderstelt een grondige kennis van streek en sociale structuur van de bevolking. Eerst zó kan men verwachten door te dringen tot de kennis van de migratie, die nooit bij het onderzoek van een geselecteerde groep bereikt wordt.

Voor ons onderwerp is aan deze methode een grote moeilijkheid verbonden. Hoe vinden we de eenheid voor ons gebied? Het meest gewenst is natuurlijk het sociaal-geographiese landschap. Maar ons gebied mag niet te groot zijn, daar het door persoonlijke enquête moet worden opgenomen.

Er zijn een aantal grondoorzaken, tengevolge waarvan men tot nu toe tevergeefs getracht heeft tot een werkelijke verklaring van de migratie te komen.

1. Het overheersend vasthouden aan de administratieve eenheden en het niet ruimtelijk zien van de verschijnselen.
2. Het analyseren van slechts een gedeelte van de bevolking

1) Sorokin and Zimmerman, Principles.

van een streek, zonder verband met de overige bevolkingsgroepen.

3. Te eenzijdig wordt de migratie gezien als de trek naar de stad.

4. Wanneer men de plattelandsbevolking en de stadsbevolking ieder als eenheid beschouwt, en dan gaat spreken over de trek van *het* platteland, is dit zeker niet de juiste zienswijze. Men moet spreken van: de landarbeiders, de grote boeren, de kleine boeren, de middenstand enz. Zoals nog uitvoerig zal blijken, toont iedere groep van het platteland een eigen migratiebeeld, zowel wat betreft de horizontale migratie als de sociale mobiliteit. Tot wat voor verwarring het niet uit elkaar houden van deze groepen kan leiden, zal blijken in het laatste hoofdstuk, over de trek naar de stad.

§ 5. *Het Nederlandse onderzoek.*

Er is een periode in de geschiedenis van ons vaderland, waarvan men enigszins beter van de migratie op de hoogte is, een periode waarvan men het juist het minst zouden verwachten, n.l. de Middeleeuwen. Uit de burgerboeken toch was het mogelijk altans gedeeltelijk de trek naar de steden na te gaan. Echter ook hier zitten veel voetangels en klemmen.

1e. niet alle ingekomenen kregen het burgerrecht; ¹⁾

2e. het jaar van het verkrijgen van het burgerrecht behoeft niet het jaar van vestiging te zijn; ²⁾

3e. achter vele namen staat geen plaats van herkomst, ja zelfs in sommige burgerboeken staat geen plaats van herkomst opgegeven (b.v. Vollenhove en Hasselt). Zo is van de Middelburgse immigranten slechts van 44 %, van Kampen van 10 %, van Leiden van 25 % en van Hulst van 18 % de herkomst opgegeven.

4e. speelt de politieke faktor bij de volksbeweging in de Middeleeuwen een niet geringe rol. ³⁾

De meeste gegevens lopen over de 14e en 15e eeuw. Hier zij een enkel voorbeeld van de uitkomsten vermeld:

Hulst heeft een zeer klein aantrekkingsgebied; 90 % van de immigranten komen uit de naaste omgeving. De meeste immigranten zijn ruraal, slechts 10 % zijn uit steden afkomstig.

Zoals reeds Bücher voor Frankfurt heeft aangetoond, bestond de tendenz tot vorming van een steeds groter aantrekkingsgebied; dit had tot gevolg een andere sociale samenstelling van de migran-

¹⁾ Posthumus, p. 375.

²⁾ Moerman, Bijdrage enz., p. 169.

³⁾ Bücher, p. 446.

ten. Was in Frankfurt van 1301—1400 71,8% van het platteland afkomstig, dit percentage daalde in de periode 1451—1500 tot 56,1%.¹⁾ Unger heeft eenzelfde verschijnsel aangetoond voor Middelburg; hier daalde het landelijke percentage van 73,5% tot 41,2% in de perioden resp. 1360—1400 en 1500—1571. Nog eigenaardiger is hier de uitbreiding van het gebied van herkomst, zoals uit onderstaande tabel kan blijken:

Percentage der immigranten, ingedeeld naar de gebieden van herkomst.		
Gebied van herkomst	1360—1400	1501—1571
Walcheren	62 %	15 %
N. en Z. Beveland	12	15
Overig Zeeland	2	4,5
Antwerpen, Belg. Brab., Belg. Limb.	2,5	10,3
Overig België	0,5	4
Holland.	4,6	17
N. Brabant, Limburg	2,5	8,2
Overig N. Nederland	2,3	4,8
Vlaanderen en Z. Vlaanderen . .	10	16
Overig Europa	2	5

Reeds van deze periode werd opgemerkt dat de losse arbeiders meestal van het platteland komen (p. 490). Over het algemeen zijn de beroepen zeer slecht opgegeven: te Kampen b.v. van 4%. Sommige beroepen schijnen bepaald stadsmensen te vereisen; van de vollers b.v. komen 65% uit de steden.²⁾

Ook Kampen toont ons het beeld van een sterke uitbreiding van het herkomstgebied; het aantal immigranten, afkomstig uit de naaste omgeving, daalt van 226 in de periode 1302—1349 tot 26 in het tijdvak 1450—1469. Bij Leiden vinden we dezelfde tendenz en wel resp. 53,1 en 24,2% in de perioden resp. 1365—'99 en 1500—'74, terwijl in diezelfde tijd uit de steden kwamen resp. 19,7 en 51,8%.

Over Amsterdam heeft Van Dillen gegevens verschaft betreffende de herkomst in de periode 1531—1606.³⁾ Het grote aantal vreemdelingen onder de immigranten (een derde) is opvallend,

¹⁾ Bücher p. 446.

²⁾ Postumus p. 317.

³⁾ Van Dillen p. XXXII—LXXX.

terwijl slechts 19,9 % uit de tegenwoordige provincie N.Holland kwamen.

Het zou zeker de moeite lonen, de vaak zeer lange tabellen kartographies te verwerken, waardoor de overzichtelijkheid zeker vergroot, en de mogelijke oorzaken voor de migratie beter nagegaan konden worden.

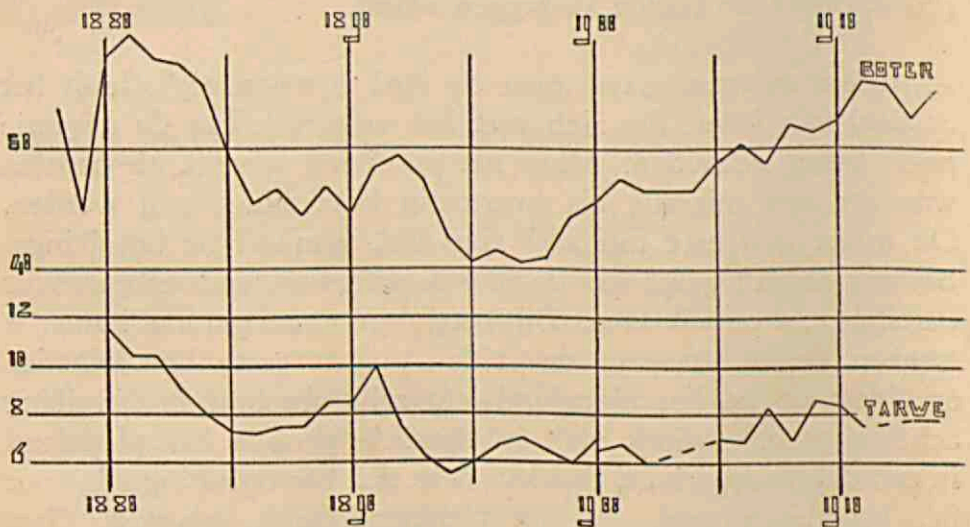
Voor de periode na de Middeleeuwen bestaat een volslagen gebrek aan onderzoek. Van hoe grote betekenis zou het niet zijn, de trek naar Amsterdam in zijn bloeiperiode te kennen! Vanwaar kwamen die tallozen, die een dergelijke groei van Amsterdam in zo korte tijd mogelijk maakten? Had dit een „ontvolking” van het platteland ten gevolge? In wat voor beroepen vonden de immigranten werk? Vele van deze vragen, waarvan zeker enkele moeilijk te beantwoorden zullen zijn, lokken tot een nader onderzoek. Het duurt tot het midden van de 19e eeuw, voordat weer vaste grond onder de voeten verkregen wordt.

„Iedere overmatige trek naar de stad is ongunstig”, luidt het oordeel van ieder, die zich met het vraagstuk van de migratie heeft bezig gehouden. Maar het is uiterst moeilijk te bepalen wanneer een migratie als overmatig beschouwd mag worden. De meest gewenste toestand zou zijn, wanneer de bevolkingsbeweging zich tegelijk met de voortdurend wisselende conjunctuur parallel zou ontwikkelen. Bij hoogconjunctuur in de industrie trekken de steden aan, de steden zuigen grote hoeveelheden arbeiders op en het platteland kan zelfs absoluut in bevolking achteruitgaan. Bevindt zich in dezelfde periode het platteland in een depressieperiode, dan kan deze trek een oplossing zijn voor het bevolkingsteveel, dat het platteland heeft gekregen. Gaat het daarentegen in de landbouw, goed — gelijk meestal het geval is in deze periode — dan zal deze trek als ongunstig gevoeld worden. Een zeer sterk opbloeiende industrie kan zeer zeker een arbeiderstekort op het platteland veroorzaken; Duitsland op het einde van de 19e eeuw is hiervoor een bekend voorbeeld. Bij voorgaande beschouwingen werd aangenomen, dat het platteland een aanzienlijk geboorteoverschot bezit. In die streken of landen, waar dit niet het geval is (Frankrijk b.v.) wordt deze trek van het platteland katastrophaal.¹⁾ Bij een beoordeling van het gunstige of

¹⁾ Vgl. o.a. H. Harmsen, *Bevölkerungsprobleme Frankreichs* (1927), p. 30.

ongunstige resultaat van de trek naar de stad moet men dus steeds weer op de totale toestand: stad en platteland letten.

Dat de economiese faktor verreweg de belangrijkste is geweest voor de migratie, is reeds door vele schrijvers betoogd.¹⁾ Zeer duidelijk blijkt dit ook uit de verschillende graphieken van de loop der bevolking van het platteland gedurende de laatste 50 jaar.²⁾ De hoge top in deze graphiek, die de toestand vóór 1880 weergeeft, wordt gevolgd door een sterke daling, die zijn oorzaak vindt enerzijds in de landbouwcrisis, anderzijds in de opkomst van de Nederlandse industrie. De graphiek, die de prijzenloop van de twee voornaamste produkten uit die tijd, de tarwe en de boter, aangeeft, toont een opvallend overeenkomstig verloop met de bevolkingsbeweging. Nergens blijkt scherper het verband tussen de economiese faktor en de migratie.

Marktprijzen van tarwe en boter in guldens.³⁾

De voor de landbouw gunstige jaren in het begin van de 20e eeuw vielen samen met een minder gunstige periode in de industrie.

¹⁾ Eindverslag Staatscomm., p. 365—368; Vermooten, p. 175; de Vooys, Urk, p. 1026, v. Nierop, p. 196.

²⁾ De Vooys, Recuwijk, p. 24; verder de graphieken van Noord-Beveland en Tull en 't Waal. Voor de periode vóór 1878 zijn geen volledige gegevens beschikbaar.

³⁾ Samengesteld naar: Verslagen en Mededeelingen v. d. Dir. van Landbouw, 1913, No. 4, p. 99, overzicht van marktprijzen van granen te Arnhem 1544—1901 (Bijdr. Stat. v. Nederland. N. Volgr. 26 (1903) en Gemiddelde prijzen van diverse artikelen. (Verslagen van de Dir. v. Landbouw 1904—1931).

Is het te verwonderen dat men een sterke toename van de plattelandsbevolking aantreft? De oorlogsjaren waren vooral gunstig voor het platteland, evenals de jaren kort hierna.

Het kaartbeeld van 1925—'30 toont juist een overgangstijd. Is het platteland door een langdurige voorafgaande gunstige conjunctuur te dicht bevolkt? Dan is óf een verarming bij neergaande conjunctuur te verwachten, óf een sterke afstroming naar de steden. En wanneer de industrie door eigen crisis deze nieuwe stroom niet op kan nemen? *Dat is het grote probleem van de laatste jaren en van de naaste toekomst!*

De geschiedenis van de migratie in Nederland moet nog geschreven worden. Ook deze zal zich moeten baseren op een gedetailleerde kennis, vooral van de economiese en sociale geschiedenis van ons land. De studie van Van Nierop lijkt mij in dit opzicht niet geslaagd. Het is veeleer een economiese geschiedenis, met een statistiese tabel van de bevolkingsbeweging als aanhang erachter. De gekozen eenheden zijn veel te groot. Ook hier had een voorlopig onderzoek, aan de hand van een aantal typen, tot aanzienlijk beter resultaat kunnen leiden. Van Kats zijn in het volgende hoofdstuk enkele gegevens nader uitgewerkt. Tot nog toe is echter ook het grensgebied van sociale geographie en geschiedenis, waarop de historie van de migratie gelegen is, zeer verwaarloosd.

In de tweede helft van de 19e eeuw begon de grote industriële opbloei in Duitsland met als gevolg een veel sterkere mobiliteit van de bevolking. De hogere lonen van de industrie lokten in steeds sterkere mate de lagere klassen van het platteland naar de industriecentra, en men begon zich op het platteland ernstig ongerust te maken over een arbeidstekort in de landbouw. Dit nu was een van de voornaamste redenen voor het onderzoek naar de toestand van de landarbeiders in Duitsland. In ons land zette de industrialisatie later in, en vormde het vraagstuk van de afstroming naar de steden eerst in het begin van de 20e eeuw een objekt van onderzoek. Op het 54e landhuishoudkundig congres, in 1902, stond als punt X op de agenda: de omvang en de oorzaken van het toenemend gebrek aan arbeidskrachten bij de landbouw. 1) Bij de discussie bleek ook hier weer: zoveel hoofden zoveel zinnen. Betoogde een landbouwer uit Zeeland, dat in zijn streek volstrekt

1) Verslag p. 75—77 en 180—211.

geen gebrek aan arbeidskrachten was, uit andere streken werd dit gebrek wel vermeld. ¹⁾ Algemeen was men van oordeel dat een nader onderzoek zeer gewenst was. Van Zinderen Bakker kwam toen reeds met het moderne idee van regeling van de tijdelijke migratie door een arbeidsmarkt, zodat van streken met teveel arbeiders afstroming naar streken met gebrek aan arbeiders kon tot stand gebracht worden. ²⁾ Hilarides meende dat het onderzoek zich niet moest beperken tot de migratie van de arbeiders, maar dat het zich over alle groepen van de bevolking moest uitstrekken, mede in verband met de vraag: trekken de besten weg? ³⁾ Ook op deze zijde van het vraagstuk is eerst in de allerlaatste tijd weer gelet. Dit zal zeker tot een nauwkeuriger onderzoek in de verschillende streken moeten leiden.

Onder de titel „Ontvolking van het platteland” had K. Reyne kort voor het congres een studie geschreven, waarin hij aantoonde dat er van eigenlijke ontvolking geen sprake kan zijn; slechts van een „onevenredige groei der bevolking in land en stad.” ⁴⁾ Toch zou het nog enige jaren duren, voordat de regering een onderzoek in deze richting nodig oordeelde.

In 1908 en 1909 verscheen, als voorbereiding voor een landarbeiderswet, in vele dikke delen een lijvig Verslag van een Staatscommissie, ingesteld om de economische toestand van de landarbeiders te onderzoeken. In navolging van de Duitse enquête werden ook hier enige vragen over de migratie gesteld:

Trek en vestiging der arbeiders.

- a. Openbaart zich in Uw gemeente of streek een trek der arbeiders?
 1. naar andere plattelandsgemeenten?
 2. naar de steden en fabrieksplaatsen.
 3. naar het buitenland.
- b. Vestigen zich in Uw gemeente of streek arbeiders?
- c. Welke beweging is overheerschend, de trek of de vestiging?
- d. Aan welke oorzaken is de trek (resp. vestiging) toe te schrijven?
- e. Aan welke oorzaken is het toe te schrijven dat de trek dan wel de vestiging overheerschend is?
- f. Heerscht er in Uw gemeente of streek gebrek aan arbeids-

¹⁾ Verslag p. 183, 203 en 204.

²⁾ Verslag p. 191—192.

³⁾ Verslag p. 195—196.

⁴⁾ Reyne, Ontvolking p. 218.

- krachten? Zoo ja in welke tijden des jaars openbaart dit zich het sterkst en welke oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen?
- g. Is dit verschijnsel geheel of ten deele toe te schrijven aan te sterken trek van arbeiders naar elders?
- h. Openbaart zich de trek het meest:
1. bij de bij den land- of tuinbouwer inwonende mannelijke of vrouwelijke dienstboden;
 2. bij de vaste arbeiders;
 3. bij de losse arbeiders.
- i. Openbaart zich de trek het meest bij de arbeiders die geen, of bij hen die wel grond in gebruik hebben?

Zoals men ziet, is de Duitse invloed bij het opstellen van de vragenlijst groot geweest. Ontegenzeggelijk zouden de resultaten van het onderzoek van deze grote groep plattelandsbewoners voor ons onderzoek van zeer grote betekenis zijn geweest, wanneer deze vragen goed en nauwkeurig waren beantwoord. Maar juist voor deze groep vragen was het resultaat bedroevend. Eén voorbeeld uit velen: „Uit het geringe aantal antwoorden dat op de vragen in bovenstaande rubriek (trek en vestiging) is ontvangen, veeltijds bestaande uit „enkele, zeer weinige, van tijd tot tijd” mag worden aangenomen, dat de bevolking der Drenthsche zandgronden door trek noch vestiging van eenig belang af- of toeneemt.”¹⁾ Dat mag juist niet! Ook de andere delen van het land zijn, wat deze rubriek betreft, meestal niet beter behandeld. Zij worden met een enkele bladzijde per provincie afgedaan. Heeft men het belang van een nauwkeurige opgave niet ingezien? Dat misschien wel; maar de voornaamste oorzaak van deze vluchtige behandeling moet men m. i. hierin zoeken, dat het zeer moeilijk was juiste gegevens over de trek te verzamelen, terwijl het veel gemakkelijker is b.v. loonsijfers bijeen te zetten.²⁾

Toch heeft men niet gearzeld een samenvatting te geven, die aldus luidt: „De trek is slechts bij uitzondering naar andere plattelandsgemeenten gericht, hoofdzakelijk gaat hij naar steden, fabrieksplaatsen en het buitenland. Hij komt vrij algemeen voor, doch neemt in den regel geen groote afmetingen aan”. „Vestiging van arbeiders in landbouwstreken komt slechts zeer zelden voor” (tuinbouw en ontginningen worden genoemd).³⁾ De trek overheerst.

¹⁾ Verslagen A I p. 243.

²⁾ Nader over de oorzaken Hdst. IV.

³⁾ Algemeen overzicht p. 180.

Deze uitkomsten hebben voor ons absoluut geen waarde. Het lijdt geen twijfel of bijna alle ingediende rapporten zullen het Drentse voorbeeld gevolgd hebben, en deze rubriek ingevuld hebben met „trek van geen belang” of „trek komt weinig voor”, zonder dat de rapporteurs de *feiten* nader hadden onderzocht. Immers dan zouden zij tot een geheel andere conclusie zijn gekomen, zoals o. a. uit deze studie zal blijken. Hoe is het echter te verklaren, dat men zo unaniem opgeeft dat de trek op het platteland van zeer geringe betekenis is? Een voortdurende langzame emigratie, die echter in de loop der jaren belangrijk kan worden, valt niet spoedig op. Het dienstmeisje, dat in de stad trouwt, de arbeider, die na zijn dienstdaag niet meer naar het dorp terugkeert, de jongeman, die in de buurt werk vindt, maar waarvan de familie nog op het dorp blijft wonen, wordt niet direkt als emigrant beschouwd. Zij allen worden dan vergeten. Aldus is het psychologisch begrijpelijk, hoe men b.v. juist in Zeeland(!) kan verklaren dat de trek ontbreekt, eraan toevoegende: „ja, een hoogst enkele”.

Naast het niet uitgaan van de feiten schuilt er nog een andere fout in deze eindconclusie. Men geeft hier weer de uitkomsten voor ons gehele land, en meent te mogen generaliseren. Dit is m. i. onjuist. Immers, waar de agrarische toestanden zo zeer verschillen in de verschillende delen van ons land, is het niet toelaatbaar een algemeen resultaat te geven. Wat hebben we aan „in het algemeen”, of „bijna overal”, waar juist specialisering vereist wordt? Kortom, deze zo veelbelovende enquête heeft voor ons onderzoek niet alleen niets opgeleverd, maar ook een onjuist beeld van de werkelijkheid gegeven, en aldus de prikkel tot nader onderzoek zeer verzwakt.

§ 6. *De betekenis van de genealogie voor het migratieonderzoek.*

Voor bestudering van de sociale mobiliteit bezitten we nog een bron, die hier niet voorbijgegaan mag worden, n.l. de genealogie. Deze wordt bij het Amerikaanse onderzoek, zoals te begrijpen is in een jong koloniaal land, nog zeer weinig gebruikt. In hoeverre de genealogie voor ons onderzoek bruikbaar is, kan blijken uit een van de vele publicaties op dit gebied, namelijk de studie over het nageslacht van Jacob Sybolts, landbouwer te Warffum en Geertruid Cornelis. Dit boekdeel van bijna 700 bladzijden is gevuld met lijsten, bevattende de afstammelingen van deze

landbouwer uit de 17e eeuw, waarbij tevens de beroepen en de woonplaats opgegeven zijn. Voor 8 van de 10 geslachten kunnen we dus de beroepscontinuïteit en de beroepswisseling nagaan. Ook de ingehuwden worden steeds in de tabellen opgenomen.

Nu zijn er talrijke bezwaren tegen dit soort onderzoek. In de eerste plaats, wegens de genealogiese opzet, gaat dit onderzoek uit van een bepaalde groep en niet van een bepaald gebied. Tot de causale verklaring van de migratie kan deze studie dus niet veel bijdragen. In de tweede plaats ligt een groot bezwaar in het feit, dat het onderzoek slechts één geslacht omvat. Binnen het sociaal geographiese type kunnen meerdere genetiese typen opgesloten liggen. Hier kunnen dus eugenetiese invloeden werken, die een algemene conclusie, ook op het terrein van de sociale mobiliteit, onmogelijk maken. Deze factoren zouden bij uitgebreider onderzoek van een viertal dergelijke studies uit ditzelfde gebied enigszins geëlimineerd kunnen worden.¹⁾ Een ander zeer groot bezwaar is een zekere selectie van het materiaal. Vooral in de eerste geslachten zijn vele personen „zoekgeraakt”, d. w. z. op lager sociaal niveau terecht gekomen, naar de steden getrokken, en dientengevolge onvindbaar. Hierdoor is dit onderzoek niet alleen onvolledig, maar ook bewust eenzijdig geworden. Dit verklaart m. i. het zeer geringe getal fabrieksarbeiders in deze tabel. Bij onze uitkomsten zullen we daar dus zeker rekening mee moeten houden. Aan de andere kant kan de schatting van het aantal landbouwers dichter bij de waarheid komen. In ieder geval is het opgegeven aantal een minimum.

Een ander bezwaar ligt hierin, dat één opgegeven generatie niet steeds synchronies met de andere behoeft te wezen. Reeds het zevende geslacht reikt met enkele takken tot in de tegenwoordige tijd.

Voor dit onderzoek, dat zich wil baseren op de genealogie, vond ik in zekere zin een voorloper in de studie van E. F. Hoag, „The national influence of a single farm community”, met de ondertitel „a story of the flow into national life of migration from the farms” (1926). De titel wijst reeds op een bepaalde tendens. Dit gehele bulletin is dan ook een verheerlijking van de kracht en energie van de agrariese groep en zijn betekenis

¹⁾ Andere Ommelandse genealogiën, die tot vergelijking gebruikt kunnen worden, zijn die van het geslacht Huizinga (1883), Coolman (1887), Meihuizen (1890), Boykema (1897) en Elema (1923).

voor de gehele natie. Schrijver begint met te constateren dat de landbouw zijn greep op kapitaal en arbeid verliest, welke beide afstromen naar de grootstedse industrie. Hierdoor is „the stability of the nation disturbed” (p. 1), want door de sociale mobiliteit is het platteland verbonden met de gehele natie. Dus moeten er wettige „checks” tegen de afstroming gevonden worden. Hoe ziet onze schrijver nu de remmen? Juist in een richting die men niet zou verwachten: geef de boerenzoon een academische opleiding! In Belleville, een plaatsje van ongeveer 500 inwoners in New-York, kunt ge het goede resultaat zien. Vandaar dat hij uitvoerig het hier gevestigde „college” bestudeerd heeft. „Build great community institutions for farm boys and girls”, roept hij uit. „Neither exhortation nor force will keep people on farms, away from the best of the life of the world; but when the tide of the world flows up into the country and deposits its riches of thought on the institutional thresholds of farm life, the great social motive of youth and middle age for leaving the farms will be undermined” (p. 53). Ondanks de afstroming „the strong families have persisted on the farms and in the community” (p. 52), al zal ook overdadige emigratie kwalitatief de achterblijvende groep benadelen.

Het onderzoek omvat nu 2445 van een totaal van 3604 afgestudeerde studenten uit de periode van 1824—1920 van de Union Academy. De trek van deze groep wordt op kaart gebracht en in tabellen verwerkt (p. 21—27). De specialisatie gaat nog verder: van een enkele boerderij (alle boerderijen zijn genummerd) wordt nagegaan waar de „afstammelingen” wonen (p. 20). Van hen, die de academie verlatende, weer in de landbouw terugkeerden, bleef het grootste deel binnen het eigen dorp of naaste omgeving; 45,6 % ging weer in de landbouw terug! Vervolgens wordt een geslacht gekozen, en over 7 generaties nagegaan wat voor verschillende beroepen men gekozen had (p. 35).

Beroep	generaties					
	2	3	4	5	6	7
Farming	6	13	13	7	5	1
Public service	—	—	—	10	4	—
Profession	—	6	10	10	3	—
Commerce	—	—	11	11	5	—
Manufacturing	—	2	3	2	—	—

Hoe lang woont ieder geslacht al op het dorp? Dat leren ons onderstaande siffers: ¹⁾

Op dezelfde boerderij	In dezelfde community
1e geslacht 189	66
2e geslacht 35	40
3e geslacht 29	86
4e geslacht 13	64
5e geslacht —	11

De top van de immigratie valt juist in de periode van de burgeroorlog, dus in het derde geslacht (1850—70). Verder blijkt een grote bewegelijkheid binnen het gebied zelf, wat uit de eerste tabel duidelijk wordt: meer als twee derde woont als eerste geslacht op een bedrijf.

Voor de methode, in dit werk gebruikt, is deze studie uiterst belangwekkend; tegenover het eugenetische doel van dit onderzoek kunnen wij niet anders als ^{de} scepties staan.

Wanneer we nu overgaan tot de samenvatting van wat deze Groningse genealogie ons leert, dan volgen hieronder de verwerkte gegevens:

1e geslacht.

& landbouwer. ²⁾

2e geslacht.

: ³⁾ landbouwer 4 landbouwers, 1 koopman. 1 & landbouwer.

3e geslacht.

: landbouwers 11 landbouwers. 7 & landbouwer, 1 & schoolmeester, 1 & houtkoper.

: koopman 1 koopman. 1 & koopman, 1 & landbouwer.

4e geslacht.

: landbouwers 21 landbouwers, 1 koopman. 21 & landbouwers, 1 & dokter, 1 & bakker, 1 & timmerman.

¹⁾ Bewerkt naar pag. 49 en 50.

²⁾ & = dochter getrouwd met.

³⁾ : = beroep van de vader.

: houtkoper	2 landbouwer, 1 houtkoper. 1 & dokter.
: schoolmeester	2 landbouwer. 1 & landbouwer.
: koopman	1 koopman. 1 & landbouwer.

5e *geslacht*.

: landbouwers	55 landbouwers, 2 bakker, 2 dagloner, 3 molenaar, 2 winkelier, 1 smid, 1 koopman, 1 brievenbesteller, 1 onderwijzer.
&	{ 36 landbouwer, 5 bakker, 2 smid, 1 schipper, 1 koopman, 2 onderwijzer, 3 aannemer, 1 kuiper, 1 burgemeester, 2 dagloner.
: koopman	1 koopman.
: dokter	2 dokter, 1 slager. 1 & landbouwer.
: houtkoper	2 houtkoper, 1 dokter, 1 dominee. 1 & dominee.
: timmerman	1 schoenmaker, 1 dagloner. 1 & kleermaker.
: bakker	2 & landbouwer.

6e *geslacht*.

: landbouwer	102 landbouwer, beroep met academische opleiding 9, handwerkers 5, ambtenaren 4, winkelier enz. 9, handel enz. 5, los arbeider 2, overig 5.
&	{ 88 landbouwer, beroep met acad. opleiding 6, handwerkers 13, handel enz. 9, ambtenaren 6, los arbeider 6, onderwijzer 3, winkelier enz. 1, schipper 2, overig 1.
: dokter	2 dokter. & 1 dokter, 1 dominee.
: dominee	3 dominee, 1 dokter, 1 wijnhandelaar. & 3 dominee, 1 dokter, 2 onderwijzer, 1 koopman, 1 wijnhandelaar.
: onderwijzer	1 onderwijzer, 2 dominee, 1 bakker. & 3 onderwijzer, 1 landbouwer, 1 hotelhouder, 1 winkelier.
: houtkoper	5 houtkoper, 1 olieslager, 1 burgemeester, 1 steenfabriekant, 1 stuurman. & 1 dokter, 1 landbouwer.
: molenaar	1 landbouwer, 1 dagloner, 1 winkelier, 1 gemeenteontvanger, 1 horlogemaker, 1 kastelein. & 1 kastelein.

- : bakker 5 bakker, 1 smid, 1 landbouwer, 1 verver,
1 sigarenhandelaar.
& 1 kruidenier, 1 houthandelaar, 1 commis-
sionair, 1 bakker, 1 schipper, 1 landbouwer.
- : smid 2 smid, 1 kuiper, 1 onderwijzer, 2 landbouwer.
& 1 smid, 2 onderwijzer, 1 molenaarsknecht.
- : aannemer 1 aannemer, 1 landbouwer, 1 secr. waterschap,
1 vlasfabrikant, 1 leraar.
& 2 landbouwer, 1 onderwijzer.
- : winkelier 1 winkelier, 1 timmerman, 1 bierbrouwers-
knecht, 1 verver, 1 bakker, 1 landbouwer.
& 2 landbouwer, 1 winkelier, 1 schipper,
1 brugwachter.
- : dagloner 2 dagloner, 1 landbouwer, 1 concierge, 1 koop-
man.
& 1 koopman, 1 dagloner.
- : brievenbesteller 1 dagloner, 1 smid. & 1 schoenmaker, 1 stuur-
man.
- : slager 1 slager.
- : kuiper 1 kuiper, 1 rijtuigmaker.

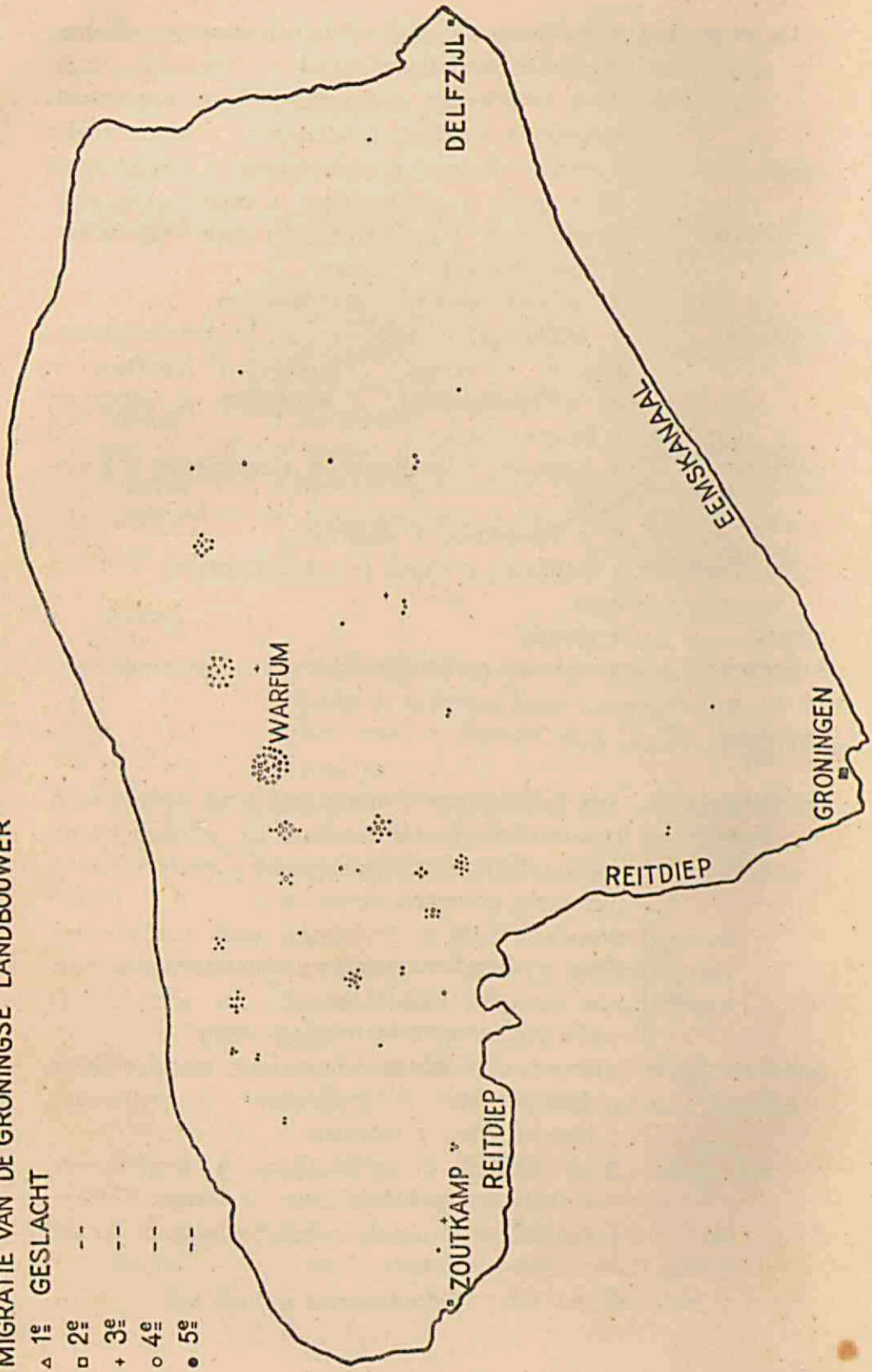
7e geslacht.

- : landbouwer 117 landbouwer, beroep met acad. opleiding 9,
handwerker 9, ambtenaren 10, winkelier enz.
10, handel enz. 10, los arbeider 5, onderwijzer 3,
industrie 4, overig 6.
- & { 102 landbouwer, 8 beroep met acad. oplei-
ding, 13 handwerkers, 11 ambtenaren, 4 winke-
lier enz., 12 handel enz., 3 los arbeider, 11
onderwijzer, 4 industrie, 3 overig.
- : dominee (9) 2 dominee, 3 dokter, 1 ingenieur, 1 onderwijzer,
1 handwerker, 2 landbouwer, 2 ambtenaar,
5 handel enz., 1 overig.
& 1 dokter, 1 onderwijzer, 3 landbouwer,
1 ambtenaar, 3 handel enz., 1 leraar.
- : dokter (9) 4 dokter, 1 dominee, 1 landbouwer, 2 handel
enz., 3 ambtenaar.
& 4 dokter, 3 dominee, 1 handel enz., 1 amb-
tenaar.

MIGRATIE VAN DE GRONINGSE LANDBOUWER

1^e GESLACHT

- △ 1^e
- 2^e
- + 3^e
- 4^e
- 5^e

: onderwijzer (6) 2 onderwijzer, 3 leraar, 1 professor, 1 ingenieur, 1 handwerker, 1 ambtenaar, 1 overig.
& 4 onderwijzer, 1 dominee, 1 ambtenaar,
1 los arbeider.

8e geslacht.

: landbouwer 98 landbouwer, 28 overig w.o. 12 beroep met acad. opleiding.
& 74 landbouwer, 54 overig, w.o. 14 beroep met acad. opleiding.

De voorlopige uitkomsten van dit genealogies onderzoek luiden aldus:

1. Tot en met het vierde geslacht constateren we een sterke continuïteit in het landbouwberoep; ook de kinderen van de houtkoper en de schoolmeester gaan weer naar dat bedrijf over (4e gesl.). Eerst vanaf het 5e geslacht komen de andere beroepen meer op de voorgrond. De stelling dat de boerenstand in zeer sterke mate de intellectuele klasse zou aanvullen, wordt niet door deze feiten versterkt; om dit te tonen zijn de beroepen, waarvoor een academische opleiding vereist wordt, afzonderlijk vermeld. Deze bedragen in het 5e geslacht geen, in het 6e geslacht 9, terwijl 6 landbouwersdochteren met een persoon met academische opleiding huwen; het 7e geslacht telt er resp. 9 en 8; eerst in het 8e geslacht neemt deze groep aanmerkelijk toe.

Zoals uit de getallen blijkt, is reeds in het 7e geslacht merkbaar dat men tot de tegenwoordige tijd genaderd is, en er dus personen voorkomen, die nog geen zelfstandig beroep uitoefenen. In het 8e geslacht is dus een nog grotere groep van personen met academische opleiding te verwachten.

2. De continuïteit in het beroep is voor de landbouwers bij de mannen in alle geslachten veel groter dan bij de vrouwen; het aantal mannen, resp. vrouwen, dat in het landbouwbedrijf blijft, bedraagt resp. voor geslacht III 11 en 7, voor geslacht IV 21 en 21, voor V 55 en 36, voor VI 102 en 88, VII 117 en 102, VIII 98 en 74. Uit het 6e en 7e geslacht blijkt dat deze vrouwen-groep bijna alle andere groepen versterkt, echter weinig de intellectuele beroepen.

3. Na het vierde geslacht komt zeer duidelijk een scheiding te voorschijn tussen de intellectuele beroepen en de landbouwers,

in die zin, dat de eerste hoogst zelden naar de groep van de tweede overgaan. (Zie vooral geslacht VI en VII).

4. In het voorafgaande is reeds op het onvolledig beeld gewezen dat deze siffers ons moeten geven; daarom is het ook zeer gevaarlijk hieruit nadere conclusies te trekken omtrent de snelheid van verbreiding van de boerenstand in dit gebied. Deze siffers toch geven een minimum aan. Met dit feit voor ogen, constateren we gedurende de eerste geslachten een verdubbeling in ieder opvolgend geslacht van het aantal landbouwers (tot het 7e geslacht). Het 7e geslacht reikt reeds gedeeltelijk tot in de tegenwoordige tijd, en is daarom niet zuiver te berekenen, al moet hier de groep landbouwers, gezien de uitbreiding der andere beroepen, naar verhouding zeker achteruitgegaan zijn.

§ 7. *Algemene uitkomsten van het migratieonderzoek.*

Ravenstein is de enige onderzoeker geweest, die vóórdat het gedetailleerde Amerikaanse onderzoek begon, een aantal wetten voor de migratie heeft opgesteld, die hij algemeen geldig achtte. Deze studie is van fundamenteel belang voor ieder verder migratieonderzoek geworden. Vandaar dat zij hier nadere beschouwing verdient. Van zijn zevental wetten luiden de voornaamste: de grote massa van de migranten trekt slechts over een korte afstand. Men moet zich dat aldus voorstellen: „The inhabitants of the country immediately surrounding a town of rapid growth flock into it; the gaps thus left in the rural population are filled up by migrants from more remote districts”, welke beweging zich tot in de verste uithoeken van een land kan doorzetten. „The process of dispersion is the inverse of that of absorption and exhibits similar features”. „Each main current of migration produces a compensating countercurrent”. „The natives of towns are less migratory than those of the rural parts of the country”. „Females are more migratory than males”; en ten slotte de stelling, dat zij, die over een grote afstand reizen, bijna steeds naar steden trekken. ¹⁾ Hoe heeft Ravenstein deze wetten gevonden? Hij beschikte nog niet over uitvoerige studies in de verschillende delen van de wereld. Zijn grondslag vormde de statistiek; voor Engeland koos hij als basis de county. Reeds hiertegen kunnen we aanvoeren dat de county een administratieve eenheid is, waar iedere sociaal-geographiese grondslag aan ontbreekt. Schrijver heeft dit ook wel

¹⁾ Ravenstein p. 199.

ingezien; hij zegt zelf, dat zijn wetten worden „obscured” door andere, storende factoren, o.a. de geographiese ligging. Immers, een grensstad maakt een statistiek, gebaseerd op de county, onbruikbaar. ¹⁾ Een groot aantal zeer suggestieve kaartjes lichten de stellingen toe. In hoeverre heeft het moderne onderzoek Ravenstein's wetten nu bevestigd? De enige mij bekende poging om nogmaals tot een samenvatting te komen op het gebied van de migratie, zijn de studies van Sorokin en Zimmerman, de eerste in zijn boek *Social mobility* (1928), en beiden in hun *Principles of rural-urban sociology* (1929).

Ondanks de slotconclusie, dat „an understanding of the processes and mechanism of migration and urbanisation, and the social consequences of this migration and urbanisation, gives the key to the understanding of many of the characteristics and differences in an urban versus a rural society”, ²⁾ moeten zij toch zelf erkennen: „full data for a comprehensive analysis of these features (i.c. de migratie) are lacking”, ³⁾ en sprekende over de sociale mobiliteit op het platteland: „Unfortunately, an adequate investigation of these problems of Vertical Circulation (climbing and sinking along the urban social ladder) of the rural migrants is very difficult. In addition, it has been studied very little” ⁴⁾. En dit alles wordt geschreven in het land waar het migratie-onderzoek nog het verst gevorderd is!

De schrijvers nemen de wetten van Ravenstein geheel over, behalve de wet betreffende het verschil in migratiesterkte tussen stad en platteland, en lichten deze wetten toe met uitvoerig materiaal uit de verschillende statistiese jaarboeken. Zij geven nog de volgende aanvullingen: sterk groeiende steden trekken van ver de immigranten (vgl. het Drentse dorp in Eindhoven, hoewel bekend is, dat ook hier andere factoren meewerkten!) en de hoogste klassen van de bevolking trekken het meest over grote afstanden.

Hun bezwaren tegen het verschil in trek tussen stad en platteland, zoals Ravenstein het heeft geformuleerd, zijn echter niet overal steekhoudend. Schrijvers gebruiken hier de volgende

¹⁾ Ravenstein p. 203. Vgl. over de invloed van de politieke grens M. Schumann, *Die inneren Wanderungen in Deutschland* (Allgemeines Statistisches Archiv 1890, p. 506—507). Vooral in Duitsland kwamen deze bezwaren sterk aan het licht.

²⁾ Sorokin and Zimmerman p. 607.

³⁾ Sorokin and Zimmerman p. 584.

⁴⁾ Sorokin and Zimmerman p. 598.

vergelijking: „Viewed from the standpoint of territorial mobility, urban populations may be compared to a fast river in which the particles of water move intensively, coming from new and remote areas and incessantly going out to new and remote places. These particles are always moving to and and fro, within the path of the river, and in this and in that direction. The rural community may be compared to a pond with tiny streams of influx and outflux, and with the particles relatively stagnant and immobile.”¹⁾ Denken zij hier niet teveel aan de agrarische gemeenschappen in het verre Oosten? Is er overal wel een dergelijke grote trek uit en in de stad? Is voorts de trek op het platteland overal slechts een „tiny stream”? Dat kan b.v. Frankrijk ons anders leren! Een bewijs voor hun stelling menen zij gevonden te hebben in het aantal ter plaatse geboren.

Met statistieken moet men steeds voorzichtig omgaan. Dit geldt ook voor de officiële opgave van de geboorteplaats. Op 10000 mannen waren in Nederland in 1849 6985 en in 1920 6378 ter plaatse geboren, voor de vrouwen zijn de resp. getallen 6836 en 5966. Toch mogen wij hieruit niet dadelijk tot een evenredige toename van de migratie besluiten. Immers het kindertal is sindsdien aanmerkelijk teruggelopen, wat, aangezien de kinderen merendeels ter plaatse geboren zijn, voor een deel de achteruitgang van het aantal ter plaatse geboren kan verklaren. Een enkel voorbeeld moge dit toelichten. Nemen wij aan dat de ouders elders geboren zijn, maar de kinderen ter plaatse, dan zal de verhouding, bij een gemiddeld aantal kinderen van 3, een aantal van 600 per 1000 ter plaatse geboren geven; is het kindertal echter gemiddeld 5, dan stijgt dit getal tot 715. Dit moeten wij ook bij de volgende tabel wel in het oog houden.

In 1920 waren ter plaatse geboren:

gemeenten met een inwonertal van	op 10000 mannen	op 10000 vrouwen
boven 100000	6469	6154
50—100000	6157	5798
20—50000	5706	5517
5—20000	6479	5985
beneden 5000	6596	6056

¹⁾ Sorokin and Zimmerman p. 28.

Hoewel wij ook voorzichtig met deze statistiese indeling van siffers moeten zijn, kunnen er toch wel enige meer algemene conclusies getrokken worden: De „middensteden” moeten een sterke instroming van het platteland ondervinden. Dit alleen is niet voldoende om dit laagste percentage voor de „middensteden” te verklaren. Anderzijds moeten een aantal in die plaatsen geborenen naar andere steden, meest grotere, weg trekken, waardoor het percentage ter plaatse geborenen nogmaals kan dalen. De grote steden daarentegen moeten meer de ter plaatse geboren bevolking vast houden, daar het vestigingsoverschot reeds een daling van het aantal ter plaatse geborenen veroorzaakt. ¹⁾ Opvallend is, dat het platteland niet eens een veel hoger percentage ter plaatse geborenen toont dan de grote stad! Op het platteland moet het betrekkelijk lage percentage ter plaatse geborenen wel veroorzaakt zijn door immigratie. Deze trek moet echter nog belangrijker zijn dan in de grote stad, aangezien het kindertal op het platteland gemiddeld aanzienlijk hoger is dan in de grote stad. Is het, in dit licht gezien, niet verwonderlijk, dat aan deze zeer grote trek op het platteland zelf nooit voldoende aandacht is geschonken?

Dit hoge percentage elders geborenen op het platteland is het eerst opgemerkt door Von Mayr, die het aldus uitdrukt, dat in de steden met toenemende grootte het percentage elders geborenen toeneemt, op het platteland daarentegen het percentage afneemt. Deze „wet” is later door meerder materiaal bevestigd. ²⁾

Deze „wet” is uit bovenstaande siffers over ons land niet direkt af te leiden. Wanneer een nadere indeling van de siffers, die in de groep van gemeenten beneden 5000 inwoners samengevat zijn, mogelijk was, zou misschien deze tendens ook voor Nederland voor de dag kunnen komen.

Verder heeft deze stelling voor de zeer grote stad nog een aanvulling nodig, want wij constateren, dat in Nederland met toenemende grootte het percentage ter plaatse geborenen weer toeneemt. Het aantal ter plaatse geborenen varieert zeer sterk in de verschillende grote plaatsen van Europa, zodat een algemene stelling niet mogelijk lijkt. ³⁾

¹⁾ Hierop wijst ook v. Nierop. Een van de oorzaken voor dit verschijnsel zoekt zij in de grotere gehechtheid van de grote stadsbewoner aan zijn stad (Amsterdam!). Een niet minder belangrijke faktor is zeker wel de grotere mogelijkheid voor sociale mobiliteit in de grote stad (v. Nierop, p. 169).

²⁾ Bücher, p. 433, Von Mayr, p. 119—120.

³⁾ Vgl. de siffers bij Von Mayr, p. 121.

Bücher geeft voor het platteland o. a. meerdere voorbeelden en voert voor dit verschijnsel twee verklaringen aan: 1. de geringe mogelijkheid van keuze van zijn arbeiders voor de landbouwer bij een gering aanbod zal hem ertoe brengen arbeiders van elders te laten komen, en 2. het onderlinge huwen zal van geringer omvang zijn in een kleine gemeenschap, waar de keuze beperkt is. ¹⁾ Het eerste veronderstelt evenwel reeds een niet meer afgesloten gemeenschap, die grotendeels autarkies leeft. Het is dan ook zeer de vraag of de „wet” van Mayr ook voor de Oosterse gemeenschappen geldt.

Een tweede bezwaar, waardoor het aantal ter plaatse geboren en niet de omvang van de migratie zuiver weergeeft, ligt hierin, dat het aantal weggetrokken en van het platteland boven het aantal der gevestigden, welke groep toch ook bij de migratie betrokken is, alleen bij de gevestigden meegeteld worden! Verder moet men wel bedenken dat de migratie op het platteland plaatselijk sterk kan verschillen en dat een voorbeeld van een enkel dorp dus nog niets bewijst. ²⁾ Ook Zimmerman's stelling dat de landbouwer als herenboer minder trekt ^{dor} als de stadsbewoner, bewijst, indien juist, nog niets voor de gehele plattelandsbevolking. ³⁾ Het onderzoek in eigen land wees op de sterke migratie in kleine dorpen. ⁴⁾

Hoewel de „wet” van Von Mayr aan Zimmerman niet onbekend was, ⁵⁾ maakte hij er zich van af door te schrijven: „it is by no means general”, zonder er echter één bewijs tegen aan te voeren! De stelling van Sorokin en Zimmerman omtrent de grotere migratie van de steden boven het platteland is dus geenszins bewezen. Het lijkt mij toch dat de migratie van zovele factoren afhankelijk is, dat een algemeen geldende regel hier moeilijk te geven zal zijn.

¹⁾ Bücher, p. 434. Deze op zichzelf niet onwaarschijnlijke verklaring verdient voor Nederland nog een ander onderzoek. De eerste faktor is voor Kats als juist bevonden. (Zie p. 107).

²⁾ Sorokin and Zimmerman p. 29; vgl. verder voor Nederland de monographieën.

³⁾ Sorokin and Zimmerman p. 31; het enige bewijs zou kunnen liggen in de statistiek van België en Zweden (p. 30), maar hier moeten we steeds zeer voorzichtig zijn voor conclusies!

⁴⁾ Zie de monographieën.

⁵⁾ Sorokin and Zimmerman, p. 25.

HOOFDSTUK II.

DE OMVANG VAN DE MIGRATIE.

De meest systematische indeling van onze stof zou moeten zijn: 1. de omvang van de trek, 2. de richting van de trek en 3. de sociale samenstelling van de migrantengroep. De behandeling van ons gehele land op deze wijze zou zeer zeker een prachtig resultaat kunnen opleveren, en voor zover mogelijk kartographies weergegeven, duidelijk de samenhang tussen de drie onderdelen laten zien. Dit is helaas onmogelijk, daar ons alleen voor de eerste groep de gewenste gegevens beschikbaar zijn. Omtrent de richting van de trek, van zo eminent belang voor de gehele sociale en economische structuur van ons land, is niets bekend; alleen uit het bestaan van concentratiegebieden kunnen we afleiden, *dat* zich daar mensen vestigen, niet van waar zij komen, daar de expulsiegebieden een dergelijke omvang hebben, dat elke conclusie hier zeer gevaarlijk is!

Voor de omvang van de migratie was ik in de gelegenheid, gebruik makende van de beschikbare gegevens, een drietal kaarten te ontwerpen.¹⁾ In tweeërlei steeds geprononceerder wordende kleuren, is getracht het verschil tussen vestiging en vertrek zo duidelijk mogelijk te doen uitkomen. Hetzelfde beginsel is toegepast bij de kaart, die weergeeft de absolute bevolkingsbeweging. Hier lag het criterium voor de hand in de absolute af- of toename der bevolking. Moeiliker was een grens te trekken bij de kaart die het geboortoverschot weergeeft.

De kort geleden verschenen kaart van Leyden maakt een kaart van de bevolkingsdichtheid overbodig.²⁾ De absolute bevolkings-

¹⁾ Bewerkt naar de statistiek van de loop van de bevolking 1925—1929.

Verrijn Stuart heeft uitgerekend, dat ambtshalve zijn ingeschreven gedurende de periode 1916—'26 3,3 % van het totaal aantal immigranten en afgeschreven 4,2 %, welke siffers de totaaluitkomsten dus slechts zeer weinig kunnen beïnvloeden (p. 413).

²⁾ De kleuren van zijn kaarten evenals de schaal (1 : 925000) lijken mij absoluut onvoldoende. De meest geprononceerde kleur is een gemiddelde. Dit wordt aldus

beweging wordt door een tweetal factoren bepaald: 1e het geboorteoverschot en 2e het verschil tussen vestiging en vertrek. Geven wij beide factoren kartographies weer, dan zal de kaart van de absolute bevolkingsbeweging daarvan weer het resultaat moeten vormen. Door deze drie kaarten is de omvang van de bevolkingsbeweging in ons land zo goed mogelijk vastgelegd.

De grondslag voor de kaart vormt de gemeente, d. i. de kleinste mogelijke administratieve eenheid. Er zijn een aantal bezwaren om deze eenheid als grondslag voor een migratiekaart te nemen. Reeds elders heb ik daarop gewezen.¹⁾ In de eerste plaats vormt de gemeente geen sociaal-geographiese eenheid, maar omvat structureel geheel verschillende gebieden. Aldus is het te verklaren, waarom de Gelderse Vallei niet duidelijker op de kaarten naar voren is gekomen, daar de gemeenten, die de aangrenzende hoge gronden beslaan, zich ver in de vallei uitstrekken. Een stad kan soms in een plattelandsgemeente binnendringen, zoals dat voor Reeuwijk aangetoond is. Welk een geheel ander beeld zouden verschillende gemeenten op deze kaarten tonen, wanneer de gemeentegrens meer met de sociaal-geographiese samenviel! Utrecht en Zuilen zouden grotendeels één geheel vormen, en de sterke toename van Zuilen zou de geringe van Utrecht voor een groot deel opheffen.

Het is deze faktor van pseudo-forenzen, die ons kaartbeeld zo sterk kan beïnvloeden. Aan de hand van de studie van Delfgauw zij deze faktor met een enkel voorbeeld toegelicht: De Haarlemmermeer levert naar de zijde van Aalsmeer 227 arbeiders, naar Lisse 119, en naar Amsterdam 352 personen. Hieruit kunnen wij dan ook verklaren dat de afname in dit gebied minder sterk is dan wij zouden verwachten. Rotterdam strekt zijn invloed uit over Schiedam, Hillegersberg en Overschie. Vaak ook zijn pseudo-forenzen en forenzen moeilijk te scheiden, zoals bij Amsterdam en Enschedé. In vele plattelandsgemeenten geeft deze stadsinvloed

gemotiveerd: „die mittleren Werte, deren Farben besonders auffallen sind insofern von besonderer Bedeutung, als sie bei Volks- und Häuserdichte dem Maximum der in den rein agrarischen Gebieten vorhandenen „natürlichen“ Bevölkerungsverdichtung entsprechen. (Noot p. 11). Deze constatering gaat voor Nederland volstrekt niet op. De gemeenten met deze tint aangegeven, geven meestal steden met industrie weer; geen enkele agrariese gemeente kunnen we aldus op Nederlandse bodem aantreffen, of het moest een hoogst enkele tuinbouwgemeente zijn, die echter in het grote totaal verdwijnt, en nooit deze felle kleur kan motiveren.

¹⁾ A. C. de Vooy, Reeuwijk.

de doorslag voor de bevolkingsloop, zoals o. a. voor de plattelandsgemeente Reeuwijk werd aangetoond.

Een ander niet minder groot bezwaar, dat met het voorgaande nauw samenhangt, is het verschil in oppervlakte tussen de verschillende gemeenten. ¹⁾ Apeldoorn beslaat b.v. een groot deel van de Veluwe, zodat hier een nadere analyse is uitgesloten, terwijl vele Hollandse stadjes zich tot eigen stadsterritoir beperken. Dit kan zijn invloed doen gelden op de weergave in de kaart: wanneer iemand vanuit Apeldoorn ^{vertrekt} op de Veluwe gaat wonen, of een plattelander trekt van de Veluwe naar de stad, dan is het mogelijk dat deze trek geheel binnen de gemeente plaats heeft. Nemen we het tegenovergestelde geval: een arbeider verhuist uit Utrecht naar Zuilen, d. w. z. hij verandert administratief van woonplaats en verhoogt dus de trek uit de stad, terwijl hij, sociaal-geographies gesproken, in dezelfde stad blijft wonen, ja zelfs slechts één straat behoeft te verhuizen. Aangezien juist de migratie tussen een plaats en de omliggende streken van zo grote omvang is, is dus de grootte van de gemeente zelf van essentiële betekenis, en moet hierop bij bestudering van de kaart wel gelet worden.

Dit onderzoek loopt over een periode van 5 jaar. ²⁾ De meest gebruikelijke, en tevens de gemakkelijkste methode is die welke ook Roegholt in zijn boek aangeeft. ³⁾ Men kiest dan twee opeenvolgende volkstellingen uit; het verschil tussen beide moet veroorzaakt zijn door het geboorteoverschot. Wanneer we nu slechts het geboorteoverschot berekenen en dit aftrekken van het absolute verschil tussen beide tellingen, dan vinden we het verschil tussen vestiging en vertrek over 10 jaar. Aan deze methode zijn echter dergelijke bezwaren verbonden, dat ik liever de moeizame arbeid ondernam om de gegevens over een periode van slechts 5 jaar te berekenen. Het door mij gekozen vijftal jaren valt in de periode van een stijgende conjunctuur; wij treffen dan geen opvallende storingen in de industrie aan, die de migratie kunnen beïnvloeden. Wanneer wij daarentegen de periode 1920—'30 gekozen hadden, dan was hierbij de gehele depressieperiode in het begin der zoer

¹⁾ Eenzelfde bezwaar bij Leyden, p. 35.

²⁾ De verwachting van Van Geelen, dat hoogstens „deze cijfers eenig vaag beeld(!) geven van de blijvende verplaatsing” geldt voor één jaar, niet wanneer men meerdere jaren samenvat. (Praeadvies, p. 250). Ernstiger wordt het wanneer hij er aan toevoegt: „Zij zijn genoeg bekend! Vermelding is hier overbodig”.

³⁾ Roegholt, p. 4.

jaren inbegrepen geweest, die het migratiebeeld niet zuiver zouden weergeven. Men moet er zich dus wel bewust van zijn, dat deze kaart slechts een periode van sterk opbloeiende industrie weergeeft, terwijl de eerste symptomen van de landbouwcrisis reeds in de landbouw zichtbaar werden. De trek naar de industrie zal hier dus extra scherp op de voorgrond komen. In aansluiting bij deze kaart is dan ook gedacht een migratiekaart uit de depressieperiode vanaf 1930, die een geheel ander beeld zal tonen, maar hiervoor zijn de gegevens nog niet beschikbaar. Een ander bezwaar in de keuze van de volkstellingsperiode ligt daarin, dat men nooit aldus de totale trek kan berekenen, maar slechts het verschil tussen vestiging en vertrek. Sociaal geographies gezien, is juist de totale trek en vestiging van grote betekenis voor de groep.

Een gevaar, dat in iedere kaart schuilt, en waar Bouma o. a. op gewezen heeft, ligt in de keuze van het aanvangsjaar, ¹⁾ dat door bijzondere omstandigheden abnormaal kan wezen, hetgeen vooral voor kleine gemeenten van invloed kan zijn op het totale cijfer. Deze faktor, evenals de „toevallige” agglomeraties (kanaalwerken, Zuiderzeewerken), kunnen en mogen niet worden geëlimineerd.

Brengen wij de gegevens betreffende de omvang van de migratie op een kaart die duidelijk genoeg de omvang van iedere gemeente weergeeft, dan is de uitkomst verrassend. Verschillende gemeenten sluiten zich aaneen tot één groot geheel, andere gemeenten weer komen temidden van een streek met dezelfde bevolkingsbeweging naar voren met een eigen structuur.

Het beeld, dat kaart I geeft, is uiteraard een tijdbeeld. Het is onmogelijk de migratie absoluut vast te leggen, daar deze dynamies is. Toch zijn er verschijnselen in de migratie, welke over de 5-jarige periode heengrijpen, en daarnaast andere verschijnselen, die typiese tijdverschijnselen zijn, welke door factoren, die niet door het landschap bepaald zijn, veroorzaakt worden. Bij de laatste kategorie kunnen wij denken aan de opheffing van een garnizoen of werf, en de verplaatsing van spoorwegpersoneel.

Gaat men regionaal geheel Nederland door, dan zal men twee typen van streken kunnen waarnemen: de expulsiegebieden en de concentratiegebieden.

De expulsiegebieden kan men als volgt nader indelen:

I. het gebied van de grote rivieren. Waren op onze kaart geen

¹⁾ Bouma, p. 14.

rivieren ingetekend, dan zou men toch de loop gemakkelijk kunnen terugvinden, aangezien zij typies samenvallen met het gebied van zelfs merendeels absolute bevolkingsafname. Dit tonen o. a. duidelijk de kleine dalgemeenten van Limburg. De gemeente, waar de Rijn in ons land komt, wordt direkt door een lage bevolkingstoename gekarakteriseerd. Oost-West door ons land loopt deze gordel van absolute afname; hier en daar ligt er een streek tussen met geringe toename. Duidelijk steekt het Rijk van Nijmegen met bevolkingstoename naar voren. Op dit uniforme gebied vormen slechts de streken rondom de grote steden een uitzondering: Rotterdam, Dordt. Enige gemeenten schijnen een uitzondering op de algemene regel te vormen. Hiervoor zijn speciale oorzaken werkzaam, waarop nog nader gewezen zal worden (Geldermalsen en de streek rondom Arkel). Bij het Hollands Diep verbreedt de gordel zich, en strekt zich over N.W.Brabant, en de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden uit. Echter toont dit gebied lang niet die geslotenheid meer: grote streken hebben gelijkblijvende of zelfs toenemende bevolking. Sterkere toename tonen Centraal Zuid-Beveland, de omgeving van Middelburg, Sas van Gent en omstreken, West Schouwen en Oost Voorne. Daartegenover staat, dat in dit gebied tevens de gebieden liggen met de sterkste bevolkingsafname. De bevolkingsafname zet zich als een rivier-aftakking voort in het weidegebied ven Westelik Utrecht, Oostelik Zuid-Holland en Z.O. Noord-Holland.

II. het verveningsgebied van Noord-Oost Nederland toont sterke afname.

III. de Noordelike landbouwstreek toont een geringe toename of afname.

IV. Het Friese weidegebied, evenals het Overijsselse en Noord-Hollandse, toont een sterke afname. Alleen rond de grote steden (Leeuwarden) constateren wij een toename.

V. de Zuiderzeeplaatsen. Alle Zuiderzeeplaatsen, die op de visserij aangewezen zijn, tonen een afname, tenzij er een reden aanwezig is, die een toename kan verklaren: Harderwijk, Elburg, Vollenhove, Blokzijl en Monnikendam. De beide eilanden Marken en Urk wijken van de algemene regel af. Voor Urk zijn de sterke sociale saamhorigheid en het hoge geboorteoverschot enige van de vele redenen, die de toename op dit eiland kunnen verklaren. Bunschoten bezit zelfs een tamelik sterke toename, waartoe het agrariese deel van de bevolking zeker het zijne heeft bijgedragen.

Hiertegenover staat een sterke toename bij die gemeenten, die tijdelijk de werkers aan de Zuiderzee herbergen (Wieringen, Medemblik). Zijn de expulsiegebieden regionaal verspreid, de gebieden met sterke concentratie liggen meest stipvormig in het land.

Bij het beschouwen van de concentratiegebieden vallen een aantal punten onmiddellijk op: Oost-Brabant met als kern Eindhoven, Twente met Enschedé als centrum, het mijnbouwgebied van Zuid-Limburg, een smalle gordel achter de duinenrij, die tot in de Zeeuwse eilanden loopt, met een brede aftakking naar Rotterdam, de Utrechtse heuvelrug. Een sterke toename tonen verder de zandgronden met het gemengde bedrijf in Noord-Brabant, waar de grens juist samenvalt met de grens tussen de klei en het zand in het N.Westen, de zandgronden van Gelderland, Overijssel en de zandgronden, die een aaneengesloten geheel vormen in de provincie Drente, Groningen en Friesland.

Nederland bezit een geboorteoverschot van ongeveer 100 000 personen per jaar. Al deze personen moeten later een bestaan kunnen vinden; dit is een dringende eis. Men moet echter niet denken, dat dit geboorteoverschot gelijkmatig over het gehele land verdeeld is. Kaart III leert ons hoe extreem verschillend het geboorteoverschot in de delen van ons land is: Limburg, Zuid- en Oost-Brabant, een groot deel van het Hollandse platteland (met typiese uitzonderingen) bezitten een zeer hoog geboorteoverschot. Het Noorden en vooral het Zeeuwse platteland toont een zeer laag cijfer. Wat ligt meer voor de hand dan de mening, dat deze gebieden, die zonder emigratie sterk moeten aanzwellen in bevolking, een deel van hun geboorteoverschot afstaan aan de gebieden met lage overschotten? Niets is echter minder waar. Juist de streken met een hoog geboorteoverschot trekken veelal nog bevolking van elders aan. Dit is een zeker bewijs tegen de stelling dat er actuele overbevolking in ons land zou bestaan.

Ir. de Hoogh heeft berekend, hoeveel personen van de bevolkingstoename in de landbouw een plaats zouden kunnen vinden. „Stellen wij de dichtheid der geheele boerenbevolking op 7 per 10 H.A., dan moet voor de 23000 personen, voor wie jaarlijks plaats moet worden ingeruimd, per jaar $23000 \times 10 : 7$ d. w. z. 32857 H.A. aan kultuurgrond gewonnen worden”.¹⁾ De ont-

¹⁾ De Hoogh, p. 21.

gingningen hebben gedurende de periode van 1911—1925 gem. slechts 7000 H.A. bedragen per jaar, terwijl de totale aanwinst aan kultuurgrond slechts 7442 H.A. heeft bedragen; dit is slechts $\frac{1}{4}$ van de benodigde grond. Het is dan ook een bekend feit, dat een steeds groter deel van het geboorteoverschot een plaats buiten de landbouw moet zoeken. De enige beschikbare gegevens betreffende de sociale mobiliteit in ons land vormen de uitkomsten van de beroepstellingen.

Aantal personen in een beroep werkzaam:

	1889	1899	1909	1920
Nijverheid . . .	531021	650574	796790	1028155
Landbouw . . .	525182	570278	618066	622514 ¹⁾
Visserij en en jacht . . .	16650	22496	23855	19597
Handel en verkeer . . .	266534	322288	416620	533295
Overig . . .	313207	357998	406303	518846

Hoe waardevol deze siffers ook zijn voor de kennis van de algemene structuur van het economische leven in ons land, toch geven zij voor het regionale onderzoek geen licht.

Wanneer tans een poging gedaan wordt om de bijgevoegde migratiekaarten nader te verklaren, dan dient daarbij in het oog te worden gehouden, dat door het nagaan van een enkele oorzaak (i. c. de economische) nooit de gehele migratie, die op een groot complex van oorzaken berust, verklaard kan worden. Wij zijn hier dus bewust eenzijdig, en gaan uitsluitend na, welke de invloed van de activiteit van de groep binnen zijn woonruimte is, die een bevolking uitdrijft of aantrekt. Voor iedere streek zullen hiernaast nog talrijke andere factoren werken (sociale en historische), welke eerst bij zeer grondige kennis van de streek zelf opgespoord kunnen worden.

Deze kaarten bevestigen de stelling dat de migratie voornamelijk door economische factoren bepaald wordt; dat het de dwang van de

¹⁾ De geringe stijging sedert 1909 vindt zijn oorzaak in het feit, dat bij de laatste telling het aantal boerenvrouwen aanmerkelijk minder opgegeven werd (Sevenster, p. 69).

bevolkingstoename is, die in bepaalde gebieden de bevolking uitdrijft, waar de capaciteit van de woonruimte momenteel geen grotere bevolking toelaat. Wij weten echter niet, welke groep uitgedreven wordt, noch in welke beroepen de emigranten een onderkomen vinden.

Wat bij het beschouwen van de kaarten direkt opvalt, is het verschil tussen de bevolkingstoename op de zandgronden en die in het veen- en kleigebied. Dit komt voor een groot deel voort uit de reeds bestaande bevolkingsdichtheid. ^{de} 1) De zandgronden bezitten een aanzienlijk geringere bevolking als de reeds lang bewoonde gebieden van het „oude” Holland en Zeeland. In vele streken van de zandgronden was door ontginning en de daardoor geboden gelegenheid tot het gemengde bedrijf een grotere bevolkingsdichtheid mogelijk geworden. Zonder de sterke opbloei van het gemengde bedrijf op onze zandgronden, die geheel samenhangt met de jongste ontwikkeling van de Nederlandse landbouw, zou een dergelijke toename niet te verklaren zijn geweest. Aldus valt ook gedeeltelijk de toename in bevolking in Oost-Brabant te verklaren; hier werken echter industrie en landbouw dermate ingewikkeld samen, dat de werkelijke betekenis van ieder van deze factoren zeer moeilijk is aan te geven. Dit is veel gemakkelijker voor het Drents plateau, welk gebied een prachtig voorbeeld oplevert voor de invloed, die de ontginningen op de bevolkingsbeweging kunnen uitoefenen.

Het gemengde bedrijf bezat in de aangegeven periode een voorsprong boven de akkerbouw, daar de landbouwprodukten reeds sterk in prijs achteruitgingen en de veeteeltprodukten hun prijsniveau nog wisten te handhaven. Het verschil in sociale structuur op de zandgronden en op de klei is niet minder een oorzaak voor het verschil in bevolkingstoename. De landbouwer van het grote akkerbouwbedrijf op de klei werkt met een aantal arbeiders, dat door rationalisatie steeds meer in aantal zal afnemen, wat noodzakelijkerwijze een afname van het totaal aantal inwoners tot gevolg zal moeten hebben, wanneer tenminste de bedrijven niet sterk worden gesplitst. De splitsing zal zeker niet in alle akkerbouwstreken in zo sterke mate optreden, dat deze opdeling de bevolkingsbeweging merkbaar zal beïnvloeden. De zandboer, meestal op veel kleinere bedrijven gevestigd, werkt met

1) Zie Leyden, Kaart I.

weinig of geen arbeiders, leeft eenvoudig en is niet „opzichter”, maar werkt zelf, vaak nog met vrouw en kinderen, de gehele dag mee op het land. De arbeider heeft zelf ook een stukje grond, en kan dus ook slechts gedurende een deel van zijn tijd bij een boer gaan werken. De factoren, die elders de afname veroorzaken, zijn hier niet aanwezig.

De tuinbouw in de uitgebreidste zin van het woord verschaft door de intensieve kultuur op eenzelfde oppervlakte grond een aanzienlijk grotere werkgelegenheid dan akkerbouw of veeteelt. Bestaat er mogelijkheid voor opbloei van deze kultuur (en die mogelijkheid ontstaat speciaal in een periode van hoogconjunctuur, als er vraag ontstaat naar hoogwaardige produkten!), dan zullen de gebieden, die het centrum zijn van de verbouw van deze gewassen, een sterke opbloei ondervinden met als gevolg de mogelijkheid van de opname van een aanzienlijk grotere bevolking. Een sterke toename, die niet in het minst door een vestigingsoverschot werd veroorzaakt, treffen wij aan in een gordel achter de duinen, van Bloemendaal tot de Zeeuwse eilanden ¹⁾, in Aalsmeer, Boskoop, Vleuten en Bunnik, Kapelle (Z. Beveland), Berkel en Pijnacker ²⁾. Dit zijn alle bekende tuinbouw-, bloembollen-, kwekerijen- of opkomende vruchtenteeltgebieden.

Voor West-Friesland zijn wij door het artikel van L. Bouma, in staat de kaart uitvoeriger te commentariëren, al blijft ook hier nog veel onverklaarbaar. West-Friesland is een gebied, dat in een groot aantal kleine gemeenten is opgedeeld. Voor een gedetailleerd onderzoek leent dit gebied zich dan ook uitstekend. Grootebroek en Bovenkarspel tonen een vertrekoverschot, dat groter is als in de andere omringende gemeenten. De verklaring van dit verschijnsel moet gezocht worden in het feit, dat deze gemeenten reeds geheel voor tuinbouw in beslaggenomen waren.³⁾

¹⁾ De groeifactor, d. i. de bevolking van 1920: bevolking 1869, bedroeg voor de bloembollenstreek 2,89, dat is meer als voor het complex Amsterdam geldt. (v. Lohuizen, p. 348).

²⁾ Te Kapelle en Goes bedraagt de veilingsomzet twee derde van de omzet van geheel Zeeland (Welleman, p. 38), Jaarboek v. h. Centraal Buro van Veilingen in Nederland. In Pijnacker en Berkel bedraagt de veilingsomzet in 1929 resp. 2,5 en 1,2 mill. gulden. Vgl. C. Visser, Proeve eener econ. beschrijving van het gebied van de Kamer v. Kooph. en fabr. van Delft (1927) en W. F. Beunderma en J. F. Dotema, De gemeente Pijnacker (T.E.G. 1927).

³⁾ Bouma, p. 13.

Hieruit blijkt, dat ook voor de tuinbouw een maximale bevolkingsdichtheid bestaat, die niet overschreden kan worden. Hetzelfde geldt voor Andijk, waar de Zuiderzeewerken „storend” werken; evenzo vertoont bij Medemblik en Wieringen de bevolkingstoename door deze werken een abnormale groei. Later zal eerst blijken, in hoeverre de droogmaking een bevolkingstoename in de randgebieden heeft veroorzaakt.

Het Centrale weidegebied (met meer dan 75 % grasland) toont een sterker vertrekoverschot dan de landbouwgebieden (vgl. Kaart II met Fig. 2 op pag. 7 van genoemd artikel). Voor de sterke toename in Zwaag en Blokker zal wel gedeeltelijk de opkomst van de kaskultuur aansprakelijk zijn; ¹⁾ voor Zwaag blijkt zelfs een aanzienlijk vestigingsoverschot te bestaan. Voor de periode 1910—1926 vindt Bouma de grootste bevolkingstoename in de 6 tuinbouwgemeenten; voor de periode 1925—'30 constateren wij de sterkste toename in die gebieden, waar de tuinbouw in de voorafgenoemde periode slechts weinig in betekenis is toegenomen (Wognum, Venhuizen, Zwaag, Blokker, Obdam en St. Pancras), terwijl andere gemeenten, waar de tuinbouw reeds van betekenis was, geen aanzienlijke toename vertonen. Een nader onderzoek in de streek zelf zal hier nog veel kunnen ophelderen.

Beschouwt men op de kaarten het Noorden van ons land, dan valt de Zuid-Oosthoek van Drente op door zijn geprononceerde tint. Hier tonen zowel het geboorteoverschot als de vertrek-sijfers zulke hoge getallen, dat een speciale verklaring gewenst voorkomt. M. de Vries heeft enige zeer lezenswaardige bladzijden aan deze streek gewijd ²⁾, waaraan het volgende ontleend zij, dat tot een opheldering zou kunnen dienen. De bevolking van de gemeente Emmen is sedert 1890 continu gestegen van ruim 15000 tot 41000. Wanneer hiermee parallel de bestaansmiddelen waren gestegen, dan was in deze streek van een overbevolking geen sprake geweest. Het voornaamste middel van bestaan echter, de turfgraverij, heeft eerder een tegengestelde tendens vertoond. Gedurende de oorlog en de eerste na-oorlogsjaren leefde Emmen

¹⁾ De omzet bedroeg (1927) voor Zwaag bijna 600.000 g, voor Wognum 1½ ton. (Bouma, p. 12).

²⁾ M. de Vries, Praeadvies, p. 36—49.

op: de lonen stegen met 285 %, de plaats gloriëde van welvaart, maar na 1925 was dit afgelopen. In de vette jaren was de bevolkingsgroei in snel tempo doorgestaan: in 1915: 33000 inw., in 1921: 41000! Deze groei, door abnormale oorzaken ontstaan, moest niet alleen ophouden of juist weer normaal worden, bij achteruitgang van de economische toestand, maar zelfs omslaan in een absolute bevolkingsafname.

Niet het minst is deze afname van de bevolking veroorzaakt door een zeer sterke emigratie: het Drentse dorp in Eindhoven heeft reeds grote bekendheid verworven, maar ook naar Twente trokken vele bewoners; in 1927 en '28 zijn 189 gezinnen, tellende 1763 personen, naar Enschedé verplaatst, waarvan slechts 13 gezinnen terugkeerden. Behalve deze reeds algemeen bekende gegevens en enkele economische siffers is over de eigenlijke structuur van Emmen en de functie van de ontginning nog niets bekend. Emmen is een streek waar juist een regionaal gedetailleerd onderzoek zeker interessante resultaten zal opleveren.

De studie van Delfgauw over de tendensen tot decentralisatie in de vestiging der Nijverheid zou, wanneer dit werk aan zijn titel beantwoord had, ons een kostbaar materiaal voor de verklaring van de trek van de bevolking geweest zijn. Zijn studie bevat echter slechts een onderzoek, „welk aandeel de groote steden in de bevolkingsaanwas hebben genomen”. ¹⁾ De industrie-problemen binnen het agrarische milieu worden niet concreet beschouwd. ²⁾ Van veel meer betekenis voor ons onderzoek is zijn tweede studie, over het forensenwezen in Nederland. Bij het beschouwen van onze kaarten kan men rondom de groote steden een krans van gemeenten aantreffen met sterk toenemende bevolking. De bevolkingstoename ter plaatse is lang niet voldoende om de industrie van de nodige arbeidskrachten te voorzien, in de tijd van hoogconjunctuur. Tot ver uit de omgeving trekt dan de industrie zijn arbeiders. Dit maakt een bevolkingsaccres mogelijk in oorspronkelijk agrarische gebieden, die alleen op deze wijze een verklaring kan vinden. Dit aantal „arbeidersforenzen” kan vaak niet gering zijn. Is het totaal aantal forenzen voor ons land

¹⁾ Delfgauw, p. 2.

²⁾ Wel wordt Amsterdam als industriestad zeer uitvoerig behandeld (17 pag. op een totaal van 41). Overigens lijdt deze studie ook aan het „statistische euvel”, waar wij reeds vroeger op wezen.

5 % van de in beroepen werkzamen, dit getal stijgt tot 31,9 % in Zuid-Limburg en tot 10,1 % in Twente. ¹⁾ De invloed van de stijgende conjunctuur is in verschillende gemeenten duidelijk merkbaar, zoals blijkt uit onderstaande sifers:

Percentage forensen van het aantal werkzamen:	1924	1928
Ridderkerk	10,5 %	15,5 %
Maarssen	8,2	21
Capelle a.d. IJssel . .	6,3	10,8
Aalsmeer	6	11,8 ²⁾

Speciaal in Twente is de trek van het platteland naar de industrie-centra zeer duidelijk waarneembaar. De opgaven, door Delfgauw verzameld, verschaffen de volgende getallen: Van Lonneker naar Enschedé 2327, en van Enschedé naar Lonneker 775.

Speciaal Wierden zendt een groot aantal forensen naar alle zijden: 346 naar Almelo, 112 naar Rijsen, 119 naar Goor, 363 naar Hellendoorn. Ook Hengelo trekt een groot aantal arbeiders uit de omgeving aan: uit Borne (220), Weersselo (220), zelfs uit Almelo (150) en Enschedé (390).

Anderzijds kan de afname van werkgelegenheid elders een reden tot bevolkingsafname zijn. Uit Weesp vonden in 1924 nog 379 personen werk in Amsterdam; dit getal daalde tot 278 in 1928.

Het is te betreuren, dat Delfgauw niet de gegevens voor Brabant heeft bewerkt. De snel opgroeiende grootindustrieën hebben zeer vele arbeiders tot ver uit de provincie getrokken. De dorpen rondom Eindhoven tonen naast de typiese oude kern grote rijen nieuwe woningen. Tot hoe ver de invloed van deze industrie gaat, is niet nauwkeurig na te gaan. Op onze kaart over de bevolkingsbeweging is deze invloed rondom Eindhoven duidelijk zichtbaar. De dorpen rondom Eindhoven ondervinden deze invloed verreweg het sterkst. Hoe sterk de behoefte aan arbeiders in deze streken in deze periode is gestegen, moge blijken uit de opgaven van de Philipsfabrieken, die in 1925 7630 arbeiders in dienst hadden, welk getal steeg tot 22427 op 1 Jan. 1930! ³⁾

¹⁾ Delfgauw, p. 50.

²⁾ Delfgauw, p. 50.

³⁾ Gegevens mij welwillend door Dr. Evelein verstrekt.

In de omgeving van Arkel liggen enige gemeenten met een vestigingsoverschot. Dit doet op het eerste gezicht zeer vreemd aan in deze rivierenstreek. Het vermoeden, dat hier wederom de industriële faktor zou werken, werd spoedig als juist bevonden. Een tweetal fabrieken van de firma De Vries Robbé (te Gorkum en Arkel) hebben, als vele andere, de gunstige invloed van de conjunctuur ondergaan. Aangezien het hier een industrie in een overigens geheel agrarisch milieu geldt, is het interessant, de invloed van deze industrie, voorzover het de arbeidsvoorziening betreft, eens wat nader te bezien. De fabriek te Gorkum werkte in 1925 met 353 arbeiders. Hiervan woonden 323 in Gorkum zelf; van de overige 30 woonden er 9 in Arkel, terwijl de rest over 11 gemeenten verspreid woonden, wat wil zeggen dat vele omliggende dorpen ieder een hoogst enkele arbeider naar deze fabriek stuurden. Het aantal arbeiders steeg tot 693 in 1930, wat ongeveer een verdubbeling in deze betrekkelijk korte periode betekent. Het was te voorzien dat de fabriek zijn arbeiders niet meer uit een arbeidsmarkt met een zo gering expansievermogen als Gorkum kon betrekken. Van de 693 arbeiders wonen er toch nog 579 in de plaats zelf. Het aantal van buiten is dus verviervoudigd; Arkel neemt nog steeds de belangrijkste plaats in met 26 arbeiders. Daarnaast wordt het gehele omringende platteland als arbeidsreservoir gebruikt: uit totaal 19 dorpen worden nu arbeiders gehaald, meest 5—10 per dorp. Nog veel sterker komt deze tendens tot het betrekken van arbeiders van buiten de plaats van het bedrijf uit bij de fabriek, die te Arkel gevestigd is. Het aantal arbeiders steeg hier van 89 tot 479 in dezelfde 5-jarige periode. Reeds in 1925 betrok deze fabriek slechts 18 arbeiders uit de plaats zelf; de overige arbeiders merendeels uit Spijk en Dalem. In 1930 steeg het aantal dorpen, vanwaar arbeiders in de Arkelse fabriek gingen werken, tot 34, terwijl er slechts 82 arbeiders in de plaats zelf woonden! 13 dorpen leverden meer als 10 arbeiders. Onder de belangrijkste worden hier vermeld: Gorkum (51), Spijk (43), Meerkerk (37), Hoog Blokland (30), Kedichem (27) en Dalem (29).¹⁾ Ook door deze cijfers wordt weer bevestigd, wat later nog voor Tull en 't Waal zal worden

¹⁾ Voorstaande gegevens werden zeer welwillend door de Directie van genoemde fabriek ter beschikking gesteld, die daardoor daadwerkelijk getoond heeft het wetenschappelijk onderzoek te willen steunen.

aangetoond, dat de greep van de grootindustrie over het platteland zeer ver kan gaan in tijden van hoogconjunctuur.

Een volledige beschrijving van de ontwikkeling der industrie-centra ter verklaring van de toe- of afname van de bevolking, zou tot een behandeling van de nijverheid van het gehele land leiden. Hier zullen slechts enige opvallende kenmerken, die zeer sterk het kaartbeeld beïnvloed hebben, behandeld worden.

Niet alle industriegebieden komen op de kaart naar voren als concentratiepunten van bevolking. Vergeleken bij Oost- en Zuid-Brabant blijft b.v. de Langstraat aan de lage kant. Hiertoe kan de minder sterke groei van de schoenenindustrie het zijne bijgedragen hebben, gelijk uit onderstaande sifers blijkt:

	15 Sept. 1925	15 Sept. 1929
Aantal arbeiders in Waalwijk	1732	1792
in Tilburg	1021	1226
in Kaatsheuvel	898	1218
in Dongen	945	1112 ¹⁾

Ook de Veenkolonieën tonen niet het beeld van een oplevend industriegebied. Het zuivere akkerbouwkarakter van dit gebied doet ook hier zijn invloed gelden. Maar bovendien is het aantal arbeiders, werkzaam in de aardappelmeelfabrieken in deze streek niet hoegenaamd in aantal toegenomen in deze 5-jarige periode.

Het beneden-gebied van de grote rivieren, dat men gewoon is te noemen het rivierenindustriedistrikt van Merwede, Noord, Lek en Hollandse IJssel, een gebied, dat niet sterk de invloed van de hoogconjunctuur heeft ondergaan, komt niet als zelfstandig gebied op onze kaart uit. Merendeels ligt de industrie hier in agrarische gemeenten verspreid, die door hun tendens van afneming der bevolking het totaalsijfer beïnvloeden. Van Lohuizen vat samen in het rivierenindustriedistrikt 23 gemeenten, waarvan de groeiquotient (met uitsluiting van de 3 grote steden, die binnen dit gebied vallen) 1,67 bedraagt, d. i. evenveel als in de landbouwstreek! ²⁾ Het blijft een vraag of dan wel alle 23 gemeenten tot één industriegebied gerekend mogen worden.

¹⁾ Maandschrift 1930, p. 1697.

²⁾ Van Lohuizen, p. 348.

De ontwikkeling van de Twentse textielindustrie is voor een groot deel aan Enschedé ten voordeel gekomen. Op de kaart vinden wij dan ook hier de sterkste concentratie. Het aantal arbeiders steeg in de periode 1925—'30 in de verschillende plaatsen zeer onevenredig, gelijk uit het volgende staatje blijkt:

Aantal arbeiders in de katoenindustrie	15 Sept. 1925	15 Sept. 1929
Enschedé en Lonneker .	12533	15142
Hengelo en Borne . . .	4104	4024
Almelo	3621	4488
Delden, Goor, Haaksbergen, Hellendoorn, Oldenzaal, Ootmarsum, Vriezenveen	6058	6871
Brabant	6350	7341 ¹⁾

Naast de welbekende concentratie rondom Eindhoven valt vooral Tilburg op door zijn sterke bevolkingstoename. Ook hier is de industriële ontwikkeling niet vreemd aan geweest. Op de toename van de schoenenindustrie is reeds gewezen. In de wolnijverheid steeg het aantal arbeiders in de periode van 1925—'30 van 5931 tot 6808, tegenover een toename voor Leiden, het tweede wolindustriecentrum, van 1483 op 1715.²⁾

Voorbeelden van de invloed der industrie op de toename der bevolking zouden nog overvloedig te vinden zijn. Enige typiese concentraties op het platteland mogen nog volgen ter illustratie van de kaart: Geldermalsen, waar het aantal arbeiders van de Chamottefabriek toenam van 150 tot 350, welke merendeels in de plaats zelf wonen,³⁾ Oss met de bekende slachterijen en de (destijds nog aldaar gevestigde) Jurgensfabrieken, Terneuzen en Sas van Gent, Ede (A. K. U.).

Uit een onderzoek van de voornaamste industrieën kan men nooit tot een volledige verklaring van de bevolkingsbeweging komen. Aan de hoofdindustrieën toch verbinden zich meest nevenindustrieën, die wanneer ze eenmaal een bepaald peil van

¹⁾ Maandschrift 1926, p. 1542 en 1930, p. 1562.

²⁾ Maandschrift 1926, p. 1548 en 1930, p. 1568.

³⁾ Gegevens, welwillend door de Directie verschaft.

ontwikkeling hebben bereikt, niet meer onder invloed van de hoofdindustrie staan, waar ze voor een groot deel hun ontstaan aan te danken hadden. De arbeidsreserve roept nevenindustrieën in het leven, die zich op de duur zelfstandig gaan ontwikkelen. Aldus is het mogelijk, dat de ene tak van industrie vooruit-, de andere achteruit gaat, hetgeen van invloed is op de bevolkingsbeweging, die natuurlijk veel sterker de wisselingen van een industrie moet volgen, als deze alleen arbeidsgelegenheid verschaft. Nog een andere faktor bewerkt dat in de siffers van de totale bevolkingsbeweging de invloed van de sterke toename van het aantal arbeiders in een bepaalde industrietak moeilijk te herkennen is. Tijdens de sterke stijging van het aantal fabrieksarbeiders zal de middenstand meestal onevenredig sterk in aantal toenemen, zodat het zelfs mogelijk is, dat deze groep blijft stijgen, ook als reeds de neergaande conjunctuur is ingezet. Dit alles maakt het beeld van de totale bevolkingsbeweging in streken met een sterke opbloei van de industrie, als Oostelijk Brabant, zeer ingewikkeld.

Onze kaart geeft een vrij scherpe omlijning van de bevolkingsbeweging in het gebied, dat onder de invloed van de mijnbouw staat. De mijnbouw bleef zich in deze periode sterk ontwikkelen en het aantal arbeiders steeg van 30314 op 31 Des. 1924 tot 37585 op 31 Des. 1929. ¹⁾ Vooral bij de nieuwe mijn, de Maurits, steeg het aantal arbeiders enorm: in 1925: 1701; in 1929: 5948 arbeiders. Totaal waren werkzaam in de Staatsmijnen in 1925 16296 en in 1929 22091 arbeiders; ²⁾ het grootste deel van de toename komt dus voor rekening van de Maurits. Vanwaar trokken de mijnen hun arbeiders? Het jaarverslag van de Hoofdingenieur der Mijnen vermeldt het volgende over de geboorteplaats van de Nederlandse arbeiders, die in 1929 aan de mijnen werkten. Van een totaal van 25880 waren 3366 arbeiders in het buitenland geboren; 76408 waren in de provincie Limburg geboren, dus meer dan de helft. Van de overige provincies leverden:

N. Brabant	1304	Utrecht	312	Drenthe	838
Z. Holland	369	Gelderland	1225	Groningen	325
N. Holland	423	Overijssel	391	Friesland	727 ³⁾

¹⁾ Jaarverslag van de Hoofding. der Mijnen over 1931, p. 111.

²⁾ Jaarverslag van de Staatsmijnen over 1931, p. 14.

³⁾ Jaarverslag van de Hoofding. der Mijnen over 1931, p. 114—115.

Opvallend weinig Hollanders en Zeeuwen en aanmerkelijk meer personen uit de Oostelijke provincies waren er onder de arbeidskrachten. Trokken zij, die tot de eerste groep behoren, eerder naar de grote steden die in of nabij hun eigen gebied liggen? Een andere vraag is weer: in hoeverre vult de mijnstreek zelf zijn eigen arbeiders aan, m. a. w. hoeveel van de in Limburg geboren en kwamen uit de mijnstreek zelf? Hierover lichten de siffrs ons niet in.

Bij een dergelijk snel opgroeiende gemeente als Geleen, waar de grote nieuwe staatsmijn gevestigd is, doen zich een aantal zeer interessante vragen voor: waar komt de nieuwe middenstand vandaan? Zijn dit jongeren uit andere plaatsen, die daar geen werk kunnen vinden? Of heeft de bevolking ter plaatse de energie gehad om zich snel aan te passen, en zijn de kleine zaakjes tot grotere winkels uitgegroeid? Een andere vraag is: zullen die duizenden arbeiders daar ook hun woonplaats kiezen? Een aanzienlijk deel van de daar te werk gestelden zal het verkiezen elders te blijven wonen. Delfgauw geeft hiervoor de volgende siffrs: vanuit Sittard trekt de Maurits 800 arbeiders; zelfs uit Maastricht komen velen hier werken. ¹⁾ Het mijngebied toont het hoogste percentage forensen uit het gehele land. In Eygelshoven is de toestand zelfs zó, dat van de vier aldaar werkzame personen, drie elders wonen. In Heerlen is 44 % van de werkende bevolking elders gevestigd, vooral in Kerkrade. Ook de mijngebieden Schaesberg en Brunssum trekken vele arbeiders van elders. ²⁾ Ter verklaring van de ontwikkeling der bevolkingsbeweging in Zuid-Limburg is dus een forensenonderzoek onmisbaar.

Bovenstaande algemene beschouwingen putten het materiaal, dat in de kaarten verzameld ligt, nog lang niet uit. Voor ieder regionaal onderzoek vormen ze een goed fundament. Op détailpunten kon hier uiteraard niet nader ingegaan worden.

Tegelijk met bijgevoegde kaarten is een kaart ontworpen, waarop de omvang van het vertrek wordt weergegeven over de jaren 1925—30. ³⁾ Bij de verklaring van deze kaart moet men bedenken, dat de mogelijkheid bestaat, dat één persoon meerdere

¹⁾ Delfgauw, p. 55.

²⁾ Delfgauw, p. 54—55.

³⁾ Deze kaart is niet opgenomen in dit boek.

malen geteld is. Het is b.v. mogelijk, dat een dienstbode van huis wegtrekkend, daar na bepaalde tijd weer enige jaren blijft, alvorens een nieuwe dienst te zoeken. Zij wordt dan, wanneer deze gehele beweging binnen de genoemde 5-jarige periode verloopt, tweemaal als wegtrekkend genoteerd.

Sommige gebieden komen zeer sterk naar voren met een hoog vertreksijfer. Het zijn de grote Hollandse steden — *met het omringende platteland!* — benevens de villastreken van het Gooi en de Utrechtse heuvelrug. Aldus ontstaat een groot samenhangend gebied met zeer sterke migratie, begrensd Oostwaarts door de Gelderse Vallei, Zuidwaarts door de Lek, en Noordwaarts door Zuiderzee en Noordzeekanaal. Men moet hier niet in de eerste plaats aan een industriële faktor denken: Twente heeft zelfs het laagste vertreksijfer van het gehele land! Eerder ligt een verklaring in het feit, dat hier een aantal grote bevolkingskernen dicht opeen liggen, en niet minder in de behoefte aan een aanzienlijk aantal mensen voor bedienend personeel in de grote plaatsen. Het mijngebied van Limburg toont ook een hoog vertreksijfer, hetgeen ons niet verwonderd, wanneer men aan de grote bewegelijkheid van de mijnarbeiders denkt.

HOOFDSTUK III.

INLEIDING TOT DE MONOGRAPHIËN.

Voor het gedetailleerde onderzoek staan ons slechts een zeer gering aantal gegevens ter beschikking. Een belangrijke bron kunnen de gegevens van de volkstelling zijn, die reeds voor de studies over Reeuwijk en Urk gebruikt werden. De belangrijkste gegevens voor zulk onderzoek berusten op de gemeentesecretarie en wel in het bevolkingsregister. Hieruit kan men overnemen: de samenstelling van het gezin, de leeftijd, het beroep, de geboorteplaats en het vestigingstijdstip in de gemeente. Het behoeft geen betoog, dat men met deze gegevens gewapend erop uittrekkende, minder voor verrassingen zal komen te staan. Enkele ervan bleken echter bij nader onderzoek niet bruikbaar te zijn, b.v. het beroep, dat vaak onjuist, soms onvolledig of in 't geheel niet opgegeven was. Ook de vestigingen vertrekopgaven waren lang niet altijd te vertrouwen; wel werd vermeld, dat een persoon vertrokken was, maar de plaats waarheen men trok, bleek vaak slechts een tussenstation geweest te zijn.

Overige nuttige gegevens vindt men in het kadaster. Het kadaster geeft echter alleen de bezitsverhoudingen weer; wat men er niet uit leren kan, is de grootte van het bedrijf, daar er veelal grond bijgepacht wordt. Nog veel minder blijkt de welvaart uit de kadastrale gegevens, daar men niet te weten komt, hoe groot de hypotheek is, die op de grond rust. De beste welvaartsmeter blijft steeds de belastingopgave. Ook daarmee moet men om verschillende redenen voorzichtig wezen, o. a. omdat de laatste jaren geen juist beeld van de gemiddelde toestand geven.

De belangrijkste gegevens betreffende de migratie zijn nergens te vinden, zodat alleen persoonlijke enquête hier kan helpen. De „autoriteiten” wisten over de migratie bijna nooit iets belangrijks mede te delen. Integendeel; zij, die er reeds lang

wonen, zeggen: „er trekt bijna niemand weg; ja, hoogstens eens een enkele. Ik begrijp niet waarvoor U hier komt.” Opmerkelijk is dat ik dezelfde opmerking bij een van de Amerikaanse onderzoekers aantrof:

„When one of the best informed citizens of Beaufield was asked if he recalled many people, who had left town in the last twenty years, he replied: „Why no. People don't leave town nowadays”. Then added: „Whell, yes — I can think of one or two boys down the back street who have gone away in the last twenty years. But that is all”. Yet the emigration from Beaufield in the last twenty years is one and two-thirds times greater than is the present population of the town”.¹⁾

De mentaliteit van de bevolking in de verschillende onderzochte streken liep zeer uiteen. De Limburger praat graag, is mededeelzaam, helder van begrip; de Zeeuw zwijgzaam, kortaf, toch niet onwelwillend, de Utrechenaar meer wantrouwend, bijna schuw, niet recht op de man af antwoordend. Het spreekt vanzelf dat deze korte karakteristiek alleen een totaalindruk van de groep weergeeft. Opmerkelijk was ook het verschil in mentaliteit van arbeider en landbouwer. De sociale enquêteur moet hierop ingesteld zijn. In iedere groep kan men verwachten een enkele persoon aan te treffen, die niets wil meedelen, een „abnormale”; iedere poging om enige gegevens te krijgen moet dan wel mislukken. Dit aantal bedroeg gemiddeld twee per dorp.

Een sociale enquête, die zich uitstrekt over het beroep en de woonplaats, ook van de familieleden, zal in de aanvang steeds op moeilijkheden stuiten. In ons land, waar de bevolking niet aan sociale enquêtes gewend is, moet men wel vreemd opzien wanneer iemand dergelijke „intieme” vragen stelt. De betekenis van het onderzoek werd door bijna niemand uit de bevolking zelf begrepen. Bij deze enquête was dus speciale oplettendheid nodig om ieder opkomend wantrouwen weg te nemen.

Wist men steeds de vragen te beantwoorden? Met zekere angst werd dan ook dit onderzoek begonnen. Het bleek echter dat slechts hier en daar iemand werd aangetroffen, die alle aanraking met zijn familie die naar de grote stad getrokken was, verloren had. Dit was zeker een voordeel bij het plattelandsonderzoek; in de grote steden zal men hiermee wel veel meer moeite hebben.

¹⁾ Selective migration, p. 18.

Van de familieleden, die naar het buitenland vertrokken waren, wist bijna niemand iets mede te delen. (Zie Kats, p. 111). Eén vraag was voor de gehele bevolking zeer moeilijk te beantwoorden: waarom de immigrant nu juist hier gekomen was, of waarom de familie weggetrokken was. Vooral de landarbeiders konden hier slechts bij uitzondering een afdoend antwoord op geven. (Zie verder Ysselstein, p. 125—126). Ook bij het Amerikaanse onderzoek hoort men dezelfde klacht: „The farmers, as a group, are not particularly articulate as to the reasons for there moves”.¹⁾ De antwoorden werden voortdurend gecontroleerd, zodat men soms vele malen hetzelfde lange verhaal moest aanhoren. Hierdoor konden de feiten worden aangevuld en onjuistheden (die nog wel eens voorkwamen) geëlimineerd worden.

Er werd naar gestreefd, de vragen zo concreet mogelijk te stellen. De gepubliceerde enquêtes in verschillende industriestreken waren reeds een waarschuwing geweest. Zeer terecht merkt Woldt op, dat, wanneer men vragen stelt als „welches Lebensziel er (de arbeider) zu erreichen hofft” of „welches Ziel er sich früher gesteckt hat”, de ondervraagde „sich in Positur setzt”. „Die Sozialwissenschaft kann nur die Bausteine intermitteln, die Tatsachen der sozialen Beziehungen der Menschen aufklären”.²⁾ Laat dit in ieder geval de eerste taak van de sociale onderzoeker zijn.³⁾

Het schema waarnaar ik werkte, volgt hieronder. Natuurlijk werden deze vragen niet achtereenvolgens en in deze vorm gesteld, maar was er gelegenheid alle mogelijke bijzonderheden van streek en bevolking te noteren. De vragen luidden:

1. Woonden Uw ouders in de gemeente, en wat was hun beroep?
2. Waar wonen Uw broers en zusters, en wat is hun beroep?
3. Indien ge U in de gemeente gevestigd hebt, wat was het motief van vestiging?
4. Indien er reeds kinderen uit huis zijn, waar zijn zij heengegaan en wat is hun beroep?

¹⁾ Lanson, A study, p. 31.

²⁾ R. Woldt, Die Lebenswelt des Industriearbeiters (1926), p. 8—9. Zie zijn kritiek op het werk van Levenstein en de enquête van de Verein für Sozialpolitik p. 4—9.

³⁾ Gaat schrijver niet wat te ver als hij schrijft: „Wie viele soziale Arbeit, so ist auch die Arbeiterpsychologie nicht lehrbar und nicht lernbar”. Beter ware: zeer moeilijk te leren. Vgl. het werk van H. De Man, Der Kampf um die Arbeitsfreude.

5. Bij de boeren: hoe groot is het bedrijf? Eigendom of pacht?
6. Bij de landarbeiders: Werkt ge in losse of vaste dienst? Waar werkt ge? Hebt ge zelf grond in eigendom of huur?
7. Bij de handwerkers en distribuërenden: waar werkt ge? Tot hoever gaat het distributiegebied?

De keuze van de monographieën is niet zo willekeurig, als men op het eerste gezicht zou vermoeden. Tull en 't Waal, een weidegebied, met een gedurende de laatste 5 jaar afnemende bevolking, toont in zijn migratie hetzelfde beeld als de gehele grote-rivierenstreek (Zie kaart I en II). Kats is een landarbeidersdorp op Noord-Beveland, ver buiten iedere direkte stadsinvloed, en geeft een beeld van een zuiver akkerbouwgebied. Ysselstein is een van de mooiste typen van een ontginning op de zandgronden met het gemengde bedrijf. Urk, een typies visserseiland, werd reeds vroeger onderzocht; de uitkomsten betreffende de migratie zijn voor vergelijking zeer interessant.

MONOGRAPHIE 1.

DE GEMEENTE TULL EN 'T WAAL (PROV. UTRECHT).

Opgenomen Februarië 1932.

De gemeente Tull en 't Waal beantwoordt geheel aan het criterium, dat wij voor het platteland gesteld hebben. Dit blijkt zeer duidelijk uit het landschap zelf en uit de ligging van de gemeente. Deze gemeente toch mist een eigenlike kern. Kilometers lang gestrekt, aan de ene zijde begrensd door de Lekdijk en aan de andere door een ongeveer parallel daarmee lopende weg, is de breedte van de gemeente op sommige plaatsen nog geen kilometer. Langs de weg aan de voet van de dijk liggen op ongegeerde afstanden de woningen verspreid. Reeds deze verspreide ligging wijst ons op de landbouwfunktie. Hier en daar treffen we een klein winkeltje of café aan, meestal op hoeken van wegen.

Van de dijk af, die een zo uitnemend uitzichtspunt over ons Hollands landschap biedt, overziet men voortdurend de gemeente in zijn volle breedte. In het Westen worden grote stukken door boomgaarden bezet, naar het Oosten verdwijnen deze bijna geheel voor de weilanden. Vergelijkt men de verspreiding van de boomgaarden met de kaart van Dr. Vink, die de verlande rivieren aangeeft, dan blijkt een opvallende relatie. Juist daar waar de verlande rivieren liggen, dus in het Waal, en langs de dijk in Honswijk, ligt ook de grootste uitgestrektheid boomgaarden. Bouwland wordt er nog slechts sporadies gevonden. Dat was vroeger anders; vaak was de helft bouwland, de andere grasland. Grote uitgestrektheden bouwland heeft men in grasland omgezet, wat van grote betekenis voor de arbeidsvraag is. Geen fabriek is in de verste verte te zien.

Een merkwaardig onderscheid bestaat er tussen de beide delen Honswijk en 't Waal. In Honswijk liggen aan de voet van de dijk een aantal grotere boerderijen, slechts hier en daar afge-

wisseld door een enkele landarbeiderswoning. In 't Waal daarentegen overheersen de landarbeiderswoningen. Steeds meer trekt de arbeider uit Honswijk naar 't Waal. Daar is het centrum, van waar uit hij gemakkelijker naar alle kanten werk kan zoeken; bovendien liggen daar ook de boomgaarden en griendgronden, die meer werk vereisen. ¹⁾ In Honswijk neemt het aantal woningen dan ook af.

Ging vroeger een groot deel van het verkeer over de hoge dijk, tegenwoordig is de achterdijk sterk in betekenis toegenomen. Met minder bochten en een toenemend aantal woningen krijgt deze weg een voortdurend stijgend verkeer. Tot voor enige jaren was de weg nog voor autoverkeer afgesloten. Een van de inwoners herinnerde zich nog dat deze achterdijk een echte „groene” dijk was, vaak onbegaanbaar en slechts gebruikt door de bewoners van een drietal aanliggende boerderijen.

Tull en 't Waal is zeker een afgelegen stukje platteland. Aan de Zuidzijde afgesloten door de rivier, in het Westen Vreeswijk, dat van het dichtstbijzijnde punt in het Westen altijd nog een half uur lopen weg ligt, eenzelfde afstand naar Schalkwijk, terwijl geen enkel verkeersmiddel deze streek uit zijn isolement verlost, sinds de autobusdienst over de dijk is gestaakt. Er is geen genoegelijk samenkomstpunt in de hele gemeente. Deze vereenzaming wordt nog versterkt door alle mogelijke sociale scheidingen. Sterk voelt men het standsverschil, zelfs tussen landarbeider en koopman. Tengevolge van de langgestrekte vorm en van de verspreide ligging der boerderijen en landarbeiderswoningen, vormt het dorp al reeds geen sociale eenheid. Honswijk bezit geen contact met het Waal. De godsdienst is hier ook een scheidende faktor. Een van de boeren zei hierover: „Nee, dat deel ken ik niet, want ik ben Katholiek,” hierbij doelende op 't Waal, dat overheersend Protestant is.

Uit het bovenstaande valt reeds bij voorbaat te verwachten dat ieder deel van de gemeente naar het dichtstbij gelegen centrum georiënteerd zal zijn. Inderdaad is ook het Westelijk deel voor de eigen voorziening naar Vreeswijk gericht, het Oostelijk deel naar Kuilenburg. De brede middenmoot voelt zich geheel een deel van Schalkwijk. Voor de gehele gemeente is Utrecht demarktplaats.

Het totaal aantal gezinnen binnen de gemeente bedraagt 90.

¹⁾ Zie kaart 1.

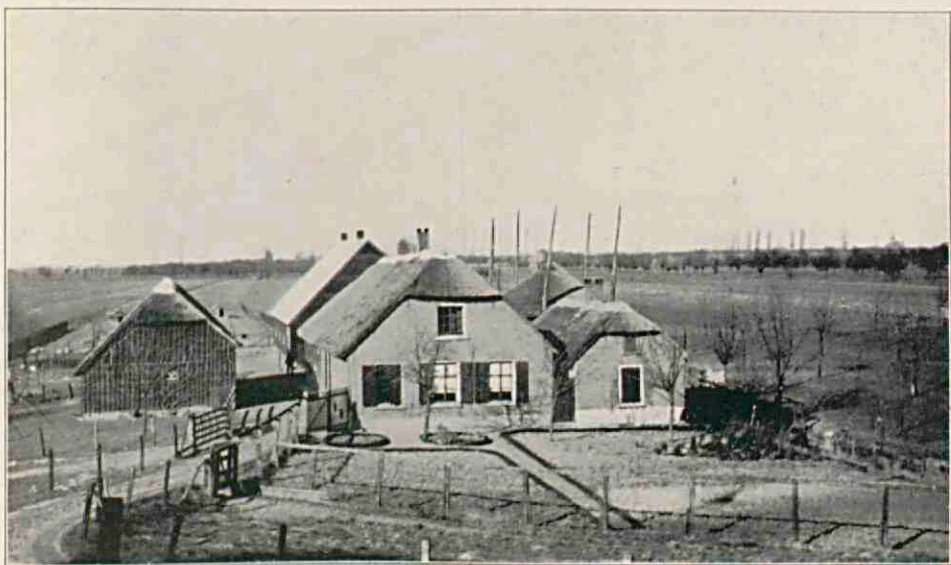

Foto 1. Type boerderij. Aan de voet van de dijk.

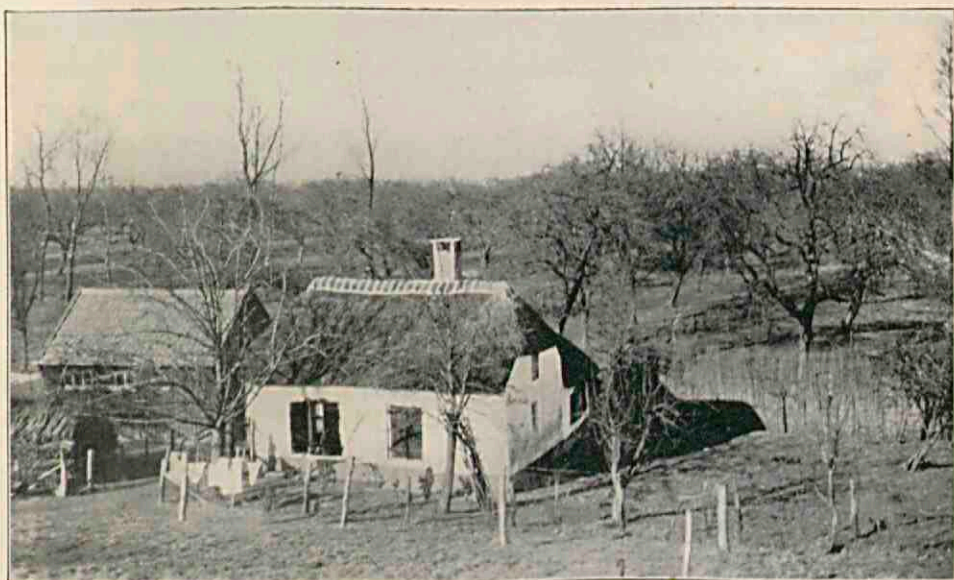

Foto. 2. Landarbeiderswoning.

Hiervan zijn 49 nader op de migratie onderzocht. Lopen we zo niet het gevaar slechts een deel der bevolking te behandelen? Wat zijn de overige 41? Deze, ten opzichte van de sociale mobiliteit niet behandelde groep, valt uiteen in zeer vele categorieën. De samenstelling kan in grote trekken als volgt worden aangegeven: de niet in Tull geboren, die nog geen kinderen hebben die reeds uit huis weggetrokken zijn. Een geïmmigreerd gezin toch zal een geheel ander motief tot migratie gehad hebben, voor welker beoordeling nadere kennis van het emigratiegebied onontbeerlijk is. Het behoeft geen betoog dat deze groep niet klein is; ze omvat de intellectuelen, vele handwerkers, landarbeiders, ja zelfs landbouwers; andere staan in zeer los verband met de sociale groep dezer gemeente, de spoorarbeiders en hiertoe behoren b.v. fortbewoners. Een andere reden om iemand bij deze categorie der niet-onderzochten in te delen is dat hij enig kind is en zelf geen kinderen bezit. Immers zij hebben voor ons probleem geen betekenis. Ook komt het voor dat de kinderen zelfstandig in het dorp wonen waar de ouders ook nog gevestigd zijn; zij worden dan niet afzonderlijk behandeld. Het inhuwen zal nog nader worden beschouwd. Een groep waarvan het uitermate belangrijk zou zijn haar in ons onderzoek te betrekken, is helaas onbereikbaar; dat zijn zij, die geboren in Tull, als gezin zijn weggetrokken en geen familie meer in het dorp hebben achtergelaten. Deze groep is niet meer te achterhalen. ¹⁾ Zo blijft dit onderzoek noodwendig onvolledig. Om nu na te gaan of deze laatstgenoemde groep van grote betekenis is, heb ik opgespoord de tijd van verblijf in de gemeente van gehele gezinnen, die in de periode 1920—30 zijn weggetrokken. Deze werden gesplitst naar de geboorteplaats van de man. Het resultaat is wel overtuigend:

¹⁾ In Washington heeft men getracht de motieven voor de trek van de reeds ver weggetrokken te achterhalen door inlichtingen in te winnen bij achtergebleven familie of kennissen. Bij contrôle bleek, dat bij een derde van de migranten een ander motief als het opgegevene de werkelijke reden tot vertrek was geweest. Ook hier is weer een duidelijk voorbeeld hoe voorzichtig men moet zijn met opgaven, die niet de geëquëteerde zelf betreffen (Smick and Yoder, p. 16—17).

	Verblijftijd binnen de Gemeente				
	0—5 jaar	5—10 jaar	10—20 jaar	20—30 jaar	bov. 30 jaar
Man geboren in Tull.					
Landarbeiders	—	—	2	1	2
Landbouwers	geen	—	—	—	—
Overig	geen	—	—	—	—
Man geboren elders					
Landarbeiders	14	—	1	—	1
Landbouwers	3	—	—	—	—
Overigen	16	4	4	3	—
Koopman	2	—	—	—	—

Van de geboren Tullenaren trekken, wanneer ze eenmaal een gezin gevormd hebben, slechts een hoogst enkele weg. Van de landbouwers zelfs geen één. Geheel anders bij de niet in Tull geboren. De grootste groep vormen hier de korte blijvers; dit zijn de doortrekkers, een aparte groep, die een afzonderlijke studie overwaard zou zijn. De groep „overig” is natuurlijk het omvangrijkst (spoorarbeiders enz.), maar zelfs onder hen, die reeds 10—30 jaar in de gemeente woonden, tonen zij die niet ter plaatse geboren zijn, een sterkere trek. Ook de landarbeidersgroep toont een sterke migratie, maar bijna alleen in de eerste 5 jaar. Zijn zij eenmaal zo lang in de gemeente, dan schijnen ze steviger vast te zitten. Ook in deze groep is het aandeel van de landbouwers niet groot. Het resultaat is dus, dat de aangegeven beperking tot 49 gezinnen nagenoeg geen invloed heeft op de uitkomsten van het onderzoek.

In die kleine, vaak schilderachtige boerderijtjes, waar we zeker kleine boeren zouden verwachten, treffen we evengoed landarbeiders aan als in de houten huisjes of kleine 19e-eeuwse woninkjes. Vele van deze huisjes zijn van hout, daar een groot deel van de gemeente valt binnen de verboden kringen der forten, waar de bouw van stenen woningen niet wordt toegestaan. Het aantal landarbeiders is dan ook veel groter dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Deze landarbeiders vormen zeker wel de laagste sport van de sociale ladder in deze gemeente. Met een loon van f 2,— per dag, wat nog niet zeggen wil f 12,— in

de week, wijl als het regent ook niets verdiend wordt, moet vaak een gezin met vele kinderen rondkomen. Deze groep is dan ook verre van welvarend. Dadelik komt de vraag op: vinden al die arbeiders wel werk in de nabije omgeving? Want vooral in het Westelik deel is het aantal grotere boeren niet talrijk. Vaak moeten de arbeiders dan ook uren ver weg werk zoeken. In dit deel van de gemeente zijn zeer weinig vaste arbeiders, terwijl de losse landarbeider slechts werk vindt als het de boeren hier in dit deel goed gaat.

Een merkwaardige groep, die op hetzelfde sociale peil als de landarbeider gesteld mag worden, vormen de „kooplieden”. Zij zijn enigszins de middelaars tussen de boer en de stad; zij kopen 's zomers het fruit op, en verzenden het (meestal naar Amsterdam, ook wel naar Utrecht), zij kopen tenen van de griendgronden, verwerken en verkopen ze, kopen zo nu en dan eens een kalf of wat kippen, om die later voordelig van de hand te doen. Gewoonlijk al jaren op het dorp wonende, kennen zij de mentaliteit van de bevolking goed, en kunnen daardoor juist als tussenpersoon fungeren. Maar dit beroep levert meestal niet een volledig bestaan op; velen bewerken daarnaast nog een stukje grond.

De caféhouder heeft het in deze streek ook niet druk; een volledig bestaan is er niet van te verwachten. Hij is dus koopman of gaat uit werken, terwijl de vrouw op het café past. Een hogere sociale groep vormen de andere verzorgende beroepen. Doch ook zij kunnen niet van hun hoofdberoep alleen bestaan in een zo langgestrekt dorp. Laat ik dit met een enkel voorbeeld toelichten: de bakker van het dorp woonde eerst in Vreeswijk, dus nog verder van z'n klanten af. Nu voorziet hij het grootste deel van het dorp van brood, dat hij per auto rondbrengt. Maar daarnaast heeft hij een boerenbedrijfje van enige H.A.! Uitwendig zou niemand in deze boerderij een bakkerij vermoeden. Juist in verband met het vrij algemeen voorkomende verschijnsel dat de handwerkslieden van het platteland verdwijnen, interesseerde me de kleermaker van het dorp. Deze had niet te klagen, maar zijn distributiegebied ging ver over de gemeentegrenzen heen. Boerenkleding wordt hier nog zeer weinig in confectie gekocht, zodat de plattelandsfunctie van de kleermaker voorlopig nog buiten gevaar is. In een andere richting vinden we wel het doordringen van de stad op het platteland. Nog vaak wordt hier op de boerderij kaas gemaakt. In Honswijk kon men de melk

niet kwijt raken; dit was dus een sterke stimulans voor de kaasmakerij. Enige jaren geleden heeft een melkfabriek te Schoonhoven hier een melkrijder geplaatst, die nu de gehele gemeente rondrijdt en overal de klaargezette bussen meeneemt. Deze melkrijder woont in de gemeente, maakt dus deel uit van het platteland. Als gevolg hiervan neemt de kaasfabricage sterk af. Het is voor de boerin veel gemakkelijker geworden: de bussen worden maar buiten neergezet. Een belangrijke meewerkende factor voor de verdwijning van de kaasfabricage is de vermindering van de arbeidskrachten. Op het platteland neemt het dienstbodenvraagstuk veel scherper vormen aan dan in de steden. Enerzijds wordt dit gezien als een gevolg van de sociale wetten, anderzijds (hier in Tull als geringere factor) schrijft men het toe aan de afkeer bij de meisjes zelf om te gaan dienen.

Wie zou in dit afgelegen brokje land nog verwachten industrie-arbeiders aan te treffen? En toch is de industrie tot hier met zijn grijparmen doorgedrongen, en heeft in zijn hausseperiode tot uren ver weg de landarbeiders aangetrokken. Uiterlijk kan men dit niet waarnemen; er is geen nieuwgebouwde frisse wijk ontstaan; gemoedelijk wonen hier landarbeiders en fabrieksarbeiders in dezelfde kleine landarbeiderswoning. In 't Waal wonen verschillende fabrieksarbeiders, die alle op de Liesbosch, een scheepswerf, gelegen tussen Utrecht en Jutphaas, werkten. Werkten, want nu in de crisistijd, zijn ze uitgestoten, en vallen in het agrarische milieu terug. Hier ontstaan enige belangrijke problemen: kan deze agrarische gemeenschap direkt de uitgestotenen weer opnemen? In wat voor beroepen schuiven zij in? Laat ik dit aan een enkel voorbeeld uit deze gemeente toelichten. Een tweetal jonge ongehuwde arbeiders woonden in Jutphaas en waren daar werkzaam op de genoemde scheepswerf. Hun vader woont als landarbeider in Tull. Einde vorig jaar werden zij wegens bedrijfsslapte ontslagen; zij trokken daarop naar hun ouderlijk huis terug, en werken nu in de grienden, die juist nogal wat werk vereisten. Behoeft het betoog, dat zij meehelpen het loonpeil van de landarbeiders nog meer te drukken? Hoe is de toestand wat betreft de werkloosheid bij de landarbeiders dan zelf? Merkwaardig is hier het verschil in opvatting bij boer en arbeider. De boer, en met hem de officiële rapporten, zeggen: er is geen werkloosheid op het platteland, want er meldt zich niemand om steun. Daar tegenover staat de uitspraak van een

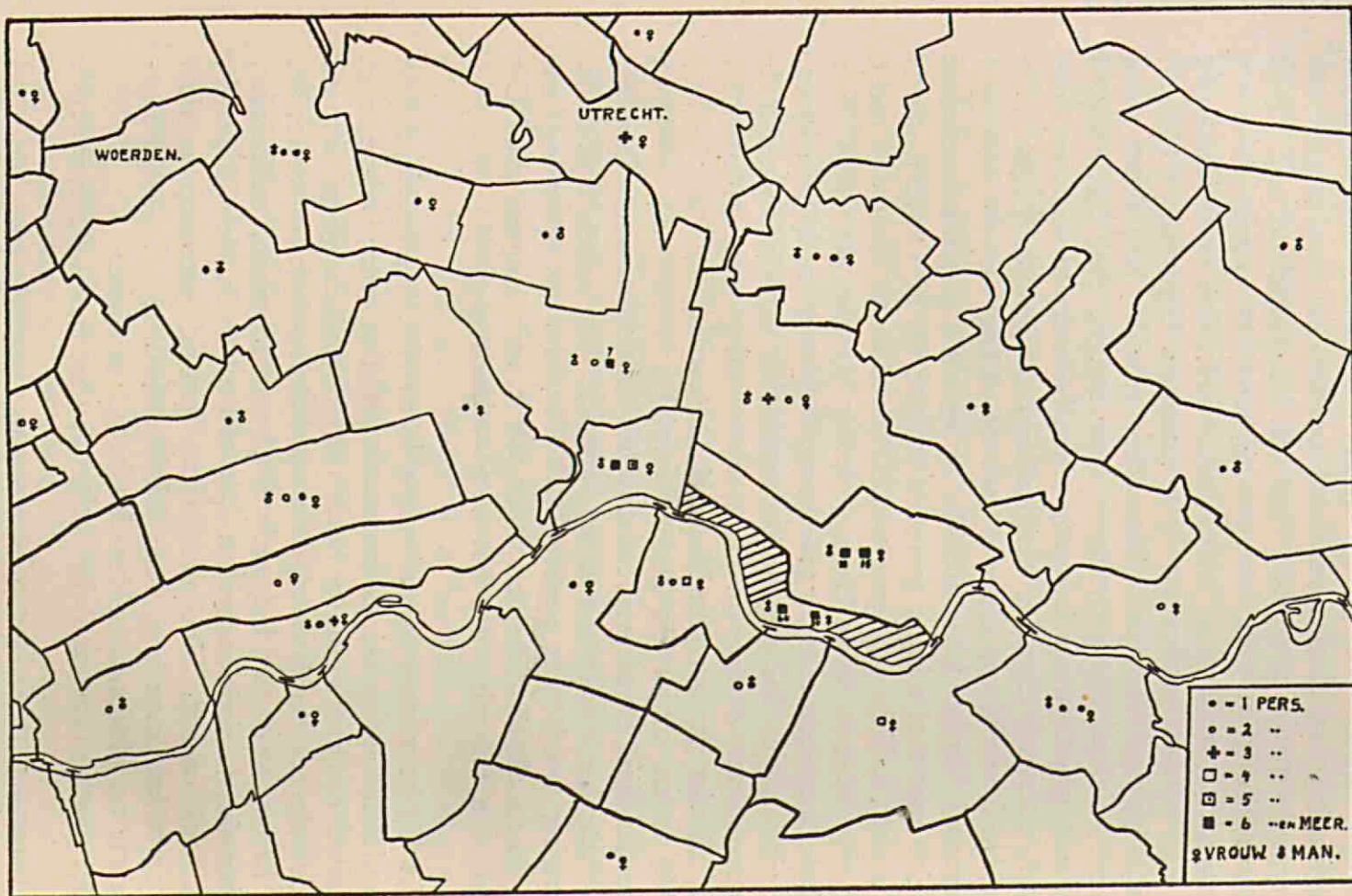
arbeider, die ik hierover ondervroeg: „ik wil er wel dadelik twintig halen, die wat graag aan het werk willen.” Dit verschil in opvatting kan slechts verklaard worden, als men uitgaat van de typiese structuur van dit deel van het platteland zelf. Heeft een arbeider geen werk, dan zal hij eerst het uiterste doen om nog werk te vinden; zo hij dat niet vindt, dan is er altijd nog wel hier of daar een werkje op te knappen. Hij werkt wat in z'n tuintje bij zijn huis, dat bijna iedere arbeider hier bezit, maar dat men zich niet te groot moet voor stellen, daar het meestal lang niet groot genoeg is om in eigen behoefte te voorzien. Een van de boeren trachtte de werkloosheid aldus uit te leggen: „die arbeider is werkloos, die niet met de daling van de lonen wil meegaan.” Verdiende de arbeider vroeger 3 à 4 gulden, nu moet hij zich met 2 of minder tevreden stellen; wil hij dat niet, dan is hij werkloos. Deze verlaging van de lonen wordt door de boeren gemotiveerd met de verklaring, dat er bij hen geen sent meer af kan; toen het vroeger goed ging, betaalden ze hogere lonen. We vinden hier dus een direkte aanpassing van de lonen aan de inkomsten van de boeren. Deze schommeling moet de arbeider, daar hij niet georganiseerd is, wel aanvaarden.

Wat doen echter de andere fabrieksarbeiders die werkloos geworden zijn? De een vaart met vuilnis voor de gemeente Utrecht, een ander heeft weer een ander karweitje. Een enkele doet niets. Uitkering wordt niet gegeven. Men huldigt de opvatting, dat zij immers als landarbeiders weer aan 't werk kunnen gaan! Dit is ook een oplossing van het werkloosheidsvraagstuk!

Uit het bovenstaande zal wel gebleken zijn, hoe buitengewoon gevaarlijk het is, op een beroepsstatistiek af te gaan; ¹⁾ deze moet uiteraard een zeer onzuiver beeld van de gemeente geven. Immers op de volgende bezwaren zij de aandacht gevestigd: ten eerste: het ene beroep valt met het andere samen: koopman, caféhouder, landarbeider, fabrieksarbeider. Dit niet alleen in de tijd gezien, maar ook sociaal. Hoe toch moet iemand genoemd worden, die eerst koopman was, toen fabrieksarbeider, en, werkloos geworden, nu als landarbeider zijn brood verdient?

Het tweede bezwaar is het volgende: het aantal oude rustende

¹⁾ Het resultaat van de beroepstelling voor 1930, mij welwillend door het Centraal Bureau voor de Statistiek ter beschikking gesteld, is aan het slot van dit hoofdstuk geplaatst.

Geboorteplaats van de bewoners in de gemeente Tull en 't Waal boven 20 jaar.

mensen. Zij geven lang niet altijd op: beroep: geen. Een oude landarbeider zal misschien in het drukst van het seizoen nog wel eens een dagje gaan werken. Vraagt men nauwkeuriger, dan blijkt dat hij verder alleen nog wat in zijn tuintje spit. Ook hier zijn natuurlijk vele overgangen.

Om de horizontale migratie te bestuderen staan ons tweeërlei gegevens ter beschikking. In de eerste plaats de lijsten van vestiging en vertrek, en daarnaast de opgaven van de geboorteplaats. Wanneer de geboorteplaats als grondslag genomen wordt, dan moet men de kinderen bij de berekening uitschakelen, daar zij het percentage ter plaatse geboren en onevenredig zouden verhogen. Bij welke leeftijd moet dan de grens gelegd worden? Dit is een moeilijkheid, die alleen voor iedere groep afzonderlijk opgelost kan worden. Vele boerenzoons en dochters blijven tot ver over 20 jaar op de boerderij wonen, terwijl vele landarbeiderskinderen dan allang uit huis zijn. Wanneer we dus alleen de groep boven 20 jaar beschouwen, zijn we ons bewust dat deze maatstaf niet absoluut juist is. De geboorteplaats geeft aan: de sterkte van de immigratie, niet zozeer die van de emigratie. Wel kan men uit de geboorteplaats afleiden, hoeveel er in de gemeente gebleven zijn. Voor een gemeente als Tull met een konstante bevolking, is immers hieruit de betekenis van de emigratie af te leiden. We vinden:

Geboorteplaats van de groep boven 20 j.	mannen	vrouwen
Tull	64	34
Elders	59	78

Rekenen we Schalkwijk, waarvan een gedeelte sociaal-geographies tot 't Waal gerekend mag worden, bij Tull, dan vinden we:

Tull en Schalkwijk	82	49
------------------------------	----	----

Meer dan de helft van de volwassen bevolking is dus niet in de gemeente geboren. Dit wijst dus op een hoge migratie. Waarvandaan komen nu de immigranten? Hiervoor is het vooral van belang de mannen en vrouwen gesplitst te houden, daar het inhuwen natuurlijk een belangrijke rol speelt. Is er hier, als op

Urk, een bepaalde streek waarheen en waarvandaan de mensen komen en gaan? Is er een bepaald kontaktgebied, en zo ja, is daarvoor een oorzaak aan te geven? Tull vormt een deel van het Zuidelijke Utrechtse weidegebied. De eerste vraag is dus: blijft de bevolkingsbeweging bij voorkeur binnen dit gebied? Een tweede vraag is: vormt de rivier een scheiding? We hebben reeds gezien wat voor een machtige scheiding de grote rivieren, die ons land Oost-West doorkruisen, vormen. Dit blijkt ook hier weer duidelijk. De dijk is er een symbool van. Waar we ons ook in de gemeente bevinden, de dijk vormt een scherpe afscheiding naar het Zuiden; aan de andere zijde ligt een andere wereld, waar men niets mee te maken heeft. Opvallend is het totale ontbreken van kontakt met de overkant. Juist hiernaar heb ik bij velen gevraagd; allen waren enigszins verbaasd over mijn vraag. „De rivier ligt er toch tussen,” gold als afdoend antwoord! En een ander voegde er aan toe: „Dit is Noord-Nederland en dat is Zuid-Nederland.” „De spraak is er anders”, en „Ze hebben andere manieren.” Dit alles zijn factoren, die een kontakt belemmeren. Voor de landarbeiders geeft een andere faktor de doorslag. Het aantal arbeiders aan de overkant is daar ruim voldoende. Ook het loon is daar lager; de arbeider leeft op een lager peil. Bovendien zijn zij aan de overkant voor een groot deel in de akkerbouw gespecialiseerd, vooral aardappelen en bietenteelt. Daardoor komt de arbeider uit Tull nooit aan de overkant. Zeer duidelijk blijkt de scheiding uit de volgende siffers:

Geboorteplaats van de	mannen	vrouwen
Ten Zuiden van de rivier .	8	11

Dit is op het totaal een zeer gering aantal.

Veel groter is het kontakt met het weidegebied in het Noord-Westen. Ook deze migratie, die over korte afstand loopt, is een bevestiging van Ravenstein's wet. Geheel begrijpelijk is, dat van de mannen er bijna geen in een stad geboren is. Een enkele intellectueel: de dominee en de onderwijzer maakt hierop een uitzondering.

Vonden we bij Reeuwijk een sirkel als migratiegebied, hier lijkt het meer een segment. Want in het Noord-Oosten vormt de Utrechtse heuvelrug een even geprononceerde grens als de

rivier in het Zuiden. Ook de dorpen in het randgebied van deze rug met het gemengde bedrijf (Kothen, Neerlangbroek, Werkhoven en Odijk) komen sporadies voor als geboorteplaats van de Tullenaren. Laten we nu overgaan tot onze tweede bron: de lijsten van vestiging en vertrek. Deze geven dus aan: de direkte richting van de trek. Met het gebruik van deze siffers moeten we echter zeer voorzichtig wezen. Immers zij, die voor enige maanden wegtrekken, moeten dit opgeven, maar worden in de beide rubrieken van vestiging en vertrek geteld als ze weer terugkeren. Het enige wat de siffers kunnen leren, is met welke gebieden Tull het meest in contact staat. Dit blijkt duidelijk uit bijgaande siffers: Zie Tabel blz. 84.

Is de migratie bij alle groepen even groot? Een bekende stelling luidt, dat de migratie bij de landarbeiders groter is dan bij de boeren; zij toch zijn niet aan de grond gebonden. In hoeverre wordt dit door ons onderzoek hier bevestigd? Om dit na te gaan werden de geboorteplaatsen van de hoofden van het gezin opgetekend en deze gesplitst naar de herkomst uit Tull of elders; tevens werd een scheiding gemaakt tussen Honswijk en 't Waal. De uitkomsten zijn aldus:

		woonachtig in	
		't Waal	Honswijk
Landbouwers en kleine boeren			
Geboren in Tull en 't Waal . . .	14	5	9
Elders	14	8	6
Landarbeiders			
Tull	13	10	3
Elders	18	12	6
Kooplieden			
Tull	4	4	—
Elders	3	3	—
Handwerkers enz.			
Tull	3	2	1
Elders	4	4	—
Overige			
Tull	2	2	—
Elders	14	9	5

1925—'30.

	emi- gratie	immi- gratie		emi- gratie	immi- gratie
Schalkwijk	30	35	Abkoude	3	1
Houten	25	27	Buurmalsen	3	—
Vreeswijk	16	7	Geldermalsen	1	3
Lopik	8	16	Den Briel	1	—
Kothen	6	4	Barneveld	1	—
Werkhoven	4	—	Ede	1	—
Wijk bij Duurstede	1	4	Vleuten	1	—
IJsselstein	7	15	Leerdam	4	—
Benschop	4	4	Mijdrecht	5	—
Papekop	—	1	Kuilenburg	14	6
Jaarsveld	—	4	Vianen	3	2
Willige Langerak	1	2	Everdingen	—	1
Jutphaas	17	8	Hagestein	—	3
Bunnik	1	1	Utrecht	20	18
De Bilt	7	1	Rotterdam	6	7
Soest	1	1	Amsterdam	—	—
Zeist	—	1	Den Haag	6	—
Hilversum	1	1	Eindhoven	14	—
Arnhem	1	1	Delft	7	—
Voorburg	—	1	Amersfoort	2	—
Apeldoorn	—	1	Groningen	1	—
Amersfoort	2	—	Vlissingen	1	—
Zaandam	1	—	Nijmegen	1	—
Schoonhoven	5	1	Koevorden	1	2
Molenaarsgraaf	1	—	Kerkrade	1	—
Oud-Beyerland	2	—	Weert	1	—
Buren	2	1	Rozendaal	—	1
Meerkerk	1	—	Dordrecht	—	1
Batenburg	2	1	Den Bosch	—	1
Maarssen	1	1	Ammerzoden	—	1
Zuilen	1	—	Dodewaard	—	1
Breukelen	1	—	Hekendorp	—	1
Kapelle	1	—	Tienhoven	—	1
Rockanje	1	—	Alphen	—	1
Langbroek	1	1	N.-Indië	—	1
Den Helder	1	—	Weenen	—	1
Haaksbergen	7	—			

Hieruit blijkt waarom de scheiding tussen Tull en 't Waal gemaakt werd. In Tull met z'n rij grote boerderijen en weinige landarbeiders, zit de boer veel vaster op z'n bedrijf. De uitkomsten bevestigen de algemene stelling. Tegenover 13 in Tull geboren landarbeiders staan 18 elders geborenen, terwijl het aantal bij de landbouwers juist gelijk is.

Er is ook een groot verschil tussen de richting van trek der boeren en die der landbouwers. Dit hangt geheel samen met de sociale mobiliteit. Trekken van de familie van de landbouwers 33 naar het omliggende platteland, 3 naar een stad en 5 naar andere delen van het land, van de landarbeiders blijven er slechts 27 in de omgeving, 19 trekken naar een stad en 7 naar een ander gedeelte. Dit zijn geheel andere siffers als uit de lijsten van vestiging en vertrek blijken!

Op het eerste gezicht verbaast ons het grote getal immigranten onder de landbouwers. Hiervoor is een dubbele verklaring mogelijk. In de eerste plaats, dat de weduwe spoedig hertrouwt; dit is meestal voor een boerderij een noodzakelijkheid. In de tweede plaats vinden we hier niet het verschijnsel, dat elders zoveel optreedt, dat de oudste zoon op het bedrijf blijft. Blijft er nu nog slechts één dochter over, als de overigen van het bedrijf zijn weggetrokken, dan huwt een boerenzoon in, die veelal van elders komt. Dat de boerenzoons daar wel voor te vinden zijn, laat zich begrijpen!

Uit het bovenstaande volgt reeds dat een namenonderzoek hier veel minder resultaat kan hebben dan in een gebied met minder immigratie, zoals op Urk. Slechts een hoogst enkele keer komt dezelfde naam meer dan eenmaal voor zonder nawijsbare verwantschap. Wel blijkt iets anders uit de namen: daaruit kan de kortafstandmigratie verduidelikt worden. Immers bijna alle omliggende plaatsen vinden we in de namen terug, b.v. Benschop, Van Buren, Schalkwijk, Van Montfoort, Van Oudenrijn, Van der Vlist, Van Schaik(?), Veldhuizen(?), Dorrestein(?).

De oorzaken voor de migratie in dit gebied kunnen op de volgende wijze worden samengevat. Eerst een negatieve. Er wordt veel gesproken over de verveling van het platteland, terwijl daartegenover de gezelligheid en drukte van de grote stad gesteld worden welke dan een grote attractie zouden vormen. Deze opvatting

is slechts begrijpelijk, van grotestadsstandpunt uit gezien. De meeste boeren met wie ik hierover sprak, vonden die gedachte zelfs belachelijk. Een boerderij is een samenleving op zichzelf, die lang niet zoveel behoefte heeft aan stadsleven. Toch is ook hier, tot in de kleinste arbeiderswoning, de radio doorgedrongen; soms gaat men wel in Utrecht naar de bioscoop.

Hiermee is niet bedoeld deze regel algemeen te stellen. In andere streken kan de grote stad een geheel andere invloed uitoefenen. ¹⁾

We constateren een afnemende werkgelegenheid, die zeer zeker een van de belangrijkste factoren is voor de emigratie. De voornaamste oorzaken zijn:

1. Het verdwijnen van het bouwland.
2. De mechanisatie die in dit weidegebied nog niet zeer groot is.
3. De verminderde kaasproduktie.

Er is een groot verschil tussen stad en platteland, waardoor de arbeidersjeugd spoediger naar de steden gaat. We noemen:

1. De arbeidsduur, die door de boeren zelf als een van de belangrijkste factoren beschouwd wordt. Er bestaat geen achturige werkdag. Ook Zondags heeft de arbeider lang niet altijd vrij. Daartegenover wordt dan aangevoerd, dat de arbeid volstrekt niet zo intensief hoeft te geschieden; de arbeider mag rustig eens een pijpje opsteken.

2. De lonen zijn in vergelijking met de stad zeer laag.

Als verdere meewerkende factoren vond ik: de mindere geneigdheid bij de arbeidersmeisjes om als boerenmeid te gaan dienen. Toch treffen we hier nog niet, als op Urk, velen aan die in de stad gaan dienen. Hier ontbreekt nog de traditie: als de moeder in haar jeugd al in de stad heeft gediend, dan zal de dochter daar ook spoediger toe overgaan. Bovendien hebben de hogere lonen die zij vragen, tot gevolg dat de boeren ook minder geneigd zijn, meiden in dienst te nemen. De hogere sociale lasten werken zeker ook in deze richting. Verschillende gevallen zijn me uit deze streek bekend, dat de boer met aanmerkelijk minder personeel werkt ^{dan} als vroeger.

Maar de grondoorzaak van de migratie ligt in het bevolkings-

¹⁾ Mej. van Nierop gaat m. i. wel wat ver, wanneer zij deze „buiteneconomische” factoren geheel wil uitschakelen. Een beroep op de geschiedenis van de stad is niet geoorloofd, daar de invloed van de stad op het platteland in de laatste tientallen jaren zo sterk is toegenomen (p. 197).

vraagstuk, in het geboorteoverschot. We bevinden ons in een overheersend agrarisch milieu. Een dergelijk gebied kan, wanneer het een bepaald maximum bereikt heeft, niet meer in bevolking stijgen zonder sterke intensivering van de kultures of opsplitsing van de bedrijven. Vindt geen van beide plaats, dan moet het bevolkingsoverschot afstromen naar de steden. Dit laatste konstateren we dan ook hier. ¹⁾

Van zeer grote betekenis wordt dus voor ons de vermenigvuldiging binnen dit gebied. Onderstaande cijfers geven daarover enig licht.

Landarbeiders		Leeftijd vrouw:				
		20—30	30—40	40—50	50—60	bov. 60
		Aantal gevallen				
Aantal kinderen	0	I	I	—	—	I
"	I	—	I	—	—	—
"	2	I	—	—	I	—
"	3	—	3	I	2	I
"	4	I	—	—	2	—
"	5	—	I	—	—	I
"	6	—	—	—	2	—
"	7	—	I	—	—	—
"	8	—	I	—	—	—

¹⁾ In de Economist wijdt de Heer Van Riemsdijk enige beschouwingen aan het rapport betreffende de werkloosheid onder de landarbeiders van 1928. Naar aanleiding van een opmerking in het resumé, dat de uitbreiding van de bevolking een oorzaak is, waar men bij het werkloosheidsonderzoek nooit genoeg aandacht aan geschonken heeft, merkt schr. op: „De maker van het resumé vergeet, dat het aantal loonarbeiders in den land- en tuinbouw gering is, zoodat verder gaande intensivering van het bedrijf en overgang van landbouw tot tuinbouw meestal wel voldoende zullen zijn het grootere aanbod van arbeiders onder te brengen” (p. 92). Waarop baseert schr. deze bewering? In het resumé staat verder vermeld de vraag of de afstroming naar de steden wel groot genoeg is en of hierin niet een oorzaak voor de werkloosheid gelegen kan zijn. Hierop antwoordt schr.: „Hierbij zou ik de vraag willen stellen of de theorie, dat het platteland het arbeidsreservoir voor de groote stad is, niet wat verouderd is” (p. 93) en wijst in dit verband op de betere sociale zorg en de lagere sterftecijfers in de groote steden. De theorie blijkt echter nog niet verouderd te zijn, zij wordt daarentegen door de feiten nog steeds gestaafd! (Zie kaart I—III). „De landbouw zal voortaan zijn surplus zelf moeten plaatsen en indien dit niet mogelijk is, is er geen reden voor, te veronderstellen, dat de overcomplete landarbeider nog gemakkelijker als grondwerker, steenenzetter, opperman of havenarbeider is te plaatsen” (p. 93). Ook hier weer vele beweringen die niet op feiten gebaseerd zijn. Onbeantwoord blijven dus de vragen: 1. Waarom de landbouw zelf zijn bevolkingsoverschot zal moeten plaatsen. 2. Waarom de landarbeiderszoon dergelijke beroepen krijgt als schr. hier opgeeft. 3. Waarom de stad geen immigrerende bevolking meer zal kunnen plaatsen.

Landbouwers		Leeftijd vrouw:				
		20—30	30—40	40—50	50—60	bov. 60
		Aantal gevallen				
Aantal kinderen	0	—	2	2	1	
"	1	2	—	—	—	
"	2	2	—	2	1	
"	3	1	2	—	1	
"	4	—	—	—	—	
"	5	—	—	—	1	
"	6	—	1	—	—	
"	7	—	—	1	—	
"	8	—	—	2	1	
"	9	—	—	1	—	
"	10	—	1	—	1	
"	10	—	—	—	—	
"	12	—	—	1	—	

Ons treft hier een onderscheid tussen de landbouwers en de landarbeiders, dat alleen te verklaren is uit het vroege huwen van de laatsten of het late huwen van de eersten. Dat dit inderdaad het geval is, blijkt uit het aantal ongehuwden boven 25 jaar. Dit is onder de landbouwers veel hoger dan onder de andere groepen.

Ongehuwde mannen boven 25 jaar	vrouwen
Landbouwers 16	7
Landarbeiders 7	3
Overig 7	8

Over het geheel genomen constateren we kinderrijke gezinnen, de meeste ver boven het rijksgemiddelde uitgaande. Hierdoor wordt het migratievraagstuk des te dringender. Het ongehuwd blijven van enkelen zal geen oplossing kunnen geven.

Ook bij de beroepswisseling moet men steeds de verschillende beroepsgroepen afzonderlijk beschouwen. Ik begin hier met de groep handwerkers en distribuanten, omdat die groep enige belangrijke problemen stelt. Terwijl het voor een landbouwer min of meer traditie is, dat zijn zoon ook landbouwer wordt,

is in de groep van handwerkers de mobiliteitsmogelijkheid veel groter, in het bijzonder naar de intellectuele beroepen. Het enige geval in de gemeente dat de zoon onderwijzer werd, behoort dan ook tot deze groep. Over het algemeen valt anders een continuïteit van beroep op. In dit opzicht werkt zeker het extreem agrarische karakter en de afgelegen ligging van de streek mee. Enkele personen van deze groep verdienen een nadere beschouwing.

1. De kleermaker. Vader was ook reeds kleermaker en woonde in dezelfde buurt. Zijn broer is arbeider op een veekoekenfabriek te Jutphaas en zijn zuster is getrouwd met een kleine boer in Schalkwijk. Hier dus geen continuïteit. Dit is geheel anders met zijn kinderen, waarvan hij een elftal bezit. Eén zoon is kleermaker in Jutphaas, één heeft hetzelfde beroep in IJsselstein, twee zoons werken thuis mee in het kleermakersvak, nu vader wat ouder begint te worden. Twee zoons zijn bakkersknecht in Schalkwijk en Odijk; twee dochters zijn getrouwd resp. met een arbeider en een opzichter aan een meubelfabriek in IJsselstein, en een dochter dient in Vreeswijk. Geen enkele gaat over in de agrarische groep!

2. Van de bakker, wiens vader brievenbesteller was, werken twee zoons in het bedrijf, een zoon is onderwijzer in Moordrecht en een dochter is verpleegster in Utrecht.

3. Een beschouwing van het gezin van de rietdekker zou geen nieuwe gezichtspunten geven. Zijn kinderen zijn timmerman, verversknecht, rietdekker (in slechte tijden ook landarbeider), en meewerkend thuis.

4. Een wel enigszins ander type vormt de timmerman, tevens metselaar enz. Ook dit voorbeeld moet als type gezien worden. Zijn vader toch was landarbeider. Zijn broers en zusters zijn alle op dit sociale peil blijven staan. Een broer is schipper. Zelf is hij boven dit laagste niveau uit gekomen. De kinderen zijn nog alle klein; zullen zij de stijgende lijn voortzetten?

5. Ons gebied telt een tweetal caféhouders, beide in de gemeente geboren. Hun vaders waren er geen van beiden geboren, beide echter wel reeds caféhouder; ook zij hadden een nevenberoep en wel timmerman en landarbeider. Dat hier de dochters met caféhouders trouwen verbaast niemand; immers zij verstaan reeds het beroep, wat in dit geval van grote betekenis is; nog daargelaten, dat de caféhouders nog wel eens bij elkaar op bezoek komen. In het ene geval zijn beide dochters met een caféhouder getrouwd, in het andere, een gezin met nog jonge kinderen,

een zuster met een caféhouder. De overige familieleden zijn voor een deel landarbeider (in drie gevallen) verder aannemer en wagenmaker. Hier blijkt weer dat het café bijzaak is.

Bij de volgende analyse van de groep landbouwers werden de kleine boeren uitgeschakeld. Het onderzoek werd beperkt tot de groep met bedrijven boven 10 H.A. De uitkomsten zijn zeker merkwaardig. Van de broers van deze landbouwers zijn er 12 die ook in de landbouw als landbouwer op een middel- of grootbedrijf werken, en slechts twee hebben een ander beroep: één is kleine boer en één is opzichter bij een bouwbedrijf. Bij de zusters is dit minder geprononceerd: een is op de sociale ladder gedaald door een landarbeider te trouwen, 9 trouwden met landbouwers, de overigen zijn naar handwerkers- en distributiebedrijven overgegaan: hotelhouder, kruidenier, smid, verver; een tweetal ging in een klooster. Van de 7 zoons, die reeds het ouderlijk huis verlaten hadden, was niet één landbouwer! Eén werkte tijdelijk als knecht bij een boer, één was landarbeider, één had een hoenderpark, verder één ambtenaar bij de telegraphie, één bankbediende, één chauffeur en één kloosterling. Van de dochters waren zes met landbouwers getrouwd, een met een aannemer en een met een eigenaar van een papierzaak, terwijl een als dienstmeid bij een boer werkt. Uit dit enkele geval kunnen we nog geen afdoende conclusies trekken. Is er een stroming onder de jongeren naar andere beroepen, of was het zo moeilijk een bedrijf te vinden? Of wachten zij die nog thuis zitten, totdat de ouders het bedrijf opgeven? Of rendeert de landbouw niet genoeg meer? De tijdsomstandigheden verdienen immers juist bij de methode van sociale enquête steeds de volle aandacht!

Een veel genuanceerder beeld toont ons de groep van kinderen, broers en zusters der landarbeiders, waarvan onderstaand staatje het tegenwoordige beroep aangeeft:

	zoons	dochters	broers	zusters
Landarbeider	3	2	2	4
Landbouwer	—	—	I	I
Kleine boer	I	—	—	I
Melkboer	I	—	—	—
Spoorarbeider	3	I	I	I
Fabrieksarbeider	4	4	I	—
Mijnwerker	I	—	—	—
Slager	2	—	—	I
Kruidenier	I	I	—	—
Schoenmaker	—	—	—	I
Smid	—	—	—	I
Politieagent	3	—	—	I
Los arbeider	—	I	—	—
Wegwerker	—	—	I	I
Brievenbesteller	—	—	—	I
Matroos	I	—	—	—
Arbeider Waterstaat	—	I	—	—
Graanhandelaarsknecht	—	I	—	—
Dienstbode	—	2	—	—
Verpleegster	—	I	—	—

We zien hier weinig onderscheid tussen de oudere en jongere generatie. Steeds hebben de arbeiderskinderen naar andere beroepen moeten afstromen. Nog niet de helft werd en wordt in hetzelfde beroep opgenomen. De vaste dienstbetrekking, vooral bij de spoorwegen, schijnt het sterkst aan te trekken; verder politieagent, brievenbesteller enz. De groep fabrieksarbeiders is niet groot. Dit is alleen te verklaren uit de samenhang tussen sociale mobiliteit en horizontale migratie. Boven werd reeds op het zeer nauwe verband gewezen. Wanneer hier beide gescheiden behandeld werden, dan geschiedde zulks alleen om de overzichtelijkheid. De richting toch van de trek wordt, zoals we zagen, steeds mede bepaald door de mogelijkheden die de omgeving biedt. Ligt er een grote stad met een aantal industrieën aan de ene zijde, dan zal de migratie voor een aanzienlijk deel die richting kiezen. Staat de streek in lossere verband tot haar omgeving, zoals b.v. het eiland Urk, dan is een voortdurende verandering van richting mogelijk. Men moet zich echter niet voorstellen dat de beweging de ene dag naar deze, de andere dag naar die zijde heen

„pendelt”; de sociale bewegingen wijzigen zich in normale tijden nooit snel. Is de migratie eenmaal op een bepaalde richting ingesteld, dan wordt zij onmiddellijk door alle mogelijke sociale banden, die de richting a. h. w. fixeren, gebonden. Juist dit contact, dat reeds vóór de migratie bestaat, dus een zuiver sociale faktor, vindt men ook in Tull terug. Drie zoons zijn b.v. alle politieagent in Amsterdam; dergelijke voorbeelden komt men herhaaldelijk tegen. Is er eenmaal een bepaalde beweging in een richting, dan zullen vele factoren deze migratie bevorderen, al behoeft men het niet geheel eens te zijn met Ashby en King als zij schrijven: „The direction of migration is largely a matter of custom”.¹⁾

Laten wij nu nagaan waarheen de Tullenaars emigreren. De Utrechtse heuvelrug werd reeds als grens aangewezen. Voor de industrie gaat ook hier de „wet” van de korte afstandmigratie op: Utrecht is ongeveer het verste punt dat de Tullenaar bereikt. We vinden de meubelfabriek in IJsselstein, de scheepswerf de Liesbosch in Jutphaas, een oliefabriek aldaar, Werkspoor en de Muinck Keizer in Utrecht en de oliefabriek van Twijnstra in Maarsen opgegeven als de fabrieken waar geboren Tullenaren werk hebben gevonden. Een groep, die over het gehele land is verspreid, vormen zij die bij de spoorwegen een emplooi hebben gezocht. Zij zijn van Leeuwarden tot Rozendaal te vinden. Er is wel geen mooier voorbeeld voor de samenhang tussen sociale mobiliteit en horizontale migratie.

Tot slot nog een eigenaardig migratiegeval, dat zeker niet van belang ontbloomt is. Het betreft een oude man, geboren in het Noorden van het land, waardoor reeds dadelijk mijn aandacht op hem gevestigd werd. Bij nader onderzoek bleek dat hij een van hen was, die als jongeman met zijn vader aan de bouw van de forten in deze gemeente gewerkt had. Zijn leven lang heeft hij in alle delen van het land aan grote werken gearbeid, en nu hij rust ging nemen, trok hij naar die gemeente waar hij zoveel aangename herinneringen aan had, om een prettige oude dag te hebben. In dit geval vinden we dus een nawerking van een vroegere activiteit terug. Men kan zich voorstellen, dat dit verschijnsel zich bij een grotere groep voordoet, die vroeger in

¹⁾ Ashby and King, p. 196.

een bepaald gebied heeft gewerkt. Bij de beschouwing van een gebied kan dus een vroegere activiteit zijn invloed nog lang doen gelden. De werkzaamheden zijn opgehouden, maar een *restantbevolking* is dan achtergebleven, of teruggekeerd.

Een aparte groep vormen de „arbeiders en arbeidsters in dienstbetrekking”, de knechts en meiden, dus de ongehuwden, die als dienstbode of arbeider tijdelijk elders werk vinden. Voor Urk vonden we, dat deze trek der ongehuwden zich juist naar de grote stad bewoog; voor Tull geldt dit nog niet. Van de 39 mannen en 22 vrouwen, die onder deze rubriek vallen, gaan b.v. 2 vrouwen en 1 man naar Utrecht, verder 2 vrouwen naar De Bilt, maar alle overigen naar het omringende platteland. Uit deze siffers blijkt tevens, dat deze soort van trek niet groot van omvang is. Trof ons op Urk juist de trek van de groep van 15—25 jaar, hier is deze groep nog wel belangrijk, maar toch niet zo overheersend als daar, zoals uit onderstaand staatje blijkt: ¹⁾

emigratie 1925—'30		immigratie 1925—'30	
0—15 jaar	69		55
15—25	102		83
25—50	90		55
bov. 50	9		4

Weinig ouden van dagen wagen het dus weg te trekken. Is dit een teken van geringere welstand, zodat zij genoodzaakt zijn bij familie in te trekken, of van de gehechtheid aan de woonplaats, iets wat bij een dergelijke afgelegen streek nooit uit het oog verloren mag worden? Het economiese motief om elders werk te vinden, vervalt in ieder geval voor deze groep.

Van betekenis voor de migratie is ook de tijd van verblijf in de gemeente. Beschouwt men de groep boven 20 jaar, dan is het resultaat als volgt:

Tijd van verblijf	1—5 jaar	15
	5—10	10
	10—20	8
	20—30	14
	bov. 30	8

¹⁾ Vgl. voor Urk, blz. 134.

Het tamelijk grote aantal dat in de laatste 10 jaar zich in de gemeente heeft gevestigd, behoeft geenszins een bewijs te zijn voor een sterkere immigratie. Een deel van hen zal in korte tijd weer vertrekken en door andere vervangen worden. Het zijn de groep van de „doortrekkers”, die deze sifers sterk beïnvloeden. Dit is temeer waarschijnlijk, daar zij, die slechts korte tijd ter plaatse wonen, niet zo zeer aan de bodem gehecht zijn als zij die ter plaatse geboren zijn.

Foto 3. De brede rivier als grens.

Foto 4. De kreek slingert door het land (Kats).

MONOGRAPHIE 2.

DE GEMEENTE KATS (NOORD-BEVELAND).

Opgenomen April 1932.

Deze opname geschiedde in het voorjaar. Juist in dit seizoen is het akkerbouwkarakter van Noord-Beveland zo goed waartene nemen. In grote regelmatige vierkante percelen ligt het pas omgeploegde land, bruin-glanzend. Kilometers ver doorsnijden kaarsrechte wegen dit vlakke land. Op grote afstanden van elkaar liggen de boerderijen; ook uit deze boerderijen blijkt duidelijk de landbouwfunctie: in de verte ziet men eerst de enorme voorraadschuur; nabijgekomen, ontdekt men de verscholen losstaande kleine woning. Het landschap lijkt uniform; de horizont vormen naar alle zijden de dijken, die vaak met bomen bezet, een prachtige afsluiting vormen. Grasland ontbreekt bijna geheel. Moeten we in een weidestreek er steeds op bedacht zijn hier of daar een stukje bouwland aan te treffen, in dit landbouwgebied vinden we zeker een hoekske grasland, op een afstand reeds kenbaar door de prikkeldraadafsluiting. Boomgaarden zoekt men hier tevergeefs. Slechts één landbouwer heeft een uitgebreider stuk boomgaard; meestal moet de boomgaard omringd worden door een bomenrij ter bescherming tegen de Westenwind, die over dit vlakke land, zo dicht bij de zee, met buitengewone kracht kan waaien.

Bij nadere beschouwing van het landschap wordt al spoedig de aandacht getrokken door de vierkante blokken bouwland, waardoor heen vaak kronkelige sloten lopen, met opstekende rietpluimen langs hun boorden. Zij liggen meest in een komvormige inzinking in het bouwland. Volgt men deze slootjes, dan worden zij, in de richting der buitendijken breder en gaan daar soms in een plas over, waaromheen dan een stuk laag weiland gelegen is. Dit zijn de oude kreken, die ons herinneren aan de toestand van het land vóór de inpoldering.

Op het eiland liggen een aantal woonkernen, waar de land-

arbeidersbevolking geconcentreerd is. Het bouwland reikt tot vlak bij het dorp. Het dorp bestaat uit een aantal rechthoekige straten. De hoofdstraat (voorstraat), vaak met bomen beplant, heeft een „voornaam” uiterlik; hier zijn de winkels gevestigd. Aan het einde van de hoofdstraat ligt de kerk, die het centrum van het dorp vormt. Zo is ook het aspect van Kats, een typies landarbeidersdorp. Gelegen op de Zuid-Oost punt van Noord-Beveland, ligt het buiten alle banen van het verkeer. Wie niet in Kats moet wezen, komt er niet. Geen doorgaand verkeer beweegt zich om de scherpe hoeken van de straten in dit stille dorpje. De vreemdeling is een onderwerp van gesprek in het hele dorp. De verbinding met de buitenwereld geschiedt, doordat men te voet of op de fiets naar het veer gaat, waar een motorbootje wacht, dat eens per uur overvaart naar het Katse veer. Vandaar kan men met een zelden rijdende autobus verder naar Goes, de marktplaats voor de Katsenaren.

Door de kronkelige loop vervullen de dijken niet altijd de functie van weg. Gewoonlijk zijn er dwars door het land nieuwe wegen aangelegd, die de rechtstreekse verbinding tussen de dorpen onderling vormen.

Noord Beveland is geheel op Zuid Beveland aangewezen. Naar het Noorden is geen enkele verbinding. Wil men van Colijnsplaat naar Zierikzee, dat er vlak tegenover gelegen is, dan moet men eerst naar Kats, vandaar met het bootje over naar het Katse veer, vanwaar in een uur Zierikzee te bereiken is. Het behoeft geen betoog dat men deze tocht alleen onderneemt als het hoog nodig is. Het enige pontveer, waarmee auto's overgezet kunnen worden, bevindt zich te Kortgene; alle autoverkeer gaat dus daarlangs. Daardoor ligt Kats dus ook in een uithoek; alleen fietsers en voetgangers, wier doel Goes is, gebruiken het veer bij Kats.

Kats is een dicht opeengebouwd dorp; daarbuiten liggen de boerderijen op grote afstand verspreid. De arbeiders moeten dus iedere dag, meestal op de fiets naar het werkterrein toe, dat op zeer grote afstand van hun woonplaats kan liggen, vooral als het juist tussen twee woonkernen in gelegen is. Tot hoever de voorziening door Katse arbeidskrachten gaat, is op bijgaand kaartje¹⁾ aangegeven. Opvallend is dat deze voorziening lang niet tot halverwege Colijnsplaat en Kortgene reikt, die beide toch veel

¹⁾ Kaart 2.

Foto 5. Landbouwbedrijf.
Let op de grote schuur en het kleine woonhuis.

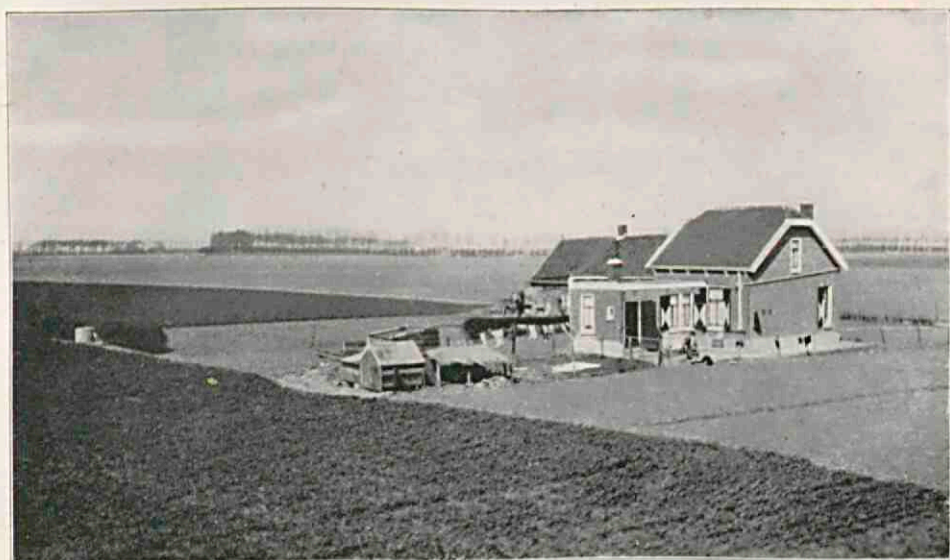

Foto 6. Nieuwe landarbeiderswoning op het land.

belangrijker concentratiekernen, met een veel groter aantal arbeiders, vormen. Ook dit wijst weer op een irrationele verdeling van arbeidskracht over de streek.¹⁾ Enkele van de grote landbouwers hebben nu voor hun knechten woningen bij hun bedrijf laten bouwen. Hierin wonen meestal grote gezinnen, die later voor de boer weer arbeidskrachten kunnen leveren. Het blijft een vraag of dit een eerste symptoom is van decentralisatie. Wanneer de tendenz bestaat om meer losse arbeiders aan te nemen (vgl. Tull en 't Waal), dan zal zich eerder de concentratie handhaven.

In tegenstelling met Tull en 't Waal toont Kats ons een zeer homogene bevolkingsgroep. Slechts de allernoodzakelijkste distribuerenden en ambtenaren vindt men hier. Verder alleen hen, die van de landbouw leven.²⁾ Bij deze laatste groep kan men vier onderafdelingen onderscheiden: de landbouwers met een bedrijf boven 15 H.A., de kleine boeren met een bedrijf van 5—10 H.A., de zeer kleine boeren met een bedrijfje van een enkele H.A. en de landarbeiders. Deze laatste groep valt weer uiteen in: de knechts, de vaste arbeiders en de losse arbeiders. De knechts, gewoonlijk ongehuwd, woonden vroeger bij de boer in; dit is nu geheel veranderd; zij wonen meestal in eigen huizen. Zij hebben een vast jaarloon. De term „vast” bij de vaste arbeiders is in zekere zin misleidend. Het wil alleen zeggen, dat zij bij gunstig weer vast bij dezelfde boer werk kunnen vinden; bij slecht weer vinden ook zij geen werk. Het loon voor deze groep bedraagt f 2 per dag, dus maximaal per week f 12 en minimaal nihil. De groep losse arbeiders omvat hen, die alleen in de seizoentijd op geregeld werk kunnen rekenen en daarbuiten maar moeten zien dat zij rondkomen. Zij leven verreweg het armoedigst.

Bij de arbeiderswoning ligt meestal geen lapje grond. Iedere arbeider heeft toch zijn aardappelen in huis, want op het bedrijf van de boer kan iedere vaste arbeider tegen betaling van f 25 100 roeden land huren, welke door de boer voor hem geploegd worden. Verder moet hij er geheel zelf voor zorgen in zijn vrije

¹⁾ Dit kan een gedeeltelijke verklaring geven voor het geringe aantal werklozen, dat deze gemeente telt. Volgens officiële opgave bedroeg het aantal werklozen op 31 Des. 1931 te Kats 10, Colijnsplaat 120, Kortgene 83 en Wissekerke 205 (Welleman, p. 41).

²⁾ De officiële beroepsstatistiek voor 1930 is in tabel 2 aan het einde van dit hoofdstuk opgenomen.

tijd. Van de opbrengst mag hij zoveel verkopen als hijzelf wil; is een jaar slecht geweest, dan moet hij toch de *f* 25.— betalen, wat nogal eens ontstemming heeft verwekt. Om hieraan tegemoet te komen heeft een van de landbouwers zijn arbeiders 15 mud aardappelen vast toegezegd; zij behoeven er dan niet meer zelf voor te werken; het wordt een gewone loontoeslag. Bijna iedere arbeider bezit een varken, opgefokt o. a. met zijn eigen aardappelen; soms bezitten ook twee families samen een varken. Voor vlees en aardappelen voor de winter is dus gezorgd; toch blijft het vaak verwonderlijk hoe een gezin met een dergelijk gering loon kan rondkomen. In enkele gevallen (totaal een tiental) houdt de vrouw nog een winkeltje, waar van alles verkocht wordt.

In economies opzicht geheel gelijk met die van de landarbeiders staat de groep van de zeer kleine boeren. Zij komen meestal uit het milieu van de landarbeiders en hebben zich opgewerkt tot een zelfstandig bestaan. Zij bewerken een eigen stukje grond zeer intensief (uien enz.), fokken wat varkens en kippen, soms een enkele koe, terwijl de vrouw dan een winkeltje erbij heeft. Het behoeft geen betoog dat vooral zij zeer onder de crisis lijden. Hetzelfde kan gezegd worden van hen, die een klein boerenbestaan leiden; zij bewerken hun land meest zelf, zonder hulp van verdere arbeidskrachten. Zij werken harder als de arbeiders en dragen bovendien het volle risico van hun arbeid. Verschillende zijn in de hausseperiode begonnen; een paar jaar ging het goed, totdat de crisis uitbrak. Ook op N. Beveland hebben velen het niet kunnen bolwerken. Beide laatstgenoemde groepen zijn echter in het bestudeerde gebied gering in aantal. Het gehele gebied draagt de stempel van middel- en grootbedrijf. In de enorme schuren, ver over het land verspreid, liggen de concentratiekernen van de landbouw. Komen we in de woning van de landbouwer, dan wachten ons daar de clubfauteuils; de grootstedse, moderne woninginrichting doet in deze landelijke streek vreemd aan. De macht en invloed van de landbouwer in het dorp is zeer groot.

Een speciaal punt waar zich hier mijn aandacht op vestigde, was de werkloosheid. Voor het eerst toch in de geschiedenis van Kats deed zich hier de werkloosheid gelden. En deze trof een nagenoeg weerloze arbeidersbevolking. Er bestaat geen enkele vakbond die uitkering kan geven. Wel is er enige jaren geleden een

Foto 7. Landarbeiderswoningen in het dorp.

Foto 8. Hoofdstraat met de kerk op de achtergrond.

vakbond geweest, maar toen het de arbeiders goed ging, lieten ze de vereniging weer los, omdat ze er niet het direkte profijt van bemerkten. Nu wordt dat algemeen betreurd. De gemeente geeft nu steun in de vorm van bonnen voor levensmiddelen en heeft een tiental tewerk gesteld bij de werkverschaffing aan de dijken. Toch woedt hier de werkloosheid niet zo als in Colijnsplaat. Dit is grotendeels te verklaren uit het feit dat de bevolking in Kats steeds te gering is geweest om de omliggende bedrijven van arbeiders te voorzien. Wat is hier de oorzaak van de werkloosheid? Algemeen heerst de opvatting dat de invoering van de machine een groot aandeel heeft gehad in de vergroting van de werkloosheid. (We schakelen de crisiswerkloosheid even uit). Dit werd nauwkeurig ter plaatse onderzocht. Zeer zeker zijn hier in de laatste tijd nieuwe machines ingevoerd: tarwe wordt machinaal gemaaid en gedorst, de aardappelen worden zelfs hier en daar machinaal gepoot, maar wat is daarvan het gevolg? Het verkort aanmerkelijk de seizoenarbeid. Het maaien duurt nu slechts enkele dagen. Dit alles treft de losse arbeider het meest. Daartegenover heeft de intensivering van het bedrijf automatisaties een werkverruiming gegeven. Het geschiedt in het landbouwbedrijf niet als in een fabriek, waar een nieuwe machine een zeker aantal arbeiders vervangt. De vaak persoonlijke verhouding maakt verschuiving van arbeid mogelijk. Een andere vraag is, of er aldus plaats komt voor nieuwe vaste arbeiders; dat is een zeer belangrijk punt. Immers, ziet de boer in dat hij voordeliger op de duur met losse arbeiders kan werken, die hij in tijd van slapte ontslaan kan, dan zal hij geen vaste arbeiders meer aannemen, al zal daartegenover de vrees bij hem blijven bestaan, goede arbeiders te verliezen. De invoering van de machine werkt hier dus niet direkt revolutionerend, maar langzaam, en treft vooral de losse arbeider, d. i. de seizoenarbeider, en wel vooral de aankomende jongeren.

In crisistijd werken vele andere factoren mee om de werkloosheid op het platteland in zeer korte tijd tot een schrikwekkende hoogte op te voeren. De landbouwer toch zal ophouden zijn land zo goed en intensief mogelijk te bebouwen, wanneer het bedrag dat hij op het loon kan besparen, groter is dan de geringere opbrengst, veroorzaakt door minder nauwkeurige verzorging van het land.

De toename van de groep door het geboorteoverschot bepaalt in hoofdzaak de sterkte van de migratie in een agrarisch gebied.

Vandaar dat het van het allergrootste belang is, te weten hoe sterk een bepaalde groep zich vermeerdert. Onderstaande staten geven aan: het aantal kinderen bij de verschillende groepen, naar de leeftijd van de vrouw ingedeeld.

1. Landarbeiders.

Aantal kinderen	Leeftijd van de vrouw					
	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	bov. 70
0						
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						

2. Landbouwers.

Aantal kinderen	Leeftijd van de vrouw					
	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	bov. 70
0						
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
10						

3. Handwerkers.

Aantal kinderen	Leeftijd van de vrouw					
	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	bov. 70
0	I	I				
1		II				
2			I	I		
3			I			I
4		I	I			
5					I	
6				I		
7						I

Een droevig beeld voor de volkskracht geven deze sifjers! Vergelijken we deze slechts met de gegevens uit Tull, Urk en IJsselstein, dan treft ons nog sterker het geringe kindertal. Het is dus niet alleen het wegtrekken van personen van middelbare leeftijd die het gering aantal kinderen, in verhouding tot de gehele bevolking, kan verklaren.

Slechts zelden zullen wij in de gelegenheid gesteld worden om na te gaan of de migratie in historische tijd van kracht en richting veranderd is. Een gelukkig toeval deed me in het archief van de gemeente Kats de telkaarten van de volkstelling van 1830, benevens een uitgewerkt register, in handen vallen. Hieruit kunnen we de volgende gegevens putten omtrent de leeftijd, het beroep en de geboorteplaats; vooral het laatste is van zeer grote betekenis. Toch zijn voor de structuur van een plattelandsgemeente van 100 jaar geleden de andere gegevens mede van zo groot belang, dat alle drie de groepen van gegevens werden uitgewerkt.

De beroepstelling van 1830 leert ons:

Landbouwers	17	Veerman	I
Landarbeiders	79	Timmerman	I
Dienstmeiden	27	Bakker	I
Onderwijzer	2	Kleermaker	I
Winkelier	2	Molenaar	I
Wagenmaker	1	Herbergier	I
Wagenmakersknecht	1	Smid	I
Schipper	2	Smidsknecht	I

Naar leeftijdsgroepering valt de groep uiteen in de volgende klassen:

0—5 jaar	44	} 132
5—15	88	
15—25	66	} 196
25—50	130	
bov. 50	40	

De geboorteplaats van hen die ouder zijn als 20 jaar, wordt hieronder aangegeven, gesplitst naar mannen en vrouwen:

	mannen	vrouwen
Kats	31	45
Kortgene	9	15
Wissekerke	12	9
Colijnsplaat	21	20
Zuid-Beveland	20	13
Walcheren	3	—
Z. Vlaanderen	1	—
Brabant	2	—
Schouwen	1	—
Overig	1	—
	<u>101</u>	<u>102</u>

Van de ruim 100 mannen is dus een derde ter plaatse geboren, een vijfde komt van Z. Beveland, bijna alle overigen van het eiland zelf. Het aantrekkingsgebied is dus aanmerkelijk kleiner dan tegenwoordig. Het rayon, niet de intensiteit van de migratie is veranderd. Dit geldt nog sterker voor de trek van vrouwen. Geen enkele heeft een geboorteplaats buiten Beveland! Ook toen reeds was het aantal ter plaatse geboren vrouwen groter als dat van de mannen; bijna de helft is ter plaatse geboren. Het nauwe contact met Colijnsplaat valt ook hier dadelik op, maar vooral de grote betekenis van Z. Beveland, waar voornamelijk de nabijgelegen plaatsen (Wolphaartsdijk en omgeving) een groot aandeel leverden.

Ook bij de migratie van dit dorp dient de dubbele vraag gesteld te worden: waar blijft het geboorteoverschot van deze groep en in welke beroepen vindt het werk? We moeten hierbij wel bedenken, dat er zich steeds een groep „vreemden” in het dorp

vestigt, die werkgelegenheid voor de opgroeiende jeugd kan wegnemen, zodat de „bodenständige” groep kan toe- en afnemen; het percentage in Kats geboren en kan dus stijgen en dalen. Trekken vreemden weg en komt er dus werkgelegenheid, dan kunnen hier jonge Katsenaren inschuiven en aldus het ter plaatse geboren percentage vergroten. Is er daarentegen een evenwichtstoestand, dan moet het geboorteoverschot afstromen.

Onderstaande staat geeft aan de tegenwoordige woonplaats van de te Kats geboren en.

Ver. Staten 9	Kortgene 13	Goes 1
Rotterdam 10	Colijnsplaat 12	Borsssele 1
Amsterdam 3	Wissekerke 8	Breskens 2
Den Haag 5	Wolph.dijk 2	Zaamslag 2
Eindhoven 4	'sHeerArendsk. 1	Schore 1
Middelburg 5	Driewegen 1	's Gravenzande 1
Vlissingen 3	Hoek 1	Poortvliet 1
Leiden 1	Arnhemuiden 1	Flakkee 1
Schiedam 1	Ierseke 1	Kloosterzande 1
Wassenaar 1	Vere 1	Dinteloord 1
Bennebroek 1	N. en S. Joosl. 3	Willemstad 1
Wormerveer 1	Koudekerke(W) 1	Terheiden 1
Breda 1	IJzendijke 1	Dreumelen 2
Rozendaal 2	Kruiningen 2	Genemuiden 1
Rijswijk 3	Bruinisse 1	Noordwijkerhout 1
Hilversum 1	Axel 1	Schoorl 1
		N.-Indië 1

Van de ruim 120 te Kats geboren en wonen op dit moment dus ongeveer 50 in een stad! Het verbaast ons niet dat Rotterdam hiervan een groot aantal naar zich toe heeft getrokken, als dichtstbijzijnde grote stad. Voor de trek naar de overige steden komt alleen Holland in aanmerking, benevens West-Brabant. Opvallend is de geringe betekenis van Goes. Een kwart van de groep verschuift op het eiland zelf naar de drie omliggende gemeenten, het minst naar de verst afgelegene; de gehele groep die op het platteland blijft, verschuift overigens meest over geringe afstand. Die verschuiving beperkt zich bijna geheel tot Zeeland.

Hieronder volgt nu de officiële opgave van vestiging en vertrek, welke dus betrekking heeft op alle migranten van het dorp, onverschillig of zij er geboren zijn of niet:

Richting van vertrek 1925—1930

Colijnsplaat	61	Zaamslag	2
Kortgene	24	's Heer Arendskerke	4
Wissekerke	19	Goes	7
Wolphaartsdijk	4	Rijswijk	4
Poortvliet	14	Rotterdam	4
Waarde	1	Apeldoorn	4
Heinkenszand	2	Rozendaal	1
Groede	3	Amsterdam	1
Nisse	1	Eindhoven	5
Vlissingen	1	Sittard	4
O en W Souburg	6	Doetinchem	1
Cloetinge	3	Woudenberg	1
's Heer Abtskerke	6	Slidrecht	1
Hontenisse	3	Wassenaar	1
Borssele	1	Loon op Zand	1
Axel	1	Haarlemmermeer	1
Ierseke	1	Ver. Staten	7
Rilland Bath	1		

De overeenkomst tussen deze opgave en de vorige ligt hierin, dat ook uit deze tabel blijkt dat het contact tussen Kats en het platteland zich beperkt tot de Zeeuwse eilanden.

Herkomst van de immigranten 1925—'30

Colijnsplaat	43	N. en St. Joosland	6
Kortgene	26	Dinteloord	5
Wissekerke	6	De Werken	3
Wolphaartsdijk	4	Rotterdam	2
Hoek	4	Utrecht	1
's Heer Arendskerke	4	Laren	1
Middelburg	3	Bloemendaal	1
Stavenisse	1	Schiedam	1
Spijkenisse	1	Apeldoorn	1
Waarde	12	Haamstede	2
Vlissingen	5	Vlagtwedde	1
Groede	2	Haarlemmermeer	1
Duitsland	1	Aalsmeer	1
Ver. Staten	1	Doetinchem	1
St. Annaland	9	Leersum	1

Na wat over de waarde van deze gegevens reeds bij de beschouwing van Tull en 't Waal is gezegd, is verdere commentaar overbodig.

De geboorteplaats wijst duidelijk in de richting van de invloed van het natuurlijke milieu als zeer belangrijke faktor in de migratie. Het rayon, waarbinnen de bevolking geboren is, valt bijna geheel samen met het Zeeuwse eilandengebied. Wij vinden n.l.:

Geboorteplaats van de gehuwde mannen	vrouwen
Kats 62	66
Overig N. Beveland 30	44
Zuid Beveland 17	16
Walcheren 6	8
Z. Vlaanderen 10	5
Tholen 3	5
Schouwen 5	4
St. Philipsland 1	1
Overig 3	8

Ook hier is dus de meerderheid van de gehuwden niet ter plaatse geboren. In Kats bestaat een kernbevolking, die reeds honderden jaren daar woont. Deze kern huwt veelvuldig onderling, zoals uit bepaalde veelvuldig voorkomende namen blijkt; zij voelen zich als een eigen groep. Van de 90 gehuwde paren, waarvan man, vrouw of beide in Kats geboren zijn, vallen 33 onder de groep waarvan de vrouw in Kats geboren is, 29 waarvan de man in Kats geboren, en 28 waarin beide geboren Katsenaren zijn.

Een namenonderzoek is hier zeker gevaarlijk, daar dezelfde namen ook in de omliggende dorpen veelvuldig voorkomen. Vinden we echter eenzelfde naam meermalen achtereenvolgens vermeld, dan is de waarschijnlijkheid groot dat het tegenwoordige geslacht reeds lang ter plaatse woont. Dit geldt voor bekende Katse namen als Tazelaar (1660), Gouswaart (Goudswaard) (1753), Korteknie (1758), Eijkenhout (1786) enz.

De vraag onder welke leeftijdsklassen de migranten vallen, is van belang voor de beantwoording van de vraag of Kats veel van

de jongeren verliest, en of ook ouderen wegtrekken. Kunnen zij die zich in Kats vestigen, nog lang en actief aan de productie deelnemen? Dit lichten de volgende sifjers toe, berekend naar de lijsten van vestiging en vertrek, dus met de nodige voorzichtigheid te gebruiken.

	Immigranten 1925—'30	
	Mannen	Vrouwen
0—15 jaar	38	28
15—25 „	31	16
25—50 „	19	28
boven 50 „	3	0

	Emigranten 1925—'30	
	Mannen	Vrouwen
0—15 jaar	37	31
15—25 „	26	39
25—50 „	29	33
boven 50 „	5	2

Zoals reeds gezegd, is de emigratie sterker dan de immigratie. Aan welke leeftijdsklasse moet dit verschil toegeschreven worden? Niet aan die van beneden 15 jaar, d. w. z. er trekken geen grote gezinnen weg waarvoor kleinere in de plaats komen, wat zeer zeker voor sommige plaatsen een reden tot afname, zij het soms slechts tijdelijk, voor de groep kan zijn. De groep boven 50 jaar is slechts zeer klein, en kan hier (dus buiten beschouwing blijven). Anders staat het met de twee middengroepen. In de leeftijdsklasse van 15—25 jaar blijkt een sterk verschil tussen mannen- en vrouwentrek. Trekken dan vele vrouwen uit Kats weg, de vestiging en vertrek bij de mannen is daarentegen ongeveer gelijk. In de leeftijdsgroep van 25—50 is voor beide geslachten het vertrek overheersend.

Boven is reeds gebleken, dat de immigratie in Kats niet gering is, hetgeen menigeen op het eerste gezicht zal verbazen. Een van

de factoren, die dit kunnen verklaren, is de volgende: de migratie van de landarbeiders berust vaak op persoonlijke eigenschappen van de landbouwer. Het is namelijk mogelijk dat er een landbouwer gevonden wordt, die zeer lastig voor zijn arbeiders is, zodat niemand uit het dorp (waar men elkaar goed kent) bij hem wil gaan werken. Hij is dan op vreemde arbeidskrachten aangewezen, die hij van buiten het eiland laat komen.

De concentratie van de bevolking in een woonkern heeft hier een nauwer contact binnen de groep mogelijk gemaakt. Dit uit zich zeer typies in de sociale mobiliteit. De gehele groep is Protestant, zodat hier de godsdienst geen scheiding kan vormen. Door deze factoren is er een sociale kracht werkzaam, die ten gevolge heeft, dat een bepaalde groep van personen eenzelfde beroep gaat kiezen. Objectief moeten hiervoor enige voorwaarden vervuld zijn: 1. Het moet een beroep zijn op een hogere sociale trede, een beroep dat tenminste als zodanig gevoeld wordt; 2. er moet een rekbare vraag naar dit beroep zijn; 3. het beroep moet voor ieder van de groep bereikbaar zijn: *a.* economies, *b.* geestelik. Blijkt nu dat een voorganger in een dergelik beroep goed slaagt, dan zullen spoedig meerderen uit de groep naar dezelfde betrekking streven.

Kats is in wezen een landarbeidersdorp. Fabrieken zijn op het gehele eiland niet te vinden, dus zijn hier verrassingen als in Tull en 't Waal niet te verwachten. Uit welk milieu kunnen nu de arbeiders voortkomen? Het herkomstgebied van deze groep geeft reeds een zeer duidelike aanwijzing: alle komen van het Zeeuwse platteland. Een grote waarschijnlijkheid dus voor een landarbeidersmilieu; dit karakter is dan ook overheersend. Ik vond de volgende „afwijkingen” ten opzichte van het beroep van de vader: kleine boer 3, verder timmermansknecht, smidsknecht en koopman. Reeds werd opgemerkt dat de kleine boer veelal op hetzelfde peil staat als de landarbeider. Wat worden nu de kinderen? Deze werden gesplitst naar de in Kats en de elders geborenen, uitgaande van het in de vorige monografie genoemde principe. De groep elders geborenen is opvallend klein. De immigrant vestigt zich meestal jong in de gemeente; de kinderen worden dan in Kats geboren. De oudere landarbeider trekt hoogst zelden. De uitkomst is aldus:

Het tegenwoordige beroep van de in Kats geboren kinderen van landarbeiders is:

Landarbeider	21	Sergeant	1	Dienstbode	6
Landbouwer	1	Opperman	3	Verpleegster	1
Klein landbouwer	1	Veldwachter	1		
Kommies belastingen	5	Schipper	1		
Spoorarbeider	1				
Arbeider melkfabriek	1				

Meer dan de helft der mannen continueert dus het beroep van de vader. Opvallend is ook hier het geringe aantal fabrieksarbeiders! Bij het beroep van kommies der belastingen werkt nu de sociale factor, waar zo juist op gewezen werd.

Reeds eerder werd opmerkzaam gemaakt op de moeilijkheid om de beroepsstructuur duidelijk in cijfers weer te geven. Vooral bij de landbouwers komt dit uit, b.v. in het volgende geval: een landbouwer heeft enige zoons, op het bedrijf werkzaam, woont zelf als rentenier in het dorp, maar houdt vanuit de verte toch enig toezicht. Zijn de zoons nu als landbouwer te beschouwen? En blijft de vader landbouwer? Om al deze moeilijkheden hier te ontkomen, werd uitgegaan van het bedrijf zelf, en van degene die daar de leiding heeft. Splitst men de bedrijven naar de groepen van 15—25 H.A. en boven 25 H.A., dan vallen er 4 onder de eerste en 15 onder de tweede groep.

Van de eerste groep is geen landbouwer in Kats geboren. De vader van alle vier was ook landbouwer. Van de 24 kinderen waren 7 reeds het huis uit, en wel in de volgende beroepen: de zoons: bakkersknecht, waterbouwkundige, gymnastiekonderwijzer, en de dochters: gehuwd met waterbouwkundige, metselaar, timmerman en bakker 2. De broers en zusters hadden de volgende beroepen: landbouwer 2, boerenknecht, kommies bij de belastingen, rijwielerhersteller, knecht bij laatstgenoemde 2, dokter.

Van de grotere landbouwers was de vader ook meest landbouwer, met de volgende uitzonderingen: paardenhandelaar, landarbeider en tuinier. Slechts twee van de 15 zijn in de gemeente geboren! De kinderen zijn grotendeels nog klein. Voor kinderen die reeds het ouderlijk huis verlaten hebben, noemen we de volgende beroepen:

Zoons	Dochters gehuwd met	Ongehuwd
Landbouwer 2	Landbouwer 1	Verpleegster 1
Landarbeider 1	Groentenh. 1	
Slagersknecht 1	Kleermaker 1	
Waterbouwk. opzichter 1	Bouwk. opz. 1	
Klein landbouwer 2	Timmerman 1	
	Kweker 1	

Evenals bij het onderzoek van Tull en 't Waal kunnen we uit deze weinige gegevens nog geen algemene conclusie trekken. De broers hadden het volgende beroep:

Broers	Zuster getrouwd met	Ongehuwd
Landbouwer 9	Landbouwer 5	Onderwijzeres 1
Landarbeider 1	Herbergier 1	
Molenaar 1	Bakker 1	
Graanhandelaar 1	Rentenier 1	
Herbergier 1	Veerman 1	
Handelaar in landb.art. 1	Winkelier 1	
Insp. levensverzekering 1	Fruithandelaar 1	
Dokter 1	Landarbeider 1	
Burgemeester 1	Notarisklerk 1	
Architect 1	Veearts 1	
Hoofdopz. Prov. Waterst. 1		

Opnieuw blijkt dat de vrouw eerder het landbouwbedrijf verlaat dan de man, hoewel ons ook hier de grote sociale mobiliteit verbaast. Als antwoord op de vraag: hoelang de landbouwers reeds op hun bedrijf wonen, geeft onderstaande tabel het aantal jaren verblijf in de gemeente:

1—5 jaar	5—10 jaar	10—20 jaar	boven 20 jaar
1	2	8	7

Bij de groep landbouwers, die een bedrijf van een enkele H.A.

bewerken, en die totaal een zevental omvat, had de vader het volgende beroep:

Kleine landbouwer 3, Landbouwer 1 en Landarbeider 2. De kinderen hadden de volgende beroepen:

Fabrieksarbeider 1	Dienstbode 1
Timmermansknecht 1	
Schipper 1	
Landarbeider 2	
Kommies b. d. bel. 1	

De broers hadden de volgende beroepen:

Landbouwer 2	Herbergier 1
Los landarbeider 1	Postbode 1
Los arbeider 1	Politieagent 1
Klein landbouwer 1	Sergeant 1

Zowel wat de sociale herkomst als wat de „opvolging” betreft, blijkt deze groep zeer veel overeenkomst met die der landarbeiders te bezitten.

Evenals in Tull en 'tWaal zijn ook hier de handwerkers meestal van vreemde herkomst. Zij willen niet steeds op een zo kleine plaats blijven zitten. Is er eenmaal een dergelijke beweging aan de gang, dan zal deze zich steeds continuëren. In ons dorp zijn de beroepen van de handwerkers tamelijk gespecialiseerd: bakker, smid, timmerman, schoenmaker; geen van allen heeft een nevenberoep. Dit is in een dergelijk geconcentreerd dorp zeer begrijpelijk. Alleen die beroepen, die, gezien de grootte van de nederzetting, geen voldoende bestaan kunnen opleveren, zijn met andere gecombineerd: verver met caféhouder en electricien, rijwielhandelaar met barbier enz. Van de 13 personen, die onder deze groep werden samengevat, zijn er 8 niet in het dorp geboren waarvan 4 van buiten het eiland komen. Van de 5 ter plaatse geboren is één door bijzondere omstandigheden geen landarbeider geworden, welk uitzonderlijk geval hier uitgeschakeld mag worden. Het beroep van de vader was:

Slager, kuiper, bakker, smid, kleermaker, timmerman (2 maal), koopman, landbouwer, landarbeider en tuinman. Continuïteit komt voor in vier gevallen. Ook hier valt het dus op, hoe in de

agrariëse gemeenschap de handwerkers zich in hun beroepscontiniteit afsluiten. De broers hebben het volgende beroep:

1. van de groep, waarvan de vader handwerker is:

Broers	De zusters trouwden met	Ongehuwd
Kleermaker 4	Timmerman . 1	Dienstbode . . 1
Slager 1	Groentenhand. 1	
Kuiper 1	Boekhouder . 1	
Kruidenier 1	Chauffeur . . 1	
Bakker 1	Tramconduct. 1	
Smid 1	Reiziger . . . 1	
Verver 1	Kleine boer . 1	
Tramconducteur 2		
Schipper 1		
Onderwijs 1		
Opzichter waterstaat . . 1		
Landarbeider 2		

2. van de groep, waarvan de vader een agrariërs beroep uitoefent:

Broers	De zusters trouwden met	
Los arbeider 2	Landbouwer . 1	
Landarbeider 1	Landarbeider 1	
Schaapherder 1	Molenaar . . 1	
Timmerman 1	Tramcond. . . 1	
Bediende hotel 1		

Vooraf van de oudere generatie zijn velen naar de Ver. Staten getrokken. Opvallend is het, dat zij zo weinig contact met hun familieleden in het moederland gehouden hebben; bij bijna niemand kon ik iets naders over de geëmigreerde familieleden vernemen. Toch zou dit onderzoek juist biezonder interessant zijn. Zijn deze kinderen van landarbeiders, die meestal zonder een sent op zak wegtrokken, erin geslaagd elders hoger op te klimmen? Voorzover ik iets te weten kwam, werd dit niet bevestigd. Een afdoend onderzoek kan echter niet in Nederland met succes volbracht worden. Hetzelfde geldt voor de Indiëgangsters.

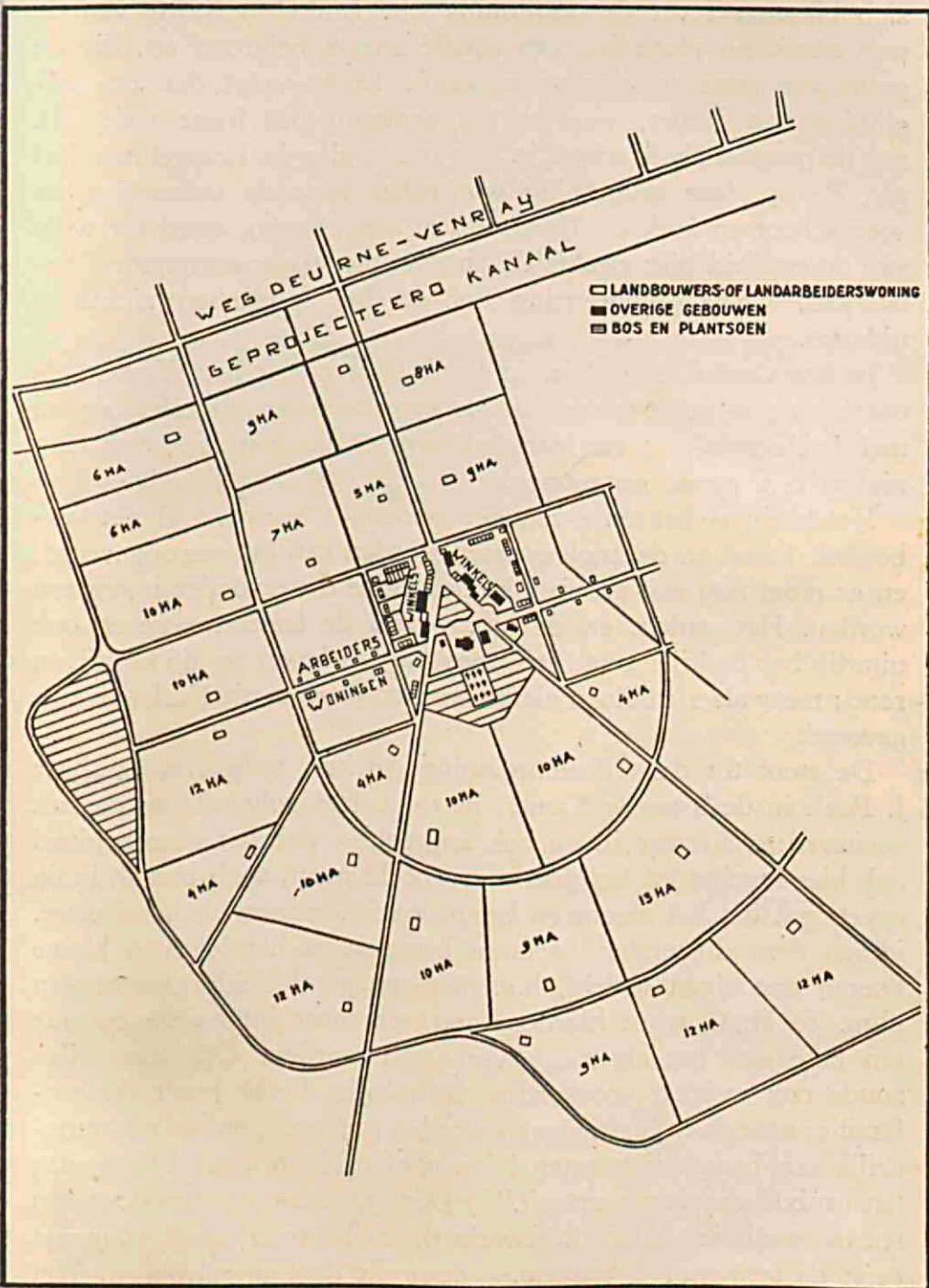
MONOGRAPHIE 3.

DE ONTGINNING IJSSELSTEIN (GEM. VENRAY).

Opgenomen Junie 1932.

Nadert men van Venray, langs de grote weg naar Deurne, de Peel, dan treft dadelik het andere landschapstype, zodra de „peelgrens” wordt overschreden. In het „oude” gebied is het gezichtsveld beperkt. Aan alle zijden staan boomrijen en boomgroepen, die het geheel het typiese Noord-Limburgse aspect geven. De verschillende percelen wisselen elkaar snel af. Bijna het gehele gebied is voor landbouw in gebruik genomen. Overschrijdt men de Peelgrens, dan opent zich de wijde verte; het is een vlakte, waaruit overal verspreid de vierkante blokjes van de huizen oprijzen, waardoor het geïsoleerde karakter nog geaccentueerd wordt. Direct links ligt een uitgestrekt gebied met jonge dennen beplant; ook aan de overzijde van de weg liggen grote boscomplexen. De grens van de ontginning met de onontgonnen Peel treedt in het grote landschapsgeheel niet sterk op de voorgrond. Bezien we echter het landschap nader: fel staat hier de groene korenlijn tegen de bruin-zwarte heiderand, en daarachter kilometers ver de heivlakte met de moerassen, die door het witte wolgras al op verre afstand kenbaar zijn. Geheel in de verte, in het Noord-Westen, nemen we, als in miniatuur, de ontginning De Rips waar.

Het centrum van de ontginning ligt niet aan de grote weg; aan het einde van een brede grindweg verheft zich de kerk, symbool van het middelpunt der nederzetting. In het centrum liggen, temidden van de grote ontgonnen stukken, nog enkele kleine percelen heigronde, die op een ontginning wachten. Een dichtbebouwde woonkern heeft zich hier nog niet gevormd. De weinige middenstanders hebben zich hier gevestigd. Wanneer men bij de kerk, die op het samenkomstpunt van de twee hoofdwegen ligt, linksaf gaat langs een Peelpad, of beter karrespoor, dan strekt

Project van de Ned. Heidemaatschappij voor de ontginning IJsselstein (1921).

zich kilometers ver de ontginning uit. Links en rechts van de weg treedt nu plotseling een smalle strook heigronnd op, die de grens van onze ontginning aangeeft. Links volgt dan de ontginning van Jaeger, waarvan als centrum het frisse rode dak van de pasgevestigde school in de verte te zien is. Hoewel een deel van de op deze ontginning wonenden voor de verzorging en voor school en kerk op IJsselstein is aangewezen, werd ter wille van de eenheid hier slechts de ontginning op gemeentegrond behandeld, welker omgrenzing ook in het landschap zichtbaar uitkomt.

In het Oostelijke deel is, in tegenstelling met het Westen, de ontginning in volle gang. Aan de rand wisselen percelen akkers met heidegrond af; een aantal bedrijfjes hebben hier nog lang niet al hun grond ontgonnen.

IJsselstein is het type van het gemengde bedrijf. Al het verbouwde koren en de knolgewassen worden aan het vee opgevoerd, en er moet nog een aanzienlijke hoeveelheid veevoeder ingevoerd worden. Het varken en de kip, vooral de laatste, typeren ook uiterlijk het bedrijf: grote zwermen kippen lopen op de bedrijven rond; meer als 2 miljoen eieren worden jaarliks uit IJsselstein uitgevoerd.

De stoot tot deze Peelontginning gaf een rede van de heer J. Poels in de Tweede Kamer, in 1919. Het volgende zij daaruit geciteerd: „Hoezeer ik nu ook apprecieer, dat het grootkapitaal ook hier ingrijpt en het goede voorbeeld geeft, toch ben ik innig overtuigd, dat het algemeen belang oneindig meer gediend ware, indien deze duizenden hectaren kwamen in handen van kleine boeren met eigen bedrijf, b.v. met een gemiddelde grootte van pl.m. 10 H.A., want hierdoor zou ook meer intensieve cultuur ten bate van het algemeen verkregen worden. Op deze wijze zoude ook worden voorkomen dat talrijke flinke jonge boerenfamilies naar de industriecentra worden gedreven, omdat zij onmogelijk een boerderij kunnen koopen of pachten, daar de aanvraag het aanbod zoozeer overtreft.”¹⁾ Deze plannen werden door een staatscommissie nader uitgewerkt²⁾, en in 1920 werd voor het eerst de som van f 300 000.— voor dit doel uitgetrokken. Het aantal aanvragen om een staatssteunboerderij was in de provin-

¹⁾ Vereeniging Peelbelang 1919, p. 7.

²⁾ Rapporten en voorstellen 1920.

Foto 9. De Peelweg. Jonge ontginning.

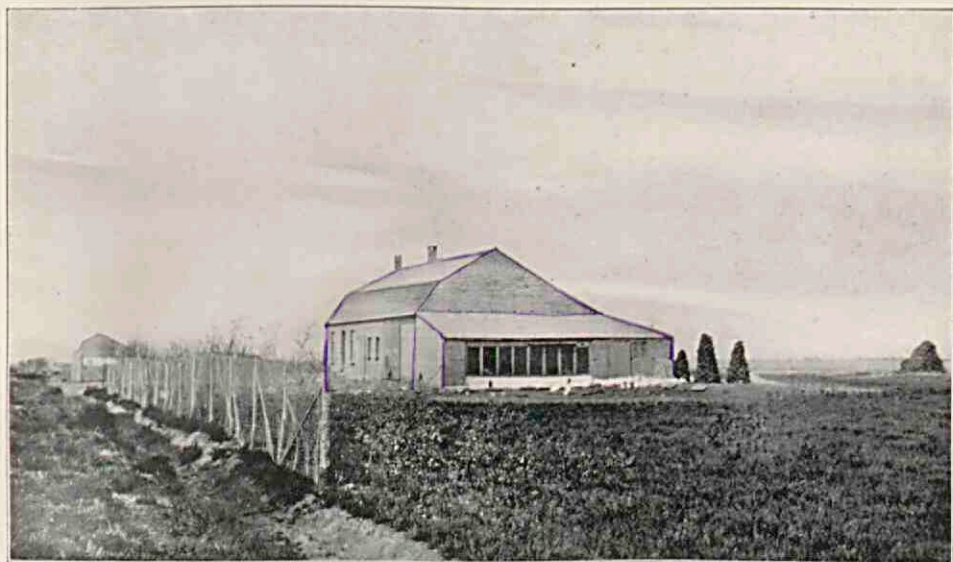

Foto 10. Ontginning zonder steun. De heide reikt nog tot aan het huis. Let op het aantal kippen!

cies Brabant en Limburg zeer groot, resp. 89 en 172¹⁾); uit de andere provincies veel geringer. De gemeente Venray, die over grote percelen gemeentegrond beschikt, had haar plannen al klaar, en door toedoen van het actief gemeentebestuur kreeg deze groep onmiddellijk de som van f 180 000.— toegewezen.

De staat geeft een renteloos voorschot voor de tijd van 5 jaar, terwijl na 10 jaar met de aflossing moet worden begonnen, welke in 30 annuïteiten van ieder 5,45 % plaats heeft. ²⁾ Met staatsteun werden achtereenvolgens gesticht 15 bedrijven met f 1000.— per H.A. steun, 5 met f 800.— en 6 met f 700.—. De mogelijkheid bestaat, na 10 jaar dadelik alles af te lossen. Dit is door één ontginner ook reeds gedaan.

Hiernaast bestaan twee middelen om kleine bedrijfjes te steunen. In de eerste plaats de landarbeiderswet (krachtens deze wet werd er een gesticht) en de bouwpremie, waardoor een zestal bedrijfjes mogelijk werden. De staat geeft de middelen aan de gemeente. De gemeente Venray vond het raadzamer niet zelf als uitgever van de gronden op te treden, maar hiervoor de vereniging „Eigen boer” te stichten, die de sollicitanten selecteerde en verder de zaken regelde. De boeren ploegden de percelen niet zelf; zij kregen het gehele stuk geploegd aangewezen. Hierin school al een gevaar, daar de boer veel kapitaal in de grond stak, wat niet raadzaam was in die dure tijden, terwijl de opbrengst in die jaren bijna nihil was. „Als je de geschiedenis van IJsselstein schrijft, is dat een geschiedenis van armoede”, vertelde een van de eerste kolonisten. Toen de kolonisten hier een à twee jaar temidden van de heidevlakte woonden, kwamen de Venrayers eens kijken naar deze stoutmoedigen, die de Peel aandurfd, en zij hoonden hen met hun verschroeiide vlakte. Het ploegen was opgedragen aan een particuliere maatschappij; dat was het begin van de ellende. Een korte landbouwkundige uiteenzetting is hier wel nodig. Een moeilijk doorlaatbare oerlaag ligt op 40—60 cm diepte. Nu heeft de tractor ongeveer 30 cm diep geploegd, en dus deze laag onaangeroerd gelaten. De pluggen werden schuingezet, zodat er veel lucht tussen bleef. Hierdoor was de verbinding met de onderliggende lagen verbroken; het water kon niet opstijgen. Toen nu het koren opschoot en veel belofde, was een enkele droge dag

¹⁾ Rapporten en voorstellen 1920, p. 33—34.

²⁾ Zie Rapporten en voorstellen, p. 36. De voorwaarden zijn sindsdien veranderd.

voldoende om alles te vernietigen. Hiertegen hebben de boeren zich verweerd door dieper te ploegen, zodat de oerlaag weggeploegd werd. Nu pakt men daar de grond heel wat voorzichtiger aan: eerst wordt er 20 cm geploegd, zodat men het eerste jaar nog de bovenste humuslaag kan gebruiken, en eerst daarna gaat men dieper ploegen. Buitengewoon veel zorg heeft de boer hier aan deze ontginning gegeven. Ook het egaliseren geschiedt steeds zorgvuldiger en voorzichtiger; dat alles kost veel tijd en moeite, en is alleen door zeer lage beloning mogelijk! Een grote tegenstelling is er tussen het Oostelijk en het Westelijk deel van de ontginning. Het Westelijk deel ligt lager, en heeft het voordeel dat de grond daar effen was, tegenover het Oostelijk deel met veel heuvels en kommen. De hoge delen lagen hier veel te hoog en te droog, zodat alles er dadelijk wegdroorde; in de kommen met veel betere grond had men last van te veel vocht. Men groef de hoogten af, de kommen werden met zand gevuld en nu kreeg men, ondanks de zeer hoge kosten, aan beide zijden slechte grond ervoor in de plaats! De afgegraven stukken zijn zelfs nu nog duidelijk zichtbaar door de slechtere stand van het gewas. Ondanks deze tegenstelling in waarde tussen de verschillende delen heeft men toch alle stukken gelijkelijk tegen de som van f 250.— per H.A. verkocht, en erom laten loten door de uitverkorenen. Later heeft men een van de boeren, die een zeer slecht stuk getroffen had, enige H.A. tegen halve prijs erbij gegeven.

Zo liggen daar nu, na eindeloze moeite en groot kapitaalverlies in de eerste jaren, de prachtige akkers met rogge en tarwe, en graast er steeds meer vee in de weiden. De opbrengst wordt bevredigend, maar nu overvalt de boer door de tegenwoordige lage prijzen een tweede crisis, welke nog geen slachtoffers heeft gemaakt, maar toch de zo zuinig opgespaarde sentjes weer doet verdwijnen.

Onderstaand staatje toont duidelijk de ontwikkeling van IJsselstein aan:

Vestiging van landbouwers			
1921	1	1927	0
1922	20	1928	0
1923	9	1929	1
1924	6	1930	3
1925	3	1931	3
1926	2	1932	3

Foto 11. Staatssteunbedrijf van 12 H.A.

Foto 12. Het egaliseren.

In 1922 vestigde zich ook reeds de smid hier; in '23 kwam de kleermaker, en in '30 de timmerman. Uit het staatje blijkt de stoot, die de regering gegeven heeft met de stichting van de steunbedrijven (1922 en enkele jaren daarna). Veel langzamer is sindsdien de toeloop. Elk volgend jaar komt er slechts een enkele bij. Van een snelle uitbreiding is geen sprake; in 1927 en '28 vestigde zich zelfs geen enkele landbouwer hier! Was de opbloei van de industrie in die jaren (Philips) daarbij een remmende factor?

In 1917 was de grote weg tussen Deurne en Venray voltooid, die eerst nog een echte „Peelweg” was. Hierdoor was een belangrijke voorwaarde voor de ontginning van dit stuk van de Peel vervuld. In hetzelfde jaar begon reeds de ontginning in Kempkensberg, ten Noorden van de grote weg. Geheel anders als te IJsselstein is hier de ontwikkeling geweest. Zo gelijkmatig en zonder merkbare stoten als de ontginning daar verliep, zo hortend en stotend en vol mislukking was deze kolonisatie. De beheerders, die de maatschappij de eerste jaren aanstelde, waren blijkbaar onvoldoende onderlegd; zij verwaarloosden het land. Het gebied was veel te groot voor één bedrijf. Er was zelfs een bedrijf van ongeveer 80 H.A. Langzaam maar zeker bewoog zich de ontwikkeling in de richting der kleinere bedrijven. De toestand is nu aldus:

bedrijven van 5—10 H.A.	10—20 H.A.	20—50 H.A.
4	2	6

Dit proces van opdeling zal zich wel voortzetten, daar het kleine of middel-bedrijf de aangewezen vorm is op onze zandgronden.

In het Oostelijke deel ligt geen enkele nederzetting. Dit gebied is gepacht door de boeren van Merselo, zodat het een uitbreiding van hun te klein geworden oude gebied geworden is. Langs de grote weg Deurne-Venray liggen een aantal bedrijven, waarvan een deel de erfpacht van de maatschappij hebben overgenomen of het terrein hebben gekocht. Midden door de ontginning loopt een dwarsweg, die in de hei uitkomt, en waaraan een aantal jongere bedrijven liggen. Over het algemeen kan men hier geen regelmaat in deze ontginning ontdekken. Sommige stukken lagen al meer dan 10 jaar braak, nadat ze destijds gemest en geploegd waren. Nu zijn ze weer tot wildernis vervallen. Wie ze wil „ontginnen”, behoeft de eerste twee jaar geen pacht te betalen. Nu nog zijn ook hele stukken, die reeds in 1917 ontgonnen waren,

een woestenij. De maatschappij heeft voorzeker van deze ontginning niet veel genoeg beleefd! Zowel door de sterke wisseling, als door de voortgaande opdeling van de grote bedrijven, is de vestigingstijd van de landbouwers hier zeer uiteenlopend:

Jaren, waarin de tegenwoordige kolonisten zich vestigden					
1919	1	1926	2	1930	2
1920	1	1927	2	1931	1
1921	1	1929	1	1932	1

In de landbouw is ieder eigenaar en pachter zelf ondernemer, draagt dus de volle risico van het bedrijf. Wanneer de onderneming riskant is, dan is er steeds gevaar dat enigen het niet kunnen volhouden. Zij moeten dan op kleiner schaal het bedrijf voortzetten of hun geluk elders gaan beproeven. De ontginning vereist ondernemersmoed, doorzettingsvermogen en een helder inzicht. Zijn het nu avonturiers, die hun geluk op deze ontginning op gemeentegronden zijn gaan proberen? Dat dit niet zo is, blijkt wel uit het feit dat slechts een hoogst enkele meer dan eenmaal van bedrijf verwisselde. Zijn er nu veel op de ontginning mislukt? Was de kolonisatie „vrij” geweest, zonder selectie, dan zouden er zonder twijfel een aantal slachtoffers gevallen zijn. De selectie heeft echter dit aantal tot een minimum teruggebracht. Al zijn vele landbouwers de eerste jaren hun spaarduitjes kwijtgeraakt, juist het feit dat de gemeente het bezit van enig eigen kapitaal als voorwaarde stelde, heeft velen voor een mislukking behoed. Totaal verdwenen is er slechts één; op een kleiner bedrijf in de ontginning gebleven, twee. De persoon die geheel mislukte, was van herkomst geen landbouwer, maar schoenmaker; hij had een zeer groot gezin met vele kleine kinderen en niet voldoende eigen kapitaal. Van de twee die een eigen bedrijfje hebben gehouden, bezit er een een bedrijfje van 2 H.A. benevens een kruidenierszaak, de ander een bedrijf van 4 H.A. Alle overige kolonisten wonen dus nog op grotere bedrijven op dezelfde ontginning waarop zij zich gevestigd hadden. Echter naast deze voorbeelden van regressie vinden we er ook van progressiviteit. Bij een tweetal kunnen we een soort van ontginningswoede waarnemen. Nog geen tien jaar zitten ze op hun bedrijf, of ze hebben in de hei

al weer een nieuwe woning gezet, verkopen of verpachten de oude en verwerken de heigrond weer tot een bloeiend akkerbouwgebied.

Hoe is het nu te verklaren dat er zo weinig mislukten? IJsselstein is wel een zeer mooi type van een migratie die geen vrij verloop heeft gehad, maar waar een selectie heeft plaats gevonden; geen selectie achteraf, doordat de minder goede elementen mislukten, maar men heeft juist deze mislukking willen voorkomen, en dit is, zoals we reeds gezien hebben, wonderwel gelukt. Hoe heeft men kunnen selecteren? In de eerste plaats, doordat de eerste 25 bedrijven met rijkssteun werden gesticht en de Gemeente hierdoor zeggenschap kreeg, wie op de ontginning zouden worden toegelaten en wie niet. Zij heeft die invloed in zoverre doen gelden, dat zij de vestiging sterk ontraadde aan wie niet geschikt werd geacht voor het werk. De regels waarnaar de gemeente zich liet leiden waren:

1. De liefhebber moest ervaring op landbouwgebied hebben; wanneer het dus jongeren betrof, moesten zij van een boerenbedrijf komen.

2. Enig kapitaal was een vereiste. Al was de rijkssteun niet gering, toch wenste men dat de groep tegen een eerste stootje kon. Dat dit zeer juist gezien was, is reeds uit het voorgaande gebleken.

3. Men wenste boeren, die aan het zandbedrijf gewend waren; meermalen had men het met „Hollandse” boeren geprobeerd, maar zij waren niet aan de levensomstandigheden gewend (de vrouw was niet gewend op het land mee te werken, technies was men anders ingesteld enz.)

4. Liefst koos men bewoners uit Brabant en Limburg. Dit deed men niet alleen uit voorliefde voor de eigen streek, maar ook om zo mogelijk een homogene groep te vormen. Uit ditzelfde streven ontstond de wens:

5. alleen Katholieken in dit gebied te vestigen. De protestant heeft er geen kerk, en zal zich bovendien moeilijker aanpassen.

6. Zeer belangrijk is ook dat men lette op de grootte van het gezin. Dit niet op grond van een vooropgezet dogma, maar omdat deze bedrijven met een oppervlakte van 10—12 H.A. het best met medewerking van enkele van de gezinsleden bewerkt kunnen worden; daarvoor zijn kinderen van 14—20 jaar juist zeer geschikt.

Dit geldt dus alles voor die bedrijven, die met rijkssteun zijn

gesticht, maar aangezien ook het andere hier behandelde gebied oorspronkelijk gemeentegrond was, heeft ook hier de gemeente een oogje in het zeil kunnen houden.

Door de perceelsindeling liggen de huizen, die elk op eigen grond liggen, ver uit elkaar. Dit geeft juist dat typiese ontginningsbeeld op onze zandgronden, zo verschillend van dat in onze veenkolonieën. Dit vestigen op eigen gebied berust niet alleen op economiese overwegingen. Zeer zeker is het voordeliger, de grond vlak bij huis te hebben dan vaak afstanden te moeten trekken om het land te bereiken. Maar hier werkt bovendien de Katholieke invloed: de man hoort in het gezin; hij moet de mogelijkheid hebben tussen-de-middag thuis te komen eten. Daardoor wordt de gezinsband versterkt. De nadelen zijn merendeels toekomstig: bij aanleg van waterleiding en electries licht zullen de bezwaren zeker wel gevoeld worden. Toch moet men niet denken dat hier geïsoleerd geleefd wordt. In de eerste periode moest men elkaar helpen; men had elkaar nodig. Men leende elkaars paard, als er diep geploegd moest worden, en gaf raad bij moeilijke gevallen. Ook nu nog zitten 's Zondags beide café's stampvol, waar men samenkomt om de feiten van de dag te bespreken.

De grootte van de staatssteunbedrijven is 12 H.A.; door bijpachten of bijkopen zijn enkele bedrijven reeds wat groter geworden. De strook grond langs de weg, die bestemd was voor kanaal, wordt, nu het kanaalplan voorlopig toch van de baan is, door de gemeente verpacht.

We treffen op het ogenblik op de ontginning IJsselstein bedrijven aan van:

1—5 H.A.	5—10 H.A.	10—15 H.A.	15—20 H.A.	20—25 H.A.
12	8	21	11	1

Op de ontginning zijn slechts vier pachtbedrijven, resp. groot $4\frac{1}{2}$, 18, 13 en 20 H.A., waarvan de beide eerste aan de kerk toebehooren.

Zoals gezegd, zijn de bedrijven erop berekend, dat een groot gezin ze kan bewerken. Arbeiders treffen we dan ook zelden op de ontginning aan. Totaal wonen er 3 knechts en 1 vrouwelijke dienstbode op de gehele ontginning. Op IJsselstein werkten zij bij gezinnen met resp. geen, 3 en 4 kleine kinderen. Het vierde geval betrof een bedrijf van 43 H.A. aan de Deurnse weg.

Hoe staat het nu in de kleine bedrijfjes van 1—5 H.A.? Zeven van de 12 bewerkers oefenen een nevenberoep uit; het zijn dus niet alle keuterboertjes, hetgeen ook geenszins in de oorspronkelijke opzet bedoeld was. De nevenberoepen zijn: landarbeider 2, kruidenier, smid, kleermaker, vrachtrijder, wegwerker en koster.

Uit kaart III, betreffende de geboorteoverschotten, hebben we reeds geconcludeerd dat het geboortecijfer in delen van Brabant en Limburg aanzienlijk hoger is ^{dan} als in de meeste delen van de Noordelijke provincieën. Toch mogen we dit niet opmaken uit onderstaande tabel, daar het hier een geselecteerde groep betreft. Dit grote kindertal bepaalt de gehele demographiese structuur van de groep. Hier schuilt een groot gevaar: in welke beroepen moeten later al deze kinderen een onderkomen vinden? Het vaderlijk erf is zeker niet voor grote opdeling vatbaar; of zullen deze bedrijven weer in keuterbedrijfjes gesplitst worden? Juist hier in deze landbouwgemeenschap met haar geringe opnamecapaciteit, waar een zo groot aantal grote gezinnen bijeengebracht is, moet later noodwendig en met grote kracht de drang tot binnenlandse migratie optreden, daar dit snel toenemende „overschot” onmogelijk geheel in het agrarische milieu kan worden opgenomen.

Aantal kinderen	Leeftijd van de vrouw					
	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	bov. 70
0	I	II				
1	IIIIIIII					
2	IIII	II	II		II	I
3			II		I	
4		III	IIII			
5		IIII	III	III	I	
6		III		II	I	
7		I	III		I	
8		II	IIII	I		
9			II	I		
10		I	I	IIII		
11			I			

In de grote gezinnen vormen de jaren als de kinderen nog klein zijn, de periode van grote zorgen; zijn zij opgegroeid, dan kan

het gezin gemakkelijker in eigen onderhoud voorzien. De grootte van het bedrijf is erop ingesteld, dat de kinderen vroeg meewerken. Naar leeftijdsklassen gesplitst, vinden we de volgende groepen van nog inwonende kinderen:

15—20 jaar	20—25 jaar	boven 25 jaar
54	40	20

Dit geeft tevens aan, tot welke leeftijd de kinderen op het bedrijf blijven. Deze siffrs behoeven echter nog een nadere analyse. Twee vragen dringen zich op: Hoeveel kinderen heeft ieder nog thuis? Bestaat er verband tussen dat aantal en de grootte van het bedrijf?

Aantal kinderen	Bedrijven boven 10 H.A.	Beneden 10 H.A.
Geen kinderen	13	14
1 kind	3	1
2 kinderen	8	2
3 „	5	—
4 „	1	1
5 „	3	1
6 „	4	—
7 „	1	—
8 „	2	—

Uit deze siffrs blijkt, dat de bewerkers van kleinere bedrijven slechts bij uitzondering kinderen hebben die reeds op het bedrijf kunnen meewerken. Een derde van de grotere landbouwers hebben nog geen meewerkende kinderen.

Zoals reeds elders vermeld is, heeft men ernaar gestreefd de landbouwers meest uit de eigen streek te kiezen. Deze ontginning kan dan ook het best beschouwd worden als een „uitstulping” van het oude randgebied. Twee derden van de landbouwers-kolonisten kwam direkt uit de Gemeente Venray, de overigen allen uit de naaste omtrek. Ook de geboorteplaats van deze groep toont hetzelfde beeld: (Helaas was het niet mogelijk hier de Gemeente Venray nader onder te verdelen).

Geboorteplaats der kolonisten te IJsselstein

Venray 27	Maasbracht . . . 1	Asten 1
Horst 5	Sevenum 1	Stevensweert . . . 1
Ottersum 4	Lottum 1	Groesbeek 1
Oplo 2	Baarlo 1	St. Hubert 1
Velden 2	Ledeacker 1	
Bergen 2	Meerlo 1	52

In Kempkensberg vestigden zich kolonisten geboortig uit de volgende plaatsen:

Venray 7	Mook 1
Posterholt 1	Echt 1
Heel 1	

Ook op deze „vrije” ontginning bevinden zich dus grotendeels kolonisten uit de eigen omgeving. De vraag of dit geldt voor de gehele Peelontginning, zou zeker de moeite van een onderzoek waard zijn, maar valt buiten de opzet van deze monographie.

Zowel de gegevens over herkomstplaats als omtrent geboorteplaats zijn weer een bewijs voor de korte-afstandsmigratie.

Van de niet-agrarische groep zijn geboren te:

Venray 3	Tegelen 1
Broekhuizen . . . 1	Maasbracht . . . 1
Oeffelt 1	

Zij, die zich als landbouwer in IJsselstein gevestigd hebben, waren allen landbouwers of kwamen direkt van een bedrijf waar de vader landbouwer was. Nu is het van belang, te weten hoe groot het bedrijf was vanwaar men wegtrok. Hiervoor zijn dus gegevens verzameld voorzover de immigrant reeds een eigen bedrijf bezat. De grootte van het vorige bedrijf was aldus:

0—5 H.A.	5—10 H.A.	10—15 H.A.	15—25 H.A.
13	9	5	2

Dus overheersend kleinbedrijf; men mag zelfs spreken van zeer kleine bedrijven. De bewerkers waren zeker genoodzaakt door bijverdienste de opbrengst van de grond aan te vullen.

Waren zij allen eigenaren van de grond? Immers als er veel pachters onder gevonden werden, dan zou de begeerte naar eigen grond, ook onbewust, een motief tot migratie geweest kunnen zijn. Van bovenstaand aantal bedrijven nu waren gepacht:

0—5 H.A.	5—10 H.A.	10—15 H.A.
3	4	3

De kleinste stukjes grond waren meestal eigendom.

Kan men van een stijging op de maatschappelijke ladder bij deze groep spreken? Wanneer er alleen op gelet wordt uit welke zelfstandige bedrijven de meesten komen, wel. Het is echter ook mogelijk, dat de vader een groter bedrijf had, maar dat de kinderen een even groot niet meer hebben kunnen krijgen. In verband met de snelle bevolkingstoename in deze streken is dit een lang niet onwaarschijnlijke hypothese. Moeten we ons dus voorstellen: een daling en daarna weer een stijging, of alleen een stijging in de allerlaatste tijd? Ter beantwoording van deze vraag werd een onderzoek ingesteld naar het beroep van de vader en de grootte van zijn bedrijf. Reeds uit de gegevens over de geboorteplaats was het waarschijnlijk geworden, dat de ouders overheersend tot de agrarische groep behoren. Dit werd door nader onderzoek bevestigd: geen enkele persoon uit het vorige geslacht kwam niet uit deze groep. Wat betreft de grootte van het bedrijf, blijkt de tweede opvatting nader bij de waarheid te zijn. De uitkomst is aldus:

Grootte van het bedrijf van de vader				
1—5 H.A.	5—10 H.A.	10—15 H.A.	15—25 H.A.	25—50 H.A.
11	10	11	5	3

Hierbij moet men bedenken: dat het een geselecteerde groep betreft, dus dat de vader ook reeds hoger opgekomen kan zijn. In vele gevallen is de vader klein begonnen, en heeft later een groter bedrijf gekregen. In dit geval hebben wij het grootste bedrijf opgegeven.

Onze conclusie moet luiden: voorzover onze gegevens gaan, kunnen wij noch een achteruitgang noch een vooruitgang constateren. Vergelijken we echter deze gegevens met de zojuist genoemde over de grootte van de herkomstbedrijven, dan blijkt

duidelijk eerst de daling en daarna de stijging in bedrijfsgrootte. Hier is dus in zekere zin een behoud van een eenmaal bereikt peil. Vanzelf dringt zich nu de vraag op: en de andere familieleden, die uit hetzelfde milieu zijn voortgekomen, zijn ook zij erin geslaagd het peil te handhaven? Zijn ook zij allen in het landbouwbedrijf gebleven? Daar deze vragen slechts zijdelings het onderwerp raken, werd te dien aanzien het onderzoek beperkt tot het beroep van de broers van de kolonisten. Alleen die beroepen zijn opgegeven, die zij zelfstandig uitoefenen, dus niet wanneer zij nog thuis meehelpen. Dit laatste komt nog veelvuldig voor, gezien de leeftijdsopbouw van de kolonistengroep en het reeds vermelde feit dat de landbouwer lang op het ouderlik bedrijf blijft.

Grootte van het bedrijf van de broers			
1—5 H.A.	5—10 H.A.	10—20 H.A.	20—40 H.A.
8	6	9	1

Hierbij mag niet vergeten worden, dat een deel het vaderlijk erf bezit, waar onze kolonist juist af moest. Onder de overige beroepen der broers van de kolonisten treffen we aan: mijnwerker 3, los arbeider 2, winkelier 2, timmerman 2, zadelmaker, chauffeur, politieagent, en eigenaar van een kippenfarm.

Na wat reeds in de vorige monographieën vermeld is, toont de niet-agrarische groep niet veel opvallende bijzonderheden. Van de bakker is de vader smidsknecht, 2 broers bakker en één landbouwer (bedrijf 6 H.A.); de vader van de kleermaker was timmerman, evenals 6 van zijn broers. Zowel van de smid als van de timmerman was de vader landbouwer; van de laatste waren nog 3 broers thuis en één schoenmaker. De vader van de molenaar was ook landbouwer, die van de vrachtrijder molenaar. Het lijkt alsof we hier een minder sterke afgeslotenheid kunnen waarnemen binnen het beroep, vergeleken bij de overige onderzochte streken. Een nader onderzoek zou dit moeten bevestigen.

Bij het onderzoek in IJsselstein werd in het bijzonder acht geslagen op de motieven van de trek. Waarom zijn de kolonisten gekomen, en waarom zijn zij juist hier gekomen? Waarom zijn zij weggetrokken van de plaats waar zij merendeels toch een bestaan vonden? Was er een noodwendigheid voor hun weg-

trekken, buiten hen zelf gelegen? Of wilden zij zelf uit innerlike drang weg? Dit onderzoek behoort zeker tot de moeilijkste van het gehele migratieonderzoek. Vraagt men concrete feiten als leeftijd, grootte van bedrijf enz., dan krijgt men een direkt antwoord. Bij de motieven tot de trek werkt echter nooit één factor, maar is het meestal een complex van aandriften, die de mens doet verhuizen. Vroeg ik direkt: waarom zijt ge verhuisd? dan kreeg ik slechts zelden een goed, afdoend antwoord. Steeds moest men even over de vraag nadenken. Wanneer men dan één antwoord gaf, dan ben ik er mij zeker van bewust dat dit slechts de partiële waarheid was. Men mag echter m. i. wel aannemen, dat het opgegeven motief een van de voornaamste is geweest. Bij allen moet in ieder geval als ondergrond een bepaalde energie, een élan om het voornemen tot uitvoering te brengen, aanwezig zijn geweest.

Om twee redenen meende ik dat dit motievenonderzoek hier in IJsselstein meer kans van slagen had als elders. In de eerste plaats, omdat deze gehele groep niet langer dan 10 jaar in dit gebied gevestigd is, en men zich dus de reden van vestiging nog goed kan herinneren; in de tweede plaats omdat hier op IJsselstein een bevolking wordt aangetroffen, die zeer zeker in staat en bereid is, om goede en zo betrouwbaar mogelijke inlichtingen te verschaffen.

Het waren niet direkt kapitalistische motieven die de kolonisten hierheen deed trekken, zij worden niet in de eerste plaats geleid door de gedachte om zelf hogerop te komen en tot grotere welvaart te geraken. In zeer vele gevallen was het de zorg voor het nageslacht. Hoe moet het met de kinderen gaan als men een keuterbedrijfje heeft? Heeft men een bedrijf, dat boven dat van een keuterboertje uitkomt, dan is de toekomst voor de kinderen ook veel beter; een deel kan op het bedrijf blijven. Een zeer typiese trek van deze plattelandsbevolking is de wens om niet genoodzaakt te zijn de kinderen ergens anders te laten werken. Deze noodzaak, die in de grote stad bestaat, werkt ook door in het kleingrondbezit, en wordt door deze streng Katholieke groep als een bedreiging van de gezinseenheid gevoeld. Hier zien we dus weer, hoe een niet-economische factor in het productieproces kan ingrijpen. Vooral kinderrijke gezinnen zullen dus naar deze, voor deze streek, tamelijk grote bedrijven solliciteren. Nemen we hierbij in aanmerking dat men juist grote gezinnen op deze ont-

ginning wenste, dan worden de grote gezinnen die hier zo veelvuldig voorkomen, nog meer verklaarbaar.

Een ander motief voor de vestiging was het verlangen naar een eigen bedrijf; toch viel het op, dat deze wens niet sterk op de voorgrond stond. Meer kwam het voor, dat de huurder van zijn bedrijf af moest, en dan naar een nieuw bedrijf rondkeek. Een grote aantrekkelijkheid van deze bedrijven vormde verder de aaneengesloten ligging van de percelen. Vaak trok men weg uit de eigen streek, mede omdat de percelen zeer verspreid lagen.

Nagenoeg altijd werken verschillende motieven samen. In onderstaand staatje werd getracht, de meest essentiële motieven op te geven, en bovendien, welke combinatie van motieven veelvuldig voorkomt.

Motieven voor vestiging op de ontginning IJsselstein	
1. Om de kinderen op het eigen bedrijf te houden	11
2. Getrouwd	10
3. Pacht opgezegd	5
4. Gezin ging uit elkaar	2
5. Om vooruit te komen	4
6. Grond lag verspreid	2
7. Grond hier goedkoop	1
8. Men wilde eigen en geen pachtbedrijf.	2
9. Woning te slecht op pachtbedrijf	1
10. Ingehuwd	1
11. Vader woonde reeds op de ontginning	1
12. Zoon " " " " "	1
13. Als knecht gekomen	1
14. Als bedrijfsleider gekomen	1
15. Als voorwerker gekomen	1

Veel gecombineerde motieven zijn: 1 en 5, 1 en 7, 2 en 7.

We kunnen duidelijk twee groepen onderscheiden. De eerste groep begint voor het eerst een bedrijf; men trouwt en moet nu een bedrijf opzoeken. Hier is het motief dus eenvoudig: men zoekt een levensonderhoud, liefst op goedkope grond. Grond was in die jaren zeer moeilijk te krijgen, zodat deze ontginning voor velen een uitkomst was. De andere groep is veel meer verdeeld.

Voor de middenstanders is natuurlijk een ander motief te vinden.

De caféhouder, smid en tevens kruidenier, komt uit Deurne en was daar zonder werk geraakt. Reeds in 1922 vestigde hij zich hier; toen zeker een waagstuk! Hij nam er voor de zekerheid een stukje grond bij. Voortgesprongen uit een landbouwersgezin, zag hij niet op tegen het agrarische milieu; zo nodig zou hij er weer geheel in overgaan. De bakker, tevens caféhouder en kruidenier, kwam enkele jaren later, maar toch ook nog in de jong-koloniale tijd, toen de wegen nog niet aangelegd waren en de distributie nog allesbehalve gemakkelijk was. De kleermaker had ook niets te verliezen; hij kwam jong uit een streek, waar voor hem geen werk was.

MONOGRAPHIE 4.

HET EILAND URK.

Het onderzoek op het eiland Urk geschiedde niet volgens de methode, die in voorgaande monographiën werd gebruikt. Voor een volledige persoonlijke enquête bezat het eiland een te talrijke bevolking. Bij vele personen werden persoonlijk inlichtingen ingewonnen. De volkstellingskaarten werden mij ter beschikking gesteld, waaruit reeds zeer veel betreffende de sociale structuur van de bevolking kon worden geconcludeerd. De volledige studie is elders gepubliceerd.¹⁾ Hier wil ik slechts het gedeelte, dat direkt betrekking heeft op de migratie overnemen.²⁾

Voor het demographies onderzoek van een kleine gemeenschap zijn de namen van de personen van grote betekenis. Vestiging en vertrek kunnen hierdoor tot in ver verleden worden nagegaan; de meerdere of mindere geslotenheid van de groep, komt duidelijker naar voren; het inhuwen of onderling huwen kan men beter bestuderen. Vandaar dat mijn aandacht speciaal naar die zijde gewend is geweest, en niet zonder resultaat. Bij het onderzoek stuitte ik op enkele moeilijkheden, die hier voor onderzoekers van andere streken als waarschuwing worden medegedeeld. Tot het midden van de 18de eeuw werden de personen naar de vader genoemd, b.v. Lubberts, Klaasz, Pieters enz. Eerst na die tijd werden ook de achternamen nog toegevoegd. In 1798 staat achter de tot die tijd gebruikelijke naam de tegenwoordige met andere inkt geschreven, als Juriaan Gerrits (Timmerman), Marten Albertsz (Post), Dubbele Jellesz (Snoek). Een grotere moeilijkheid ontstaat voor de nieuwere tijd, wanneer zelfs in het midden van de 19de eeuw het nog voorkomt dat de achternaam verandert; zo vond ik b.v. Barends, zoon van Baarsen (hij werd echter Baarsen genoemd!). Een drietal broers ongeveer 100 jaar geleden geboren, heetten Jan Janssen, Hein Visser en Teunis van Marken.

¹⁾ Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1931, p. 1017—1034.

²⁾ T.A.G. p. 1022—1026 en p. 1032—1033.

Namenonderzoek.

Naam	1930	1860	Naam	1930	1860
*Kramer	90	37	*Van Dokkum	9	5
*Bakker	89	30	Gerssen	9	imm.
*Post	80	29	°Hoefnagel	9	8
*Hakvoort	61	20	Ruiten	8	geen
*Romkes	59	26	Van Eerde	8	imm.
*De Vries	55	28	°Schenk	6	2
*Ras	43	28	Willemszoon	6	geen
*De Boer	48	35	*Kamper	6	6
*Visser	34	16	Roos	5	8
*Van Urk	30	8	Bos	6	imm.
*Pasterkamp	28	11	Hennink	5	1
*Van den Berg	26	4	Karemaker	3	geen
*Koffeman	24	15	Büter	3	imm.
Loosman	22	4	*Mars	3	3
*Wakker	21	6	Keuter	3	imm.
*Korf	23	14	Asma	2	3
*Snoek	18	17	Jacobszoon	2	geen
Brouwer	18	imm.	Anker	2	imm.
*Kapitein	17	10	De Jonge	2	imm.
*Woord	16	9	*Timmerman	1	7
Weerstand	16	9	*Bouwman	1	4
°Molenaar	15	14	De Jong	1	4
Van Veen	15	imm.	Reiniers	0	1
*Nentjes	14	3	Tromp	0	2
°Kroon	13	12	Koot	0	2
Schraal	12	imm.	°Schouten	0	4
Ten Napel	12	imm.	*Kok	0	2
Van Slooten	11	4	Ohlsen	0	3
Baarsen	11	6	Schuurman	0	1
Brands	10	7			
*Snijder	10	10			
Hoekstra	10	geen			

Toelichting. Het getal achter de naam geeft aan hoe vaak de naam van getrouwde man of vrouw op Urk geboren voorkwam. Het teken * geeft aan dat de naam reeds in de 18de eeuw op Urk voorkwam; het teeken ° dat we deze naam onder de gevestigden op het eiland in de 18de eeuw tegengekomen zijn. Imm. wil zeggen dat zij in het bevolkingsregister als niet-geboren Urker geboekt staan. Het totale aantal niet op Urk geboren bedroeg in 1860 53, waarvan zoals we zien dus slechts 10 hun naam op Urk hebben bewaard; een bewijs temeer van het tijdelijk verblijf van de meeste immigranten. Van de 12 volwassenen, die van Schokland kwamen is alleen de naam van Van Eerde blijven leven.

1) Bronnen: Volkstellingskaarten 1930, bevolkingsregister, kerkboeken N. H. Kerk.

Reeds De Raet wees op het feit dat de vissersbevolking sterk onder elkaar huwt en dat daardoor steeds dezelfde namen van man en vrouw voorkomen. ¹⁾ Bezien we nu het resultaat van ons namenonderzoek, waarvan de uitkomsten in vorenstaande tabel zijn weergegeven.

Allereerst treft ons dan het gering aantal namen van de ruim 3100 inwoners. Dit wijst hetzij op een geringe immigratie, hetzij op een kortstondig verblijf van de immigrant. Beide is hier het geval. Een Urker trouwt steeds met een Urkermeisje; aldus komt er geen „vreemd bloed” van de vastewal. Van de 578 gehuwde vrouwen op Urk zijn er slechts 43 niet op het eiland geboren; van deze 43 zijn er 11 met vissers getrouwd, de overigen natuurlijk veelal met immigranten. We constateren dus een sterk huwen onderling. ²⁾

De immigranten hebben op Urk steeds een belangrijke functie vervuld. Op dit eiland met zijn uitsluitende vissersbevolking moest de geestelijke verzorging zowel als de handwerkersfunctie door vreemden worden waargenomen. Dit blijkt uit bijgaand staatje, waarop het beroep van de niet op Urk geboren en is aangegeven.

Het beroep van de niet op Urk geboren en ³⁾.

Beroep	1930	1860	Beroep	1930	1860
Visser	19	3	Fabr. arbeider	3	
Los arbeider	2	3	Smid	1	
Winkelier		2	Machinist	2	
Bakker	1	2	Caféhouder	3	
Timmerman	5	3	Barbier	1	
Ambtenaar	3	2	Vishandelaar	1	
Vrije beroepen	2	2	Nettenmaker	1	
Onderwijzer	5	2	Havenmeester	2	
Verver		1	Kuiper	1	
Schipper	7		Kleermaker	1	
Bakschipper	1				
Scheepmaker	2				

¹⁾ L. de Raet, Vlaanderen's economische ontwikkeling, p. 339.

²⁾ Zie tabel 5 in T.A.G. 1931, p. 1034.

³⁾ Bronnen: Volkstellingskaarten 1930, bevolkingsregister.

Hieruit blijkt dat in 1850 een zeer groot deel van de niet-vissersbevolking tot de immigranten behoort. Daarentegen zijn slechts zeer weinig vissers niet op Urk geboren. Verhoudingsgewijs is er sinds 1850 nog niet veel veranderd. Ook de telling van 1930 wijst nog op de typiese functie van de immigranten. Zij vormen de bovenste sociale laag op Urk: de oliehandelaar, scheepmaker, de intellectuelen. En dit is altijd zo geweest. Reeds in de 18de eeuw vinden we vermeld de vestiging van de schoolmeester, de chirurgijn, de Heer van Urk; maar ook toen al hielden zij het niet lang op Urk uit; steeds vinden we na enige jaren opgetekend dat zij weer vertrokken waren. ¹⁾

Een oppervlakkige beschouwing van de tegenwoordige vestigings- en vertreksijfers zou doen vermoeden, dat de Urker bevolking bijna geen bevolkingsbeweging kent. ²⁾ Echter moeten we deze gegevens eens wat nader nagaan. Het eerste wat opvalt, is het grote aantal meisjes tussen 15 en 30 jaar dat jaarliks wegtrekt en terugkomt. Dit zijn de dienstmeisjes, die gaan werken aan de vastewal. Dat de Urker zijn dochter niet met vreugde laat gaan, is te begrijpen, maar de economiese toestand maakt het noodzakelijk. Waarheen gaan zij? Het is opmerkelijk dat deze trek zich bijna geheel beperkt tot Noord-Holland en speciaal de grote steden. Vroeger was dat anders; toen gingen zij niet naar de „zondige” grote steden, maar naar het platteland, speciaal de streek tussen Enkhuizen, Medemblik, Hoorn en Alkmaar. Op Pinkster-Zaterdag ging men dan de „boerenmeiden” van de boot halen. Dit is nu geheel veranderd; bijna geen werkt er meer op het platteland. Daar verdienen zij niet genoeg, en de stad biedt meer aantrekkeliks. Velen gaan nu naar Amsterdam („dat is de kanker voor onze jeugd”) speciaal van de jongeren; vooral dat zij bij Joden dienen, kan men in de gereformeerde kringen niet goedkeuren. Maar waarom trekken zij juist naar de meest onkerkelijke streek van Nederland? Hiervoor zijn de volgende redenen op te geven: 1ste daar verdienen zij hogere lonen als in het Oosten van het land, 2de een Urker kan moeilijk alleen tussen niet-Urkers leven; waar eenmaal Urker meisjes zijn, daar willen de anderen ook heen; 3de de Urker vissersjongens komen iedere week naar Amsterdam, 4de de gehele oriëntering van Urk is naar het Westen, waarover later meer.

¹⁾ Kerkboeken van de N. H. Kerk.

²⁾ Gegevens van de Gem. Secretarie van Urk.

Naast deze trek van de meisjes is er ook een van de jonge mannen; deze richt zich geheel naar de Zaanstreek. Ook dit heeft zijn reden. Toen na de wereldoorlog het met het vissersbedrijf slecht ging, en juist hoge lonen in de industrie werden betaald, trokken een aantal Urkers naar het industriegebied van de Zaan, vooral Wormerveer en Koog. Hier zijn toen een aantal gezinnen gebleven. De jongens die er nu heentrekken, wonen veelal bij deze Urkers in, die hen aan de een of andere plaats in de industrie helpen. De trek van de Urkers is meest niet individueel, maar verschillende gezinnen trekken gelijktijdig weg, door economische nood gedwongen. Voor deze naoorlogse migratie zijn er in deze eeuw nog een tweetal plaatsen te noemen, n.l. Enschede en Leerdam. Van Leerdam zijn de meesten weer teruggekomen (in 1909 zelfs 26); verschillende blijven daar als visverkoper. Ook in de visserijplaats IJmuiden en in Den Helder is een Urker kolonie gevestigd.

Laat ik bovenstaande met enkele getallen toelichten voor het jaar 1930:

Meisjes van 15—30 jaar	vertrokken	teruggekomen
Amsterdam	9	6
Gebied ten N. van het IJ	21	22
Overig Holland	3	8
Overig Nederland	5	5

De getallen krijgen eerst perspectief, wanneer we ze met de totale trek vergelijken.

Totale vestiging (het gezin als eenheid genomen)	75; totaal vertrek	76
Aantal gehuwd	10; vertrokken	11
Waarvan uit N. Holland	6 naar N.Holland	6
Aantal ongehuwd	65; vertrokken	65
Waarvan uit N. of Z. Holland	49 naar N.H. of Z.H.	5

Dit is een voldoende bewijs dat Urk geheel naar het Westen georiënteerd is; ook de gegevens uit de 18de eeuw wijzen reeds in deze richting.

In de Middeleeuwen was dit anders. In de bloeitijd van Kampen

vestigen zich aldaar vele Urkers. „Opmerkelijk is, schrijft Moerman, het aantal Urkers en Schoklanders dat zich in Kampen vestigt,” dat in de periode 1302—1469 25 bedroeg.¹⁾

Een bestudering van de graphiek, die de beweging van de bevolking weergeeft, leert de eigenaardige loop van de kromme kennen.²⁾ Een stijging in de perioden 1880—85 en 1910—1918, terwijl in de andere perioden de bevolking vrijwel constant blijft. Deze loop onderscheidt zich sterk van die van een landbouw- of veeteeltgebied, waar juist vooral tengevolge van de landbouwcrisis in de periode 1880—90 een achteruitgang plaats vindt. Bij onze vissersplaats vinden we in geen periode een sterke achteruitgang van de bevolking. Dit is geheel te verklaren uit de structuur. Een landbouwgebied kan niet bij sterk toenemende bevolking steeds maar opgedeeld worden; de bevolking die teveel is, moet emigreren. Geheel anders bij een vissersbevolking. Ondanks alle teoriën over overbevissing van Noord- en Zuiderzee, zal tot in afzienbare tijd de vermindering van opbrengst geen reden zijn tot voortdurende emigratie. Toch zien we op Urk niet een voortdurende stijging van de bevolking als b.v. in Bunschoten. De oorzaak moeten we m. i. zoeken in de mindere welvaart. Immers met een toenemende bevolking moet een groeiend kapitaal, i. c. meerdere schepen enz. gepaard gaan, wil de welvaart niet dalen, en wil dus in dit geval de visserij niet onmogelijk worden. We weten dat het grootste deel van de bevolking echter op een bestaansminimum leeft. De armoede zal hier zeker de krachtigste drijfveer voor emigratie zijn.

Wat betreft het bevolkingstotaal vóór 1878 zijn ons gegevens bekend uit het boekje van Harting. In 1637 bedroeg de bevolking 300 zielen,³⁾ 1750 389,⁴⁾ in 1789 520,⁵⁾ 1814 615, en zo geregeld toenemend: 1830 789, 1840 1011, 1850 1205.⁶⁾ Hieruit zouden

1) H. J. Moerman, Bijdrage tot de economische geschiedenis van Kampen in de Middeleeuwen. Econ. Hist. Jaarb. VI, p. 175.

2) T.A.G. p. 1027—1028.

3) V. d. Aa, Aardrijksk. Woordenboek, Deel II, p. 396—400.

4) Tegenwoordige Staat, Deel VIII, p. 626—631.

5) Kaart van Schilling.

6) P. Harting, Het eiland Urk, zijn bodem, voortbrengselen en bewoners, 1853. In verband hiermee een enkel woord over de literatuur over Urk. Een geographiese studie uit de nieuwere tijd bestaat er nog niet (zoals van bijna geen deel van Nederland overigens). Maar ook oudere gegevens zijn schaars. De schrijvers nà de Tegenw. Staat nemen rustig het materiaal van 1750 over (Allan zelfs nog in 1850!). Slechts geologies heeft men meer waarde aan Urk gehecht.

we een geringe toename in de 17de eeuw en een zeer sterke in de tweede helft van de 18de moeten constateren. ¹⁾

Het geboortesijfer heeft zich in de laatste 50 jaar steeds rond de 100 bewogen (het punt van 1878 valt juist samen met dat van 1929, evenals bij het sterftcijfer!), dat wil dus zeggen een relatieve afname, en wel van 44 in 1880 tot 28 in 1929, beide toch nog respectabele sifjers!

Aantal kinderen bij de vissersbevolking ²⁾.

Aantal kinderen	Leeftijd vrouw						
	20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	70—80	> 80
0	19	12	5	4	3	4	—
1	17	2	—	5	1	1	—
2	21	9	6	3	3	1	1
3	8	14	11	8	1	—	—
4	7	19	13	8	6	—	—
5	—	18	20	1	2	—	—
6	2	11	13	10	6	3	—
7	1	9	10	3	4	1	—
8	—	1	11	11	5	1	—
9	—	2	4	7	6	1	—
10	—	1	3	4	4	—	—
11	—	—	4	3	2	2	—
12	—	1	2	2	—	—	—
13	—	—	4	2	1	—	—
14	—	—	—	—	—	—	—
15	—	—	—	—	1	—	—

Ook de sterfte toont absoluut geen uitgesproken daling of stijging, echter het relatieve sijfer daalt hier van 20 op 7,6 per duizend. De sterfteatlas van 1866 laat ons zien dat de sterfte op de Zuiderzee-eilanden altijd laag is geweest. Vergelijken we dit met de bekende enquête in de Vlaamse vissersplaatsen vóór 25 jaar, dan steken onze vissersdorpen er zeer gunstig bij af. ²⁾

¹⁾ Vgl. Kulischer, Allgem. Wirtschaftsgeschichte, Hfst. I. 1929.

²⁾ Bron: Volkstellingskaarten 1930.

³⁾ Enquête sur la pêche maritime en Belgique 1909—1914, Deel I, Hfst. 3, Deel II, Hfst. 9.

	gem. grootte per gezin	geboorte	sterfte	kinder- sterfte
Urker bevol- king ¹⁾ 1215	5,35	38	21	18,92%
Marken 898	4,89	33	19	25,43%

In sommige streken van ons land bedroeg de sterfte zelfs het dubbele van Urk; ook het N. Hollandse platteland toont een aanmerkelijk hoger sterftesijfer (29). In de periode 1860—75²⁾ is het geboortesijfer van Urk nog gestegen tot 43,54, echter ook de sterfte tot 24,60.

Uit de beschouwing over vestiging en vertrek is reeds gebleken dat bijna geen vreemden zich op het eiland vestigen. De lijn van vestiging op onze graphiek geeft dus bijna geheel de terugkerende Urkers aan. Er blijft toch voor bijna alle jaren een overschot dat emigreert. De grootte hiervan wordt door twee factoren bepaald.³⁾ In de eerste plaats door de toestand in de visserij; is deze ongunstig als in de jaren 1892, 1895 en 1903—05,⁴⁾ dan stijgt de lijn van de emigratie; is de vangst goed, dan zien we een sterke vermindering, zodat zelfs de immigratie kan overwegen als b.v. in 1898. Aan de andere zijde werkt de aantrekkingskracht van de industrie, waar ik boven reeds op gewezen heb.

6. ALGEMENE CONCLUSIES.

Zeer terecht zou men tegen voorstaande monographieën kunnen aanvoeren, dat de gekozen typen veel te klein zijn. In zoverre zeker te klein, dat het onmogelijk is op grond van de uitkomsten tot ver reikende algemene conclusies te komen.⁵⁾ Dit lag ook geenszins in de bedoeling van dit werk. Het doel van deze monographieën is veel eer geweest: enerzijds de aandacht te vestigen op de wijze van onderzoek, anderzijds aan te tonen, dat een

¹⁾ Sterfteatlas 1840—1860.

²⁾ Sterfteatlas 1860—'75.

³⁾ Zie mijn studie over de gemeente Reeuwijk.

⁴⁾ Zie de graphiek bij Redeke, l. c., p. II.

⁵⁾ Ook Sorokin wijst op de onmogelijkheid om nu reeds tot het opstellen van regelmatigheden voor de sociale mobiliteit te komen (Soc. Mob. p. 414—415). Dit geldt evenzeer voor de horizontale migratie.

verder uitgebreid onderzoek dan met mijn individuele kracht mogelijk was, van groot belang zou zijn voor het inzicht van de sociale structuur ten plattelande.

Wanneer dan toch gepoogd wordt enige algemene conclusies te trekken uit de monographieën, dan geschiedt zulks alleen, opdat deze later aan rijker materiaal getoetst mogen worden.

Tot welke conclusies kan men aan de hand der verkregen uitkomsten komen betreffende de richting van de trek? In de monographieën hebben we reeds verschillende factoren leren kennen.

1. De invloed van de physische structuur. De grote rivieren en wateren vormen een zeer sterke belemmering voor de trek van de bevolking (Tull en 't Waal, Kats). Typies wordt dit gedeeltelijk bevestigd door de godsdienstkarten, gevoegd bij de volkstelling van 1920. Het moet wel dadelijk opvallen, dat gebieden met 90—100 % Katholieken grenzen aan gebieden met slechts enkele %. De Waal vormt op verschillende plaatsen juist de scheidingslijn. Natuurlijk hebben hier ook politieke en andere invloeden gewerkt; dat echter deze grens nu nog zo geprononceerd is, wijst toch wel op zeer weinig contact. ¹⁾ De Waal vormt zelfs een typiese grens voor de forenzen! ²⁾

2. Het bodemgebruik. Het lijkt wel haast een vanzelfsprekendheid voor wie het onderscheid kent tussen de boeren in de verschillende delen van ons land, dat een verschuiving over grotere afstand, en speciaal van de klei naar het zand, een zware overgang is (IJsselstein). De verschillende activiteit van de groep bepaalt tevens de richting van de migratie.

3. De sociale remmen. Van grote invloed is de samenstelling van de groep, zowel van de groep, welke men verlaat als van de groep, waarbij men zich zal gaan aansluiten. Soms toont de groep een opvallende homogeniteit. Dan kunnen vreemden zeer moeilijk daarbinnen een plaats verwerven. Hier mogen we de godsdienst zeker wel vermelden (Urk). Godsdienstige homogeniteit geeft misschien ook wel gedeeltelijk een verklaring voor het verschijnsel dat de tegenstelling in godsdienst tussen de verschillende gemeenten zo groot kan zijn. Valt een dorp in meerdere groepen uiteen, die tegenstrijdige belangen hebben, dan kan de ene groep de immigratie bevorderen (Kats).

¹⁾ Aandeel van elk der voornaamste kerkelijke gezindten en het totaal der bevolking van iedere gemeente. Statistiek van Nederland No. 369 (1923).

²⁾ Delfgauw, Forenzenwezen, Tabel I.

4. De Rijksgrens. Een gelegenheid om de invloed van deze grens te bestuderen heeft mij ontbroken. Het lijkt echter wel waarschijnlijk, dat deze grensscheiding van invloed zal zijn.

5. Bevinden we ons op een eiland, zodat er geheel geen naaste omgeving is, die invloed op de richting van de trek kan uitoefenen, dan wordt de mogelijkheid van zeer verschillende richting groter, en zal men nu eens hier- dan weer daarheen trekken (Urk).

6. Ten slotte hebben we het type van een bewust geregelde migratie beschreven (IJsselstein), waarbij ook het gebied van herkomst van hogerhand werd uitgezocht.

7. Zijn er geheel geen remmen aan te wijzen, is het bodemgebruik in de gehele omgeving gelijk, evenals de sociale structuur van de groep, en is er geen verschil in godsdienst, dan kunnen we een gelijkmatige trek naar alle richtingen verwachten. Dit is enigszins bij het type Reeuwijk het geval.¹⁾ Zijn dit enige factoren, die de richting van de trek bepalen, de periode gedurende welke zich een emigrerende bevolking naar een bepaalde streek richt, hangt weer voor een deel nauw samen met de neiging tot groepsvorming bij het individu. Is er eenmaal een bepaald contact met een streek verkregen (welk contact wel meest door economische factoren tot stand zal zijn gekomen), dan zal de migrant zich bij voorkeur in dat gebied vestigen, wanneer daar zich werkgelegenheid voordoet.²⁾ Is er eenmaal een „kolonie” gevestigd, dan is dit een steunpunt voor verdere vestiging (vgl. de Zaanstreek voor Urk). De eenvoudigste vorm van migratiegebied is dus een sirkel met de emigratieplaats in het centrum. Is één zijde door een rivier of de landgrens afgesloten, dan moeten wij een halve sirkel verwachten. Werken rivier en bodemgebruik samen, dan wordt het segment een waarschijnlijke vorm. Deze vorm voor migratiegebied geldt voor het platteland, waar geen nabijgelegen grote stad een afwijkende invloed kan doen gelden.

Wat de leeftijd van de migranten betreft, kunnen we wel verwachten dat de leeftijdsgroep van 15—25 jaar sterk zal overheersen. Daartoe behoren de jonge mannen, die zelf een positie in de wereld moet gaan veroveren. Wanneer zij deze plaats niet in het dorp zelf kunnen vinden, moeten zij noodwendig naar

¹⁾ Reeuwijk, Kaart I en II, p. 26—27.

²⁾ Op de rol van de „voorganger” voor de trek naar de stad wijst vooral Smith, p. 131—134. Hij vermeldt, dat meer dan de helft van de migranten reeds zeker waren van een betrekking (p. 135).

elders verhuizen. Verder zijn het de jonge vrouwen, die door hun huwelijk vaak naar een andere plaats moeten trekken.

Hierbij doen zich zeer belangrijke vraagstukken voor, die met het probleem van de „Berufsüberfüllung” samenhangen. Elders werd er reeds op gewezen, van hoe groot belang het kan zijn, de beroepen van de 14—20 jarigen, welke door middel van de volkstelling bekend worden, nader te onderzoeken.¹⁾ Deze noodwendige, economiese drang tot emigratie van uit het dorp bij deze groep jongeren, moet wel vooral tot uiting komen op het platteland, waar de grond reeds in zeer kleine percelen opgedeeld is, zodat geen middel van bestaan meer voor vele jongeren gevonden kan worden.²⁾ Deze trek van de jongeren vinden we op Urk, hij is ook in Tull en 't Waal overheersend, echter in Kats, waar de landarbeider nogal veel trekt, niet opvallend.³⁾

De overige algemene conclusies luiden aldus:

1. Men spreekt steeds over de trek naar de stad, terwijl de trek, die binnen het platteland zelf beperkt blijft, minstens van even grote betekenis is, derhalve een nader onderzoek zeker rechtvaardigt, mede in verband met een rationele verdeling van arbeidskrachten (Kats) en met de werkloosheid.

2. De analyse van de groep kan wijzen op een kern, die geslachtenlang reeds in het dorp woont, en welke een laag migratiesijfer veroorzaakt (Urk, Kats), waarnaast een aantal immigranten voorkomt, die zeer los van de groep kunnen staan, hetzij omdat zij door hun beroep zich niet gemakkelijk aansluiten (de intellectuelen), hetzij omdat zij als arbeidskrachten buiten het dorp zijn aangeworven (Kats). Een uitgebreider onderzoek naar deze „kernbevolking” in verschillende streken van het land belooft in verschillende opzichten, een interessant resultaat op te leveren. Zullen we overal een dergelijke kern vinden? Hoe is het mogelijk dat de kern zich handhaaft? Waarom is juist bij deze kern de trek geringer? Dit zijn alle vragen, die nog op een antwoord wachten.

3. De „wet” van de korte-afstandsmigratie wordt geheel

¹⁾ Reeuwijk, p. 22 en tabel 10, p. 37.

²⁾ Het verbaast mij, dat Bouma deze emigratie afkeurt, daar geen migratie altijd achteruitgang in welvaart van de groep moet betekenen (p. 15).

³⁾ Vgl. P. Mombert, Zum Problem der Berufsüberfüllung (Archiv f. Sozialwiss. 66, 1931). Het is juist deze „Fehlleitung der Arbeitskraft” welke zo grote schade voor de gemeenschap betekent, en een zorgvuldig analytisch onderzoek vereist, waartoe in de eerste plaats de sociaal-geograaf en sociograaf geroepen is.

bevestigd. Urk toont het eigenaardige beeld van een noodgedwongen lange afstandmigratie en is daardoor vrijer in de keuze van richting.

4. De voorlopige conclusie betreffende de sociale mobiliteit van de plattelandsbevolking luidt:

a. De handwerkers- en distributiegroep vormt een afzonderlike groep, los van het omringende agrarische milieu (Tull en 't Waal, Kats) en toont een sterke beroepscontinuïteit.

b. De landbouwbevolking komt bijna geheel uit hetzelfde milieu voort; de kinderen tonen een tamelijk sterke mobiliteit, echter niet veelvuldig naar de fabrieksarbeid. ¹⁾

In hoeverre kloppen deze uitkomsten met de algemene resultaten van Sorokin? Ook hij beperkt zich tot voorlopige uitkomsten, daar het materiaal lang niet voldoende is. Steeds is bij Sorokin de wens in strijd met de feiten. Hij schrijft: *Within present Western societies children of fathers of the same occupation and often children of the same family, are dispersed among the most different occupational groups. Each of the occupational groups at the present moment is recruited from the offspring of the most different groups.* ²⁾ Dit zegt m. i. niets! De vraag is niet of wellicht een onderdeel van een percent van de fabrieksarbeiders niet uit een ander als een arbeidersmilieu komt, wat reeds voldoende zou zijn om bovenstaande stelling te bewijzen, maar de vraag luidt eerder: hoeveel van het totaal aantal arbeiderskinderen stijgt op een hogere trap van de sociale ladder? Uit ons voorlopig onderzoek blijkt dit slechts een zeer gering percentage te zijn. Vollediger is dan ook wat Sorokin erop laat volgen: „The „inheritance” transmission of occupation still exists and, on the average, it is still high enough.” ³⁾ „Being born in a qualified position they automatically occupy a place similar to that of their parents.” ⁴⁾ Dit lijkt mij eerder het essentiële! Daar voegt hij aan toe, dat bij sociale mobiliteit meestal de beroepen van hetzelfde sociale peil gekozen worden.

¹⁾ Dit zou een versterking voor de stelling van Bücher kunnen zijn, dat de fabrieksarbeider in verhouding met andere beroepen weinig arbeiders van het platteland trekt (p. 452). Speciaal dit punt verdient nog een nader onderzoek, waar reeds de Duitsers mee begonnen zijn (zie p. 13—14).

²⁾ Sorokin, *Social Mobility*, p. 435.

³⁾ Sorokin, p. 438.

⁴⁾ Sorokin, p. 449.

TABEL I.
TULL EN 'T WAAL.

Mannen.

I. Personen, die hoofd zijn ener onderneming voor eigen rekening.

Bouw en onderhoud van gebouwen	2	
Grondwerken en waterbouwkundige werken, heiers- en baggerbedrijven	1	
Schildersbedrijven en glazenmakerijen	1	
Dakdekkersbedrijven	1	
Kleermakerijen en confectiefabrieken (bovenkleding)	1	
Rijwielfabrieken en herstelplaatsen van automobielen, motorrijwielen en rijwielen	1	
Broodfabrieken en broodbakkerijen	1	
Landbouw (akkerbouw en veehouderij)	31	
Groot- en tussenhandel	5	
Overige transportondernemingen	2	
Café's, tapperijen, theeschenkerijen, enz.	2	
Totaal		48

II. Personen met opzicht belast.

Binnenscheepvaart	2	
Overige transportondernemingen	1	
Totaal		3

III. Personen, werkzaam als gewone werklieden en personen, die niet naar posities zijn onderscheiden.

Landarbeider	66	
Broodbakker	2	
Dekpersoneel	3	
Loopknecht en besteller	2	
Magazijn en pakhuispersoneel	2	
Onderwijzer (L. O.)	2	
Opperman en bouwvakjouwter	2	
Schilder	1	
Timmerman	1	
Dakdekker	2	
Financie- en belastingpersoneel	1	
Goud- en zilversmid en reparateur	2	
Griendwerker	1	
Handlanger metaalindustrie	1	
„ verkeerswezen	3	
Kleermaker (maat)	2	
Klinker	2	
Politie	1	
Ponser	1	
Ijzerwerker (scheepswerven)	5	
Totaal		102
Beroepslozen		90
Totaal gemeente		243

Vervolg van tabel I.

Vrouwen.	
<i>Groep I.</i>	
Landbouw (akkerbouw en veehouderij)	20
Totaal	20
<i>Groep II.</i>	
Posterijen, telegrafie en telefonie	1
Totaal	1
<i>Groep III.</i>	
Huispersoneel	8
Landarbeidsters	36
Administratief personeel	1
Naaister	1
Onderwijzeres (L. O.)	1
Totaal	47
Beroepslozen	164
Totaal gemeente	232

TABEL II.

KATS.

Mannen.

I. *Personen, die hoofd zijn ener onderneming voor eigen rekening.*

Bouw en onderhoud van gebouwen	2	
Schildersbedrijven en glazenmakerijen	1	
Kleermakerijen en confectiefabrieken (bovenkl.)	1	
Schoenfabrieken en schoenmakerijen	1	
Smederijen, kettingfabrieken, bankwerkerijen, draaijerijen, autogene lasinrichtingen en plaatwellerijen	1	
Broodfabrieken en broodbakkerijen	2	
Landbouw (akkerbouw en veehouderij)	36	
Groenten en ooflteelt	1	
Groot- en tussenhandel	1	
Venters en opkopers	1	
Winkel in dames-, heren- en kinderboven- en onderkleding en mode-artikelen	1	
Winkel in kruidenierswaren (incl. koffie en thee, enz.)	1	
Binnenscheepvaart	3	
Overige transportondernemingen	1	
Café's, tapperijen, theeschenkerijen, enz.	1	
Totaal		54

II. *Personen met opzicht belast.*

Teerdistilleerderijen	1	
Totaal		1

III. *Personen, werkzaam als gewone werklieden en personen, die niet naar posities zijn onderscheiden.*

Landarbeiders	129	
Bankwerkers	1	
Broodbakkers	1	
Dekpersoneel	6	
Grondwerkers	3	
Onderwijzers (L. O.)	2	
Smid	1	
Timmerman	1	
Bedienaar v. d. Prot. Godsdienst	1	
Brievenbesteller	1	
Chauffeur	1	
Metaal draaier	1	
Electriciën	2	
Financie- en belastingpersoneel	1	
Kleermaker (maat-)	1	
Arbeider meelfabrieken en graanmalerijen	1	
Metselaar	1	
Politie	1	
Technies personeel	2	
Totaal		157
Beroepslozen		121
Totaal gemeente		333

Vervolg van tabel II.

Vrouwen.	
<i>Groep I.</i>	
Meelfabrieken en graanmalerijen	1
Landbouw (akkerbouw en veehouderij)	19
Winkel in dames-, heren- en kinderboven- en onderkleding en mode- artikelen	1
Winkel in brood (al of niet verbonden aan banketbakkerswinkels)	1
Winkel in kruidenierswaren (incl. koffie en thee, enz.)	4
Café's, tapperijen, theeschenkerijen, enz.	2
Totaal	28
<i>Groep II.</i>	
Posterijen, telegrafie en telefonie	1
Totaal	1
<i>Groep III.</i>	
Huispersoneel	10
Landarbeidster	44
Loopmeisje	1
Naaister	1
Onderwijzeres (L. O.)	1
Totaal	57
Beroepslozen	208
Totaal gemeente	294

HOOFDSTUK IV.

MIGRATIE EN WERKLOOSHEID.

§ 1. *Inleiding.*

Het ligt geenszins in de bedoeling, het gladde ijs van de sociale politiek te betreden: dit hoofdstuk zal veeleer trachten prolegomena tot het werkloosheidsvraagstuk te geven.

Men kan wel zeggen, dat de sociale en economische structuur van onze Nederlandse samenleving nog zo goed als geheel onbekend terrein is. Hier en daar is men begonnen met een nadere analyse, maar iedere synthese is voorlopig nog een onmogelijkheid. Naar mate de taak van de gemeenschap ten aanzien van de sociaal-economische verhoudingen een steeds grotere omvang heeft verkregen, zou men verwachten dat ook de wens om de economische structuur van eigen land beter te leren kennen, in grotere kring door zou dringen. Dit is geenszins het geval. Men kan dit gebrek aan belangstelling wel een typies Nederlands verschijnsel noemen. Een van de grondoorzaken ligt m. i. in de geheel abstrakt-theoretiese instelling van de Nederlandse geleerden en docenten in de economie, die door woord en geschrift de economie „zuiver” willen bewaren. Vergelijken wij daarmee de enorme betekenis van de „historiese school” in Duitsland, van geleerden als Schmoller, Herkner, Brentano, Bücher en vele anderen, het belangrijke werk van de Verein für Sozialpolitik, door deze groep gesticht, dan is de tegenstelling met de Hollandse „school” wel opvallend. ¹⁾ Een andere oorzaak, die niet alleen voor ons land geldt, is de heersende produktiewijze. Zolang iedere producent onafhankelijk produceert voor een vrije markt, zolang zal er geen behoefte bestaan om de economische structuur van een groep nader te bestuderen; integendeel, de producenten zullen op een dergelijk onderzoek veelal niet gesteld zijn. Slechts dat onderzoek, dat direkt voor het bedrijf voordeel op-

¹⁾ De richting door Sloet van Olthuis en anderen in het midden van de vorige eeuw aangegeven, zou zich in goede banen hebben kunnen voortzetten.

levert, zal door hen bevorderd worden. De wetenschap die zich dat ten doel stelt, zal door hen met open armen ontvangen worden. Heeft niet ieder groot bedrijf een eigen bedrijf-techniese afdeling? Wanneer een industrie zich tot kartel of trust aaneengesloten heeft, dan ontbreekt de dwang tot een dergelijk onderzoek merendeels, daar iedere concurrentie uitgeschakeld is, en alles goed blijft gaan — tot een crisis uitbreekt. Eerst wanneer het produktie-apparaat hokt of geheel te gronde dreigt te gaan in een crisis, eerst als de nood het hoogst gestegen is, voelt de gemeenschap zich toch wel genoodzaakt een onderzoek in te stellen en wordt een commissie benoemd. Wanneer wij het werk van deze commissies scherp menen te moeten veroordelen, dan behoeft het geen betoog, dat wij niet twifelen aan de bekwaamheid van de commissie-leden, maar enerzijds denken aan de moeilijkheid van de vaak hopeloze taak, waarvoor zij gesteld zijn, om, liefst in zeer korte tijd, een veelomvattend rapport te publiceren, anderzijds aan het feit dat de commissieleden bijna zonder uitzondering reeds een belangrijke maatschappelijke positie bekleden, en dus niet veel tijd voor het onderzoek beschikbaar hebben. Is het dan te verwonderen, dat zovele rapporten niet boven nietszeggende of reeds lang bekende generalisaties uit komen?

In vele opzichten is hier het buitenland ons verre voor. Waar zijn in ons land instituten voor sociaal-economies onderzoek? Waar de instituten voor conjunctuuronderzoek?

Tot heden is de arbeidsbeurs de enige instelling, die zich met de migratie kan bezig houden. De arbeidsbemiddelingsdienst, hoe verdienstelijk haar werk overigens ook is, behandelt qualitate qua uitsluitend het individuele geval. „Krachtens haar functie heeft de arbeidsbemiddelingsdienst de centrale plaats op de arbeidsmarkt, waar vraag en aanbod van arbeidskrachten elkaar ontmoeten. Zij is dus wel van uitnemend belang te achten met het oog op het hier behandelde vraagstuk (i. c. de migratie)”.¹⁾ Dit is wel een enigszins overmoedige stelling! Beter ware geweest, wanneer hij geschreven had: de mogelijkheid had bestaan, dat deze dienst tevens uitgebouwd was geworden tot een sociaal-wetenschappelijk instituut, dat o. a. de migratie en de daaraan verbonden problemen had kunnen nagaan, om aldus richtlijnen voor de arbeidsbemiddeling te kunnen geven. De taak van de

¹⁾ Van Geelen, p. 258.

bestaande arbeidsbemiddeling wil Van Geelen zich ook zien uitstrekken over terreinen waarop de tegenwoordige instelling niet in staat is het onderzoek volledig te volbrengen. „Het opsporen en nagaan van werkgelegenheid, plaatselijk zoowel als in het distrikt, is noodig”.¹⁾ Dat dit zeer nodig is, zal ieder toegeven. Maar hoe moet dit geschieden? In crisistijd heeft de arbeidsbeurs reeds een zo belangrijke en moeilijke taak te vervullen, dat voor een dergelijk grondig onderzoek zeker geen gelegenheid aanwezig is.²⁾

De tijd is voorbij, dat men meende aan het bedrijfsleven de de absoluut vrije loop te kunnen laten. Al zal men steeds moeten zorgen, de ontwikkeling van het bedrijfsleven niet door een overdadige bureaucratie in zijn ontwikkeling te remmen, toch is een voortdurend analyse van de stand van zaken voor iedere economische fase onmisbaar gebleken. Al zal het doel zijn, de ziekte waar de tegenwoordige maatschappij aan lijdt, te genezen, toch is vooralsnog de eerste taak, de chronies-zwakke (want aldus zou men de tegenwoordige maatschappij kunnen karakteriseren) voortdurend onder contrôle te houden, zodat, wanneer onverhoopt een ziekte mocht uitbreken, men de fysieke toestand van de patient voldoende kent. Zoals — naar wij hopen — duidelijk uit deze studie gebleken is, hebben de sociaal-geograaf en de sociograaf hier een belangrijke taak te vervullen. Zij zijn de enige deskundigen, die een grondslag voor ieder verder sociaal economies onderzoek kunnen leggen. Dit geldt niet alleen voor het werkloosheidsvraagstuk, maar tevens voor vele andere sociaal economiese vraagstukken.³⁾

Ook de term werkloosheid leidt, evenals zovele economiese terminologie, tot misverstand. Gewoonlik splitst men de werkloosheid in crisiswerkloosheid en „Dauerarbeitslosigkeit”. Al is deze splitsing prakties misschien wel van betekenis, theoreties lijkt ze

¹⁾ Van Geelen, p. 258.

²⁾ De kritiek, die in dit boek wordt uitgeoefend wil dan ook geenszins gericht zijn tegen de arbeidsbemiddelingsdienst. Ieder, die weet hoeveel burowerk daar verzet moet worden, zal begrijpen, dat men in die dienst geen krachten voor wetenschappelijk werk beschikbaar heeft. Het is een noodlottige samenloop van omstandigheden, dat juist in crisistijd, wanneer dit onderzoek het dringendst nodig is, van deze dienst tevens het meeste gevergd wordt.

³⁾ Hier denken wij o. a. aan het zeer verdienstelijke werk van Ir. de Casseres in Eindhoven voor het streekplan.

niet houdbaar. Want waar begint en waar eindigt een crisis? De ene soort werkloosheid gaat in de andere over. In de depressieperiode stijgt het aantal werklozen boven het gemiddelde, terwijl de hoogconjunctuurtijd zeker niet het „normale” type voorstelt. Het tegenwoordige productiestelsel is echter op de hoogconjunctuurtijd ingesteld, en heeft, wat de arbeidsmarkt betreft, zelfs door de roulering van arbeidskrachten en door onvolkomen organisatie van de arbeidsmarkt nog een arbeidsreserve beschikbaar. Voor de hoogconjunctuurperiode en voor de crisisperiode zal de migratie een verschillend beeld vertonen. De sociale politiek zal dus daarmee rekening moeten houden.

§ 2. Literatuuroverzicht.

Toen bij het einde van de 19e en in het begin van de 20e eeuw, tegelijk met de opbloei van de industrie, ook de werkloosheid in ons land zijn intrede deed, werden spoedig commissies ingesteld om dit verschijnsel te onderzoeken en deze hinderlike „nevenverschijnselen” weg te nemen. De Staatscommissie voor de werkloosheid heeft haar taak niet licht opgevat. Na vele jaren hard werken verscheen een rapport [in elf lijvige delen. Het Eindrapport is juist in het jaar van het uitbreken van de wereldoorlog verschenen, zodat het niet die aandacht heeft getrokken, die het ontegenzeggelijk verdiende. Sinds de wereldoorlog zal steeds het werkloosheidsvraagstuk met de migratie in verband gebracht worden. In het Eindverslag van de Staatscommissie komen de volgende beachtenswaardige woorden voor: „Het behoeft wel geen betoog, dat elke poging om werkloosheid te bestrijden door verplaatsing van arbeiders met dien trek (n.l. de bestaande) allereerst rekening moet houden of m. a. w. dat die trek *uitvoerig bestudeerd* moet worden, opdat het mogelijk zal zijn, daaraan leiding te geven”. ¹⁾ Wat moet men er echter van denken, wanneer 18 jaar later over de bestaande trek nog zo goed als niets bekend is! Om enigszins op de hoogte te komen van de trek van de arbeiders heeft de Commissie zich tot de vakbonden gewend om opgave van de migratie van hun leden te verkrijgen. Zeer terecht merkt men op, dat deze gegevens over de trek niets zeggen, maar men had geen andere gegevens. ²⁾ Immers uit de opgave blijkt: re dat de helft van de vakbonden niet geantwoord heeft, 2e dat

¹⁾ Eindverslag, p. 524. Cursivering van mij.

²⁾ Eindverslag, p. 589, Bijlage I, p. 378—413.

de vakbonden lang niet alle vakgenoten omvatten; de landarbeiders b.v. waren slechts voor een zeer klein deel georganiseerd; 3e dat deze gegevens slechts over de periode van één jaar loopen, wat geheel onvoldoende is, daar de migratie in de verschillende jaren sterk uiteenloopt. De commissie is in ieder geval te prijzen, dat zij gewezen heeft op de binnenlandse migratie als regulator van de arbeidsmarkt. Minder gelukkig zijn de opmerkingen, welke de Commissie maakt over „Eenige bijzonderheden betreffende den binnenlandschen trek, die tot vestiging leidt”.¹⁾ Hier wordt kritiekloos herhaald, wat in het Landarbeidersrapport van 1909 geschreven werd; geen nieuwe gezichtspunten worden geopend. De belangstelling voor de binnenlandse trek is sinds de wereldoorlog aanmerkelijk toegenomen. Hieraan was de abnormaal sterke opbloei van verschillende grote industriecentra (Philips e. a.), die in zeer korte tijd een groot aantal nieuwe arbeiders nodig hadden, niet vreemd. Kort na elkaar werd het verband tussen migratie en werkloosheid behandeld op de vergadering van de Vereeniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen en op de jaarvergadering van de Vereeniging voor Armenzorg. Door geen van de praeadviseurs was een concreet onderzoek in een deel van ons land ingesteld. Bij sommigen ontbrak zelfs de gehele probleemstelling. Hoe verdienstelijk het praeadvies, dat Meyer de Vries uitbracht voor de Vereeniging voor Armenzorg, ook is, toch gaat dit grotendeels langs het eigenlijke probleem heen.²⁾ Veel belangrijker, ja zelfs de enige studie, welke in Nederland op het gebied van de migratie genoemd kan worden, is het praeadvies van de Directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling, A. Folmer, dat zich bijna uitsluitend met de grondslagen van het onderzoek bezig houdt. Zeer interessant is tevens de discussie op de vergadering van de Vereeniging voor Armenzorg, waaraan de leidende figuren op het terrein van de arbeidsbemiddeling deel namen.³⁾ Reeds in de aanvang van zijn betoog zegt Folmer: „Feitelijk kunnen de migratieproblemen niet behoorlijk worden behandeld zonder het bevolkingsvraagstuk erin te betrekken”.⁴⁾ Schr. is niet tevreden met mede te delen, dat

¹⁾ Eindverslag, Bijlage I, p. 378—413.

²⁾ Deel 48a. Het is ontoelaatbaar (overigens wel gemakkelijk) om, wanneer men de bevolkingsbeweging wil nagaan alleen de jaren 1890, 1900, 1910 en 1914 te kiezen. De veelal statistiese beschouwingen van v. Hasselt geven geen nieuwe gezichtspunten.

³⁾ Deel 48a en 49.

⁴⁾ Folmer, p. 86.

de migratie in het gehele land gestegen is van 4 % in 1911 tot 6 % in 1927; veel belangrijker als dit algemene percentage vindt hij het aandeel per gemeente. Dan volgt, meer toelichtend, de bevolkingsgroei van enkele gemeenten in verschillende delen van het land om het sterke verschil in bevolkingsbeweging te laten uitkomen. Evenals de Staatscommissie voelt Folmer de grote betekenis, welke de goed geleide migratie voor de verlichting van de werkloosheid heeft. „Het vraagstuk der werkloosheid is ten nauwste aan dat van de migratie verbonden,” en „migratie, mits in goede banen, heeft een gunstigen invloed op den omvang van bestaande werkloosheid.”¹⁾ Wij zouden eraan toe willen voegen: kan ook werkloosheid voorkomen. „Het migratievraagstuk is voor velen een bestaansvraag.”²⁾

Vervolgens gaat schr. over naar het terrein van de sociale psychologie: waarom trekken sommigen niet, anderen wel weg? Wat zijn de remmen? Welke groepen zullen het eerst trekken? In grote lijnen en met een enkel voorbeeld wordt hier op de enorme moeilijkheden van het transporteren van arbeidskrachten gewezen.³⁾ Folmer gaat zelfs zo ver, dat hij beweert: „Men moet ongetwijfeld erkennen dat in het migratieprobleem waarschijnlijk de geestelijke kant van grooter belang is dan de materiële kant.”⁴⁾ Wanneer de motieven voor de trek dermate gecompliceerd liggen, schijnt zelfs met reserve deze uitspraak niet gerechtvaardigd; het zal wel steeds buitengewoon moeilijk blijven, de geestelijke en materiële motieven in hun werkingskracht te bepalen. Er zijn altijd personen, die in hun doortastendheid de migratie als lapmiddel tegen werkloosheid menen te moeten verwerpen. Tot dezulken behoort de Heer Diamant, die het vraagstuk van de migratie „niet bijzonder actueel” acht.⁵⁾ Moet ieder middel, dat niet dadelik tot een „oplossing” van de werkloosheid leidt, als „niet actueel” worden verworpen? Juist in de tijd van de hoogconjunctuur is de migratie een van de aangewezen middelen om tot vermindering van werkloosheid te geraken of werkloosheid te voorkomen.

Kort na de Vergadering van de Vereeniging voor Armeazorg riep de Vereeniging van Ned. Arbeidsbeurzen zijn leden bijeen

¹⁾ Folmer, p. 95.

²⁾ Folmer, p. 97.

³⁾ Hij noemt het bekende voorbeeld van de Amsterdamse sigarenmakers. Vgl. de moeilijkheden bij het plaatsen van Zuiderzeevissers.

⁴⁾ Beraadslagingen, p. 82.

⁵⁾ Beraadslagingen, p. 59.

ter bespreking van het punt: „op welke moeilijkheden stuit de binnenlandsche verplaatsing van arbeidskrachten, waaraan nijverheid, landbouw en verkeer behoefte hebben en hoe kunnen die moeilijkheden worden verminderd?”¹⁾ Een zestal praeadviseurs werd voor dit onderwerp gevraagd. De keuze van de praeadviseurs bepaalt vaak de inhoud der praeadviezen, niet alleen naar de „richting”, maar ook naar de inhoud. Kiest men, zoals hier het geval is, een drietal vakbondleiders, dan kan men van te voren wel nagaan hoe het advies zal luiden. Al zijn de vakbondleiders nog zo deskundig op het terrein van arbeidsovereenkomst en loonpolitiek, zij zullen zelf moeten erkennen niet op elk gebied deskundig te zijn. Wanneer zij de migratie moeten behandelen, waarmee zij hoogst zelden in aanraking komen, dan valt tweeërlei te verwachten: òf zij bepalen zich tot algemene nietszeggende uitspraken, òf zij spreken over een ander onderwerp;²⁾ meestal is hun betoog politiek gekruid. Zo ook hier.

Ook de landbouwdeskundige, de Heer Ebels, stelt teleur. Er blijven aldus slechts een tweetal rapporten over, die de aandacht waard zijn: het praeadvies van Ir. Vetter, een der leiders van de Philipsfabrieken en van de Heer A. van Geelen, Directeur van de Utrechtse arbeidsbeurs. Uit het eerste praeadvies leert men kort en bondig de praktijk van het werven van arbeidskrachten op het platteland, de selectie en de aanpassing van het nieuwe „arbeidsmateriaal” aan de nieuwe streek.³⁾ Objectief sociaal-wetenschappelijk geeft dit praeadvies, hoe verdienstelijk ook voor de praktijk, slechts weinig nieuws. In de Heer van Geelen treft ons de systematicus. Nergens geeft hij een reëel voorbeeld, nergens heeft hij getracht iets statisties vast te leggen; steeds lezen wij „Er kan dit” en „er kan dat”, maar hoe talrijk en hoe sterk de factoren zijn, wordt niet vermeld. En toch was de Heer van Geelen de enige die over de feitelijke gegevens beschikte! Gesproken wordt over de factoren die de werkgever ertoe kunnen brengen, bepaalde arbeidersgroepen aan te nemen; anderzijds worden de bezwaren genoemd, die er bij de werknemer kunnen bestaan om te verhuizen, de sociale en economiese banden, die hem binden.

¹⁾ Tijdschrift v. d. Werkl. raad, 1930.

²⁾ Helaas vervalt ook Meyer de Vries ertoe de werkverschaffing in zijn praeadvies te betrekken, wat voor iemand, die zich zo geheel aan dit werk gegeven heeft, wel verklaarbaar is.

³⁾ Tijdschrift, p. 241—245.

De tijd en de werkkrachten zijn op de arbeidsbeurzen zeker niet beschikbaar om concreet en exakt de gegevens te analyseren, en aldus het gewicht van de feiten te doen uitkomen. Misschien past hier het het best het woord van Meyer de Vries: „Wanneer hoofdambtenaren en ook particulieren, die over deze materie (n.l. werkloosheid) hebben te rapporteeren, praktisch werk willen leveren, dan zien zij af van allerlei theoretische bespiegelingen. Deze bespiegelingen zijn neergelegd in vele dikke en dunne boeken. Het gaat om daden”.¹⁾

Ook dus deze, meest zeer korte praeadviezen, stellen teleur. Zien de werkers in het praktische leven vaak de vraagstukken reëler als de theoretiese geleerde, toch zal eerst de samenwerking tussen beiden tot een gunstig resultaat kunnen leiden. De sociale wetenschappen in dienst van de gemeenschap, de theoreticus in nauwe samenwerking met de praktische werker, dat is een dringende eis van de tegenwoordige tijd!

§ 3. *De werkloosheid op het platteland.*

Aan de werkloosheid op het platteland heeft men nooit veel aandacht geschonken. Alleen in die perioden, waarin de nood het hoogst geklommen was, kwamen berichten tot ons, die de toestanden, welke bij het stadsproletariaat heersten, nog vaak in de schaduw stelden.²⁾ Het was „armoede”, geen „werkloosheid”, die men dan op het platteland vond. Maar niet alleen het feit, dat de aandacht bijna geheel op de steden gericht was, is de oorzaak, dat het platteland vergeten werd. In de grote steden hoopte de ellende zich op, en trad massaal te voorschijn; op het platteland bleef de „arme” in zijn huisje en werkte op zijn stukje grond om het bestaan te rekken. Het verspreide wonen van de landarbeiders en kleine boeren, dat ook een coöperatie, met het doel om tot betere bestaansvoorwaarden te komen, belemmerde, heeft tevens de aandacht van het platteland afgeleid.

Het enige onderzoek naar de stand van de werkloosheid op het platteland dateert van 1928. Bij ieder werkloosheidsonderzoek is het jaar van onderzoek van belang. 1928, d. w. z. een jaar van hoogconjunctuur in de industrie, werkgelegenheid in de grote

¹⁾ Tijdschrift v. d. Ned. Werkloosheidsraad 1930, p. 19.

²⁾ Men wacht nog steeds op een beschrijving van de sociale geschiedenis van ons platteland. Het boek van Blink voldoet in dit opzicht weinig, en Brugmans geeft slechts hier en daar een opmerking over de landarbeider.

steden en daarnaast in de landbouw, vooral in het gemengde bedrijf, geen ongunstige toestand. De uitkomsten van dit onderzoek laten dan ook aan duidelijkheid niets te wensen over: „Men kan van eigenlijk gezegde werkloosheid (hoofdzakelijk seizoenwerkloosheid) onder de landarbeiders slechts spreken in de streken met betrekkelijk groote bedrijven en waarin de akkerbouw een belangrijke rol speelt. Dit zijn de zeekelegebieden van Groningen, Friesland, N. en Z.-Holland, Zeeland en N. Brabant, alsmede de Veenkoloniën aangrenzende zandstreken”.¹⁾ Is het niet opvallend, dat dit juist de gebieden zijn met de sterkste emigratie, ja zelfs merendeels met een absolute bevolkingsafname? De bevolkingsafstroming heeft zelfs de toename van de werkloosheid niet kunnen voorkomen. „Over het algemeen is in de streken, waar werkloosheid voorkomt, deze sedert 1914 toegenomen.”²⁾ Waar ligt hier de oorzaak? Een gedegen kennis van het landbouwbedrijf in genoemde streken zal ons hierover nader kunnen inlichten. Is het rationalisatie in de volle betekenis van het woord, dus niet alleen vervanging van arbeidskracht door machines, maar ook rationeler aanwenden van de arbeidskracht, d. w. z. ontslag, wanneer de arbeid niet meer lonend is?³⁾ In ieder geval zijn die streken, die het grootste aantal arbeiders in dienst hebben, het zwaarst getroffen. Het arbeidsloon vormt in Zeeland n.l. voor de zuivere akkerbouwbedrijven in 1929 37,79 % van de bruto opbrengst, voor de gemengde bedrijven 24,37 % en voor de overwegende weidebedrijven 15,70 %.⁴⁾

Het onderzoek werd ingesteld door Rijksland- en tuinbouwconsulenten. Aan hen was de vragenlijst toegestuurd, waaruit wij de volgende vraag lichten: 2. „Welke zijn de oorzaken van de toe- of afneming (der werkloosheid)? door meer of minder sterke afvloeiing naar andere beroepen of naar andere streken, hetzij doordat de kinderen van landbouwers en landarbeiders voor andere beroepen worden opgeleid, hetzij doordat de volwassen landarbeiders werk vinden in andere beroepen of andere streken?”⁵⁾ Daargelaten of de landbouwconsulenten, die uiter-

¹⁾ Onderzoek, p. 24.

²⁾ Onderzoek, p. 24.

³⁾ Wij moeten ons wel iets dergelijks voorstellen, wanneer wij de opgaven van het aantal werklozen in Oost-Groningen zien. Het aantal steeg van enkele tientallen in 1917 tot honderden per gemeente in 1926. (M. de Vries, Praeadvies, p. 34).

⁴⁾ Welleman, p. 34.

⁵⁾ Onderzoek, p. 5.

aard meer met de landbouwers dan met de landarbeiders in kontakt komen, wel de aangewezen personen voor een dergelijk onderzoek zijn (dat een „voorlopig karakter” draagt, maar na zo'n rapport toch wel als afdoende zal worden beschouwd), menen wij, dat dergelijke vragen door een klein aantal onderzoekers onmogelijk nauwkeurig te beantwoorden zijn. Zij moeten afgaan op een algemene indruk of gegevens verzamelen door hier en daar eens iets te vragen. Juist bij de sociale wetenschappen is een dergelijke methode ontoelaatbaar! Hoevele onjuiste uitkomsten daarvan het gevolg zijn, werd reeds meermalen aangetoond.

Het schijnt m. i. voorlopig ondoenlijk om tot een conclusie te komen ten opzichte van de werkloosheid op het platteland. Dit staat wel vast, dat de officiële opgaven van de arbeidsburo's geen beeld van de werkelijke omvang van de werkloosheid geven. Een sociale enquête zou hier eerst afdoende licht kunnen verschaffen, maar dan geen „onderzoek”, als dat waarvan de resultaten hierboven zijn weergegeven! Een onderzoek, dat zich over het gehele land uitstreken zou, moet voorlopig nog naar een verre toekomst verschoven worden.

Lang niet overal bezitten de landarbeiders bij hun huisje ook een lapje grond, waar zij in hun vrije tijd op kunnen werken. Dit is een punt, dat zowel met de migratie als met de werkloosheid in nauw verband staat. Het bezit van land werkt remmend op de migratie; dit spreekt vanzelf. Vandaar dat men vooral in het buitenland, wanneer de trek van de landarbeiders verontrustend groot werd, door middel van de wetgeving trachtte deze groep meer aan de bodem te binden. Zij moeten dan een zo klein stukje grond krijgen, dat zij voor hun levensonderhoud bij de boer moeten gaan werken. ¹⁾ Ook in ons land bestaat een dergelijke landarbeiderswet, waarvan echter nog zo weinig gebruik gemaakt is, dat het onmogelijk lijkt nu reeds te zeggen of de bewegelijkheid van de bevolking er invloed van heeft ondergaan. ²⁾ In sommige streken van het buitenland beweert men deze invloed te kunnen bewijzen. ³⁾ Is nu een dergelijke vastlegging van arbeidskracht goed te keuren? Wij weten, dat voornamelijk economische motieven de plattelandsbevolking naar de steden dreef, die daar gunstiger levensomstandigheden hoopte te vinden. Wordt nu niet

¹⁾ Zie het artikel van M. Levenbach.

²⁾ A. de Jonge, Resultaten enz.

³⁾ Ashby, Statistics enz.

de toestand op het platteland verbeterd, maar worden zij aan het land gebonden doordat men speculeert op andere motieven om daar te blijven (i. c. het bezitsmotief), dan is dit streven, economies gezien, voor deze groep nadelig. ¹⁾ Of het voordelig voor de landbouwer kan zijn, steeds gegarandeerde arbeidskrachten bij de hand te hebben, blijve hier onbesproken. Ook ten opzichte van de werkloosheid werkt dit eigen grondbezit m. i. nadelig. De landbouwer zal er eerder toe kunnen komen arbeiders te ontslaan, als hij weet dat zij op eigen land iets kunnen verdienen, maar hij vergeet dan, dat de landarbeider hier juist niet genoeg verdient voor eigen levensonderhoud! De Commissie voor Oostelijk Groningen stelt voor, de te ontginnen stukken in percelen van 2 à 3 H.A. te verdelen, „teneinde het kleinbedrijf in de hand te werken, waardoor de individueele vlijt en energie zal worden bevorderd”. ²⁾ Wie op het platteland de kleine boer van 's morgens vroeg tot 's avonds laat heeft zien ploeteren om een schraal stukje brood te verdienen, zal deze vlijt en energie wel met andere ogen bezien! Positief zegt de Commissie, dat de opzet aldus geschiedt: „teneinde dit bedrijf als aanvulling van den loondienst te doen zijn, opdat de loonarbeider beter tegen de seizoenwerkloosheid bestand zal blijken, en ook dan, wanneer hij geen werk in loondienst kan vinden, in eigen bedrijf werkzaam kan zijn.” ³⁾ Hiertegenover schreef de Staatscommissie zeer terecht: „De gemeentebesturen ten platten lande bemoeien zich alleen met werkloosheid voor zooverre deze broodeloosheid veroorzaakt, hetgeen echter volstrekt niet steeds het geval is.” ⁴⁾ Vandaar de mogelijkheid van een laag werklozenpercentage in grote delen van het platteland, dat alleen hieruit kan verklaard worden. De werkloosheid uit zich hier in een zeer verlaagd inkomen. De uitspraak: „het eigen kleinbedrijf is zeker een der machtigste factoren geweest om de werkloosheid ten platten lande te doen verminderen” ⁵⁾ is juist, maar eenzijdig. De moeilijke situatie van de landbezittende arbeider kunnen wij toelichten aan het Groninger rapport; waar men leest: „De Commissie heeft het oog op diegenen der ar-

¹⁾ Rapport, p. 21.

²⁾ Zeer terecht schreef ook Roegholt: „Om te sterken trek uit het platteland tegen te gaan, moeten de arbeidsvoorwaarden aldaar verbeterd worden” (p. 54) I. Vgl. P. Hiemstra, Land aan landarbeiders. (Social. Gids 1918).

³⁾ Rapport, p. 15.

⁴⁾ Verslag 4e Subcommissie, Deel V, p. I.

⁵⁾ Verslag, Deel V, p. 5.

beiders, die door ingespannen werken een plaatsje met eenigen grond hebben weten te verkrijgen, terwijl deze toch niet bij machte zijn om naast het bewerken van den grond en door het verrichten van arbeid bij derden in hun onderhoud te voorzien, althans een zeer sober bestaan leiden. Dergelijke gezinnen zullen op een andere wijze (dan door migratie) dienen te worden geholpen, omdat zij noode afstand van hun eigendom zullen doen en bij eventueelen verkoop daarvan, datgene wat zij onder moeilijke omstandigheden hebben bijeengespaard, weer prijs moeten geven, omdat zij niet meer tot hun geld zouden komen." ¹⁾

Reeds elders werd gewezen op het gevaar van een grote werkloosheid in het landbouwbedrijf, die voortvloeit uit de structuur van dat bedrijf. Wordt enerzijds getracht de top van het hoogseizoen zoveel mogelijk te bekorten, daarnaast blijven vele maanden over, waarin voor de arbeiders niet voldoende werk aanwezig is. Vooral in crisistijd zal de boer de kostenfactor van de arbeid gaan berekenen en tot de conclusie komen, dat een grote hoeveelheid loonarbeid niet meer lonend is, misschien vroeger ook al niet lonend was. Dit verklaart de stijgende werkloosheid in de akkerbouwbedrijven, die merendeels arbeidsintensiever zijn dan b.v. het gemengde of het zuivere veeveeltbedrijf.

Onze conclusies luiden dus:

1. De werkloosheid uit zich op het platteland geheel anders dan in de steden. Afgaan op de officiële statistiek om de betekenis van de plattelandswerkloosheid na te gaan, is ongeoorloofd;

¹⁾ Verslag, p. 12—13. Mr. Spanjer juicht daarentegen de landarbeiderswet zeer toe en meent, dat de strijd van de Socialisten tegen deze wet slechts op een marxistisch dogmatisme berust. Spanjer verwacht echter voortdurend twee zaken: 1. het vormen van een kleine boerenstand, die economisch zelfstandig kan bestaan en 2. de landarbeider, die een huisje en wat grond krijgt, maar overheersend op loondienst blijft aangewezen! Alleen tegen dit laatste doel gaat de oppositie. Bovendien lag het eerste volstrekt niet in de bedoeling van de wetgever! Wanneer hij schrijft, dat het doel is hen tot „economischer zelfstandiger menschen en op den duur tot zelfstandige boeren te maken" (p. 348), dan ligt dit niet in de wet opgesloten. Tegen de reële bezwaren van de andere zijde (mogelijke loondruk en spoediger ontslag) voert Spanjer geen enkel argument aan. Evenmin vinden wij een bewijs voor de stelling dat de wet een loonstijging tot gevolg moet hebben, daar er geen arbeiders uit de arbeidsmarkt worden genomen. „Dit doel (nl. v. d. wet) moet in laatste instantie zijn alle degelijke kundige landarbeiders van Nederland tot zelfstandige boeren maken" (p. 349). Dit moet zeker geschieden, wanneer de landarbeider met de meeste moeite na 30 jaar zijn klein huisje met een brokje grond in eigendom heeft gekregen! Zelfs de keuterboer leeft nog op het peil van de landarbeider, werkt harder en heeft meer risico, wat vooral in de tegenwoordige tijd niet weinig betekent.

2. Het verschaffen van eigen grond aan arbeiders is in de meeste gevallen niet gewenst; het verhuren van de grond lijkt mij in alle opzichten juist.

3. Een nader onderzoek naar de vormen van werkloosheid en de invloed die het zelfstandig gebruik van een klein stukje grond door de arbeider heeft op de omvang van de werkloosheid, is zeer gewenst. Hierbij moeten regionaal enige delen van ons land onderzocht worden.

§ 4. *De trek naar de stad.*

Nog teveel is de migratie van de bevolking uitsluitend gezien als een trek naar de stad, ¹⁾ aangezien de stadsbewoner er spoedig toe geneigd is, alleen op de concentratie in de steden te letten. Dit was, en is nog steeds het essentiële punt: de stad met al zijn problemen trok veel meer de aandacht en vroeg veel dringender om een oplossing van de vele moeilijkheden dan het platteland. Een andere reden, waarom de aandacht in de eerste plaats op de trek naar de stad gericht was, is te zoeken in het feit, dat de sociaal-geografen zich steeds verre van dit onderzoek hebben gehouden. Voor de juristen en sociologen bleef weer het chorologische begrip, zonder hetwelk de migratie niet te begrijpen is, iets vreemds. De concentratie in de steden werd op zich zelf beschouwd, en het herkomstgebied niet nader onderzocht. Vandaar dat de onderzoekers van de trek naar de stad nooit tot een afdoende verklaring van de migratie gekomen zijn.

Wanneer hier nu toch 't een en ander daaromtrent wordt meegedeeld, dan zoeken men de aanleiding daartoe in de verhouding tussen stad en platteland, welke vaak beslissend is voor de verhouding tussen migratie en werkloosheid. Het is dus volstrekt niet de bedoeling, de trek naar de stad met alle daaraan verbonden problemen te bespreken. Over de invloed van de grote stad op

¹⁾ O. a. Hansen, Kuczynski, en van de Nederlanders: v. Nierop, Roegholt, Vermooten. In een boek, dat de titel draagt van „De bevolkingsbeweging van de Nederlandsche stad” geeft mej. van Nierop een duidelijke illustratie van deze eenzijdigheid. Bij een schematisering van de steden noemt zij als laatste groep „de stad die aan de economische ontwikkeling der hedendaagsche maatschappij haar groei en uitbreiding te danken heeft, het centrum van handel en nijverheid. Zij is voor ons onderwerp de belangrijkste, wijl zij arbeiders aantrekt en dus in bevolking wast”. (p. 206). Dus de stad, die in bevolking achteruitgaat is minder belangrijk? Het platteland volgt dan zeker verre daarna in belangrijkheid. Dit verklaart ons het feit, dat v. Nierop bijna uitsluitend, als voorbeelden, de grootste steden kiest.

de immigrant in godsdienstig, politiek en moreel opzicht is reeds veel geschreven, meest echter tendentieus, wijl niet op de feiten gebaseerd. Hier zal echter alleen gesproken worden over de trek naar de steden, voorzover deze in verband staat met het werkloosheidsvraagstuk.

In de periode van het sociaal-wetenschappelijk denken, waarin de gegevens nog onvoldoende zijn om tot algemene regelmatigheden te besluiten, is het vaak de intuïtie van de wetenschappelijke vorser, die hem de goede weg wijst, waardoor de „wetten” die hij opstelt, achteraf door het verdere onderzoek bewezen worden. Deze intuïtie kan helaas ook wel eens niet juist zijn. Dit is het geval geweest met G. Hansen's theorie over de sociale mobiliteit. Van zijn visionair opgezette beschouwingen heeft geen enkele de toets van de kritiek kunnen doorstaan.¹⁾ Zijn mening, dat de middenstand door het platteland wordt aangevuld, en zelf afzakt naar de arbeidersstand, is totaal onjuist gebleken.²⁾

Reeds bij de algemene beschouwingen werd erop gewezen, tot hoeveel verwarring het leidt, wanneer men het platteland als één groep samenvat. Hieruit toch vloeien m. i. de verschillende tegenstrijdige theorieën voort, die een verklaring van de sociale mobiliteit willen geven.

Zij, die betogen dat de plattelandsimmigrant in de eerste plaats het proletariaat in de steden aanvult, letten alleen op de landarbeiderszoon, die de ongeschoolde krachten in de grote stad zouden aanvullen. Zij zullen theoretiserend wel de conclusie moeten trekken, dat deze in de laagste klasse terecht moeten komen. De groep landbouwers achten zij klaarblijkelijk òf zo gering, dat deze wel verwaarloosd kan worden, òf zij menen, dat die groep op het platteland elders een plaats zal vinden.³⁾ En de middenstandsgroep van het platteland? Deze wordt meestal helemaal vergeten!

Sorokin is veel omvattender. Hij wijst erop, hoevele hoogwaardigheidsbekleders boerenzoon geweest zijn (niet landarbeiderskinderen!); hij betreft dus de landbouwers wel in zijn onderzoek. Hij komt dan tot de conclusie dat de immigranten

¹⁾ Kuczynski's boek is grotendeels aan de bestrijding van Hansen's theorie gewijd.

²⁾ Hansen, p. IV.

³⁾ Door Zimmerman is o. a. aangetoond voor Minnesota, dat de kinderen van de kleine boer in veel groter percentage naar de steden trekken als de kinderen van de grotere boeren (tabel III, p. 107), Journal 1927.

gelijkmatig in alle klassen van de stad verspreid worden, dus ook in de allerlaagste. „The rural migrants to the city, within one generation, infiltrate and settle in all social strata of the city, beginning with the top of the social pyramid and ending at the bottom.”¹⁾ Sorokin benadert de waarheid reeds veel meer ^{dan} als de eerstgenoemde groep, die zeer eenzijdig ingesteld was. Maar toch hebben wij tegen Sorokin's stelling enkele ernstige bezwaren. Dat de landbouwerszoon niet tot de laagste klasse vervalt, lijkt zeer vanzelfsprekend²⁾ en dat de middenstandskinderen veelal eenzelfde positie als de ouders in de steden innemen, hebben wij reeds uit de monographieën geleerd. Maar de landarbeiderskinderen? Van deze zeer grote groep, waarvoor velen het bewijs menen gevonden te hebben, dat zij de laagste lagen van het proletariaat aanvullen, wordt door de analyse van Sorokin, die het platteland als eenheid stelt, dat bewijs niet geleverd, ja het kon zelfs door de door hem toegepaste methode onmogelijk blijken. Dat Sorokin het platteland als eenheid beschouwt, daartoe zal de invloed van het Amerikaanse milieu, met zijn geheel andere agrarische structuur, niet weinig hebben bijgedragen.

Toch is een analyse van deze arbeidersgroep voor de eventuele invloed van de migratie op de werkloosheid in de steden van eminente betekenis. Een beschouwing van het platteland als eenheid is voor de studie van de migratie verderfelik.

Over de trek naar de stad is veel gemoraliseerd en getheoretiseerd, maar feitelijk weten wij, behalve een enkel statisties demographies gegeven, van deze trek nog zo goed als niets. Wij moeten ons voorlopig tevreden stellen met een hoogst enkele meer gedetailleerde studie. Van essentiële betekenis is hiervoor het werk van H. L. Smith over Oost-Londen.⁴⁾ Zeer terecht schrijft hij: „The drain from the country is one of the greatest unsolved social problems of London. The existence of an influx of abnormal dimensions is a common-place of writers of the social conditions of London life. It has been admitted by all, deplored by most, explained and analysed by none.”⁵⁾ En wat hij 40 jaar geleden schreef, is nog even waar voor het heden.

¹⁾ Sorokin and Zimmerman, p. 600.

²⁾ Zie ook de paragraaf over de genealogie.

³⁾ en voor Amerika Zimmerman, tabel IV (p. 107) in het Journal 1927.

⁴⁾ Smith, Influx of population enz.

⁵⁾ Smith, p. P. 58—59.

Ook Smith worstelt met schaarste van gegevens; wat er echter beschikbaar was, heeft hij verzameld. Oost-Londen heeft het laagste percentage elders geboren en van alle Londense wijken. ¹⁾ In de ellendigste buurten treffen wij dus het geringste aantal immigranten aan. Hier kunnen wij dus eerder spreken van een „deterioration of town labour under the influence of townlife.” ²⁾ Welke beroepen aanvaardt de immigrant, wanneer hij in Londen komt? Door een enquête vindt schr. een opvallend gering percentage fabrieksarbeiders, en daarnaast weinig geschoolde arbeidskrachten, welke laatsten meer uit de kleine steden komen. ³⁾ Daarentegen vindt hij dat de immigrant „recruits especially outdoor trades, which have some affinity with those to which they have been accustomed in the country, and in general all employments requiring steadiness and imposing special responsibility.” ⁴⁾ Vervolgens stelt Smith de zeer actuele vraag: worden veel immigranten werkloos? D. w. z. verhoogt de immigratie direct de werkloosheid? Hiervoor heeft hij een enquête ingesteld onder hen, die zich bij Armeuzorg (er was geen nog werklozenzorg) aanmelden. 596 van de 1000 applicanten waren in Londen geboren — op de totale bevolking 460 per 1000 — waarvan 32 korter ^{dan} als 1 jaar in Londen woonden, 64 van 1—5 jaar, 74 5—10 jaar, 100 van 10—20 jaar en 126 langer dan 20 jaar. Hieruit concludeert hij, dat „the country immigrant has very little difficulty in finding work in London.” ⁵⁾ Sorokin heeft erop gewezen, dat deze cijfers geen waarde hebben, omdat de leeftijd van de ondersteuning vragenden niet erbij vermeld staat. ⁶⁾ Dit is zeker een ernstig bezwaar. Negatief blijkt toch wel uit de cijfers, dat betrekkelijk weinig immigranten kort na aankomst in de stad reeds om steun komen vragen. De belangrijke eindconclusie luidt: „The country immigrants do not to any considerable extent directly recruit the town unemployment.” ⁷⁾ Wat Smith hier nog met betrekkelijk gebrekkige middelen heeft gevonden, is door later onderzoek bevestigd. Het Amsterdamse werklozenrapport, een rapport, dat door zijn methode en resultaten tot de beste van

¹⁾ Smith, p. 67.

²⁾ Smith, p. 121.

³⁾ Smith, p. 141.

⁴⁾ Smith, p. 128.

⁵⁾ Smith, p. 142—143; vergelijk voor Amsterdam v. Nierop, p. 175—178.

⁶⁾ Sorokin and Zimmerman, p. 599.

⁷⁾ Smith, p. 121.

Europa gerekend mag worden, toont overduidelijk aan, dat het percentage werklozen, dat niet in Amsterdam geboren is, op het totaal aantal werklozen, ongeveer even groot is als het percentage elders geboren in verhouding tot de totale bevolking. Is schijnbaar hiermee aangetoond, dat dus de immigranten niet het aantal werklozen onevenredig verhogen, toch menen wij, dat het stellen van deze verhouding niet juist is. Het rapport gaat van de veronderstelling uit, dat ditzelfde percentage voor alle groepen van de stadsbevolking geldt. Dit is echter nog geenszins bewezen. Juister was o. i. geweest het percentage elders geboren *arbeiders* in verhouding te brengen tot het totaal aantal *arbeiders*. Aangezien wij kunnen verwachten, dat de andere bevolkingsgroepen een aanzienlijk hoger percentage elders geboren zullen bezitten dan de arbeidersgroep, ¹⁾ geeft dus een betrekken op de totale bevolking een onjuist inzicht in de werkelijke verhouding. De conclusie, „dat de niet-Amsterdammers hun evenredig aandeel in de werkloosheid dragen” is dus hierdoor niet bewezen. ²⁾ Om aan te tonen, dat een groot deel van de werklozen, buiten de stad geboren, reeds lang in Amsterdam wonen, geeft het rapport onderstaand interessant staatje:

Tijd van verblijf in Amsterdam:	
0—1 jaar	373 of 3,2 %
1—3 jaar	338 „ 3 %
3—5 jaar	253 „ 2,3 %
5—10 jaar	721 „ 6,3 %
Langer dan 10 jaar, maar niet in Amsterdam geboren	2486 „ 21, %
Sinds geboorte.	7202 „ 63,3 % ³⁾

Aangezien de werklozen binnen de werkbare leeftijdsklasse vallen, lijkt mij hiermee Sorokin's bezwaar weggenomen. De stelling dat de immigrant niet direkt het werklozenleger aanvult, wordt er door versterkt. Een conclusie, welke de commissie aan bovenstaand staatje verbindt, kunnen wij weer, altans niet in de scherpe vorm waarin deze gesteld is, aanvaarden. Het rapport

¹⁾ Zie nader over Wijk C p. 164.

²⁾ Rapport, p. 26.

³⁾ Rapport, p. 26.

schrijft: „Uit deze laatste cijfers blijkt een sterke toename van de vestiging van buiten in het laatste jaar, waartoe de steunregelingen ongetwijfeld het hunne zullen hebben bijgedragen.”¹⁾ Wij kunnen ons eerder de vraag stellen, of deze verhouding niet als normaal is te beschouwen, en niet altijd zo is geweest. De opgave van Smith, hierboven vermeld, wijst in deze richting. Is niet de volgende verklaring mogelijk: wanneer men in het eerste jaar van vestiging werkloos wordt, probeert men het nog een tijd uit te houden; lukt het na een tijd niet, werk te vinden, dan trekt men weer uit de stad weg, en vermindert aldus het aantal werklozen met langere vestigingstijd. Dit is echter ook een hypothese, daar wij niet weten, hoeveel er uit de stad weer, teleurgesteld, weg-trekken. De uitkomsten van A. B. Hill in Essex, die zich echter slechts over een geringe groep uitstrekken en alleen immigranten van het platteland betreffen, wijzen niet in de aangeduide richting. De stelling van Smith, dat de immigrant voornamelijk een out-door werkkring zoekt, is ook door later onderzoek bevestigd. De enquête van Hill toont aan, dat de plattelands-immigrant slechts voor een gering deel in de fabriek terecht komt, en dat hij merendeels een betrekking in de open lucht verkiest.²⁾ Het lijkt mij dat een algemene regel hier vooralsnog niet is te stellen — Men denke aan Eindhoven! —; hoogstens kunnen wij op een tendens in een bepaalde richting wijzen.

Nog niet afdoende door voorstaande gegevens overtuigd, hebben wij een onderzoek ingesteld naar de bevolking van enige wijken in de stad Utrecht.³⁾ Hiervoor werden uitgekozen Wijk C en, ter vergelijking, enige straten bij het Ondiep en de Fred. Hendrikstraat. Wijk C behoort tot de oudste delen van de stad. Gelegen in het Noord Westen van de binnenstad, is Wijk C de bekende proletariërswijk van Utrecht. Wie in Wijk C zwerft door de smalle straatjes met lage oude huizen, dicht op elkaar, kan zich voorstellen dat deze wijk verreweg de dichtstbewoonde wijk van Utrecht is.⁴⁾ Wijk C vormt een typiese eigen buurt. Afgesloten door de „Singel”, Viestraat en Oude Gracht, vormt het een vierkant blok. Deze wijk heeft altijd het karakter gehad van kleine

¹⁾ Rapport, p. 26.

²⁾ Hill, p. 123; ook de beroepsstatistiek van Berlijn, die Hansen vermeldt, (p. 151) toont een groot percentage elders geboren en aan onder de beroepen, die in de open lucht uitgeoefend worden.

³⁾ Hierbij te gebruiken Kaart van Utrecht, Schaal 1 : 10 000.

⁴⁾ Te berekenen uit: Het samenwonen van gezinnen in de Gemeente Utrecht (1930).

koopmans- of venterswijk. In de laatste tijd is het aantal pakhuizen er sterk toegenomen. Al overheerst het kleine koopmanstype nog de gehele wijk, toch is het aantal arbeiders, dat er hun intrek heeft genomen, niet gering. Van buiten af zijn enige straten de wijk binnengedrongen, die een geheel ander karakter dragen. De Korte Viestraat is niets anders ^{dan} als een voortzetting van het Vreeburg, en de Willemstraat is eveneens grotendeels „vreemd”. Ook enige bredere straten, die Wijk C geheel doorsnijden, vormen een uitzondering op het gewone type. Grotere huizen, meestal winkels, vaak later vergroot, geven deze straten een geheel ander aanzien. Zij werden bij dit onderzoek uitgeschakeld. Hiertoe meende ik des te meer gerechtigd te zijn, toen bleek dat deze straten, ook wat de migratie betreft, een geheel ander karakter vertoonden als het overige deel van Wijk C. Tussen genoemde straten en de eigenlijke Wijk C-straten bestond namelijk bijna geen migratie, en het percentage elders geboren was hier veel groter dan bij het normale type van Wijk C. ¹⁾ Binnen het onderzoek vielen de volgende straten: Achterstraat, Bergstraat, Florastraat, Groensteeg, Hooipoort, Jacobskerkhof, Jacobssteeg, Korte Hamstraat, Koningstraat, Kroonstraat, Kroonhof, Lange Hamstraat, Oranjehof, Oranjestraat, Varkensmarkt en Zuilensteeg.

Een geheel ander karakter tonen ons de Sparstraat, Vlierboomstraat en Rietstraat, die als type van een moderne arbeiderswijk gekozen zijn. Als stadsdeel, gebouwd ten gevolge van de zeer sterke expansie van Utrecht na de wereldoorlog in Noord-Westelijke richting, maakt deze in 1921 gebouwde wijk met zijn frisse voortuintjes, brede straten en nette arbeiderswoningen een zeer gunstige indruk.

Als deel van een grotere homogene wijk, kort vòòr en na de wereldoorlog gebouwd achter het Wilhelminapark, toont de Fred. Hendrikstraat, evenals de Ondiepwijk slechts ter vergelijking aangevoerd, het beeld van een gegoede ambtenarenstraat.

De gegevens, die hieronder verwerkt zijn, werden verzameld uit het bevolkingsregister van de stad. Reeds elders werd op de waarde van deze gegevens gewezen. In geen enkel opzicht is hier een sociographie van Wijk C bedoeld, slechts een onderzoek van de trek naar de stad en een schifting naar welke wijk de immigrant

¹⁾ De Rozenstraat bv., die nog tot een overgangstype gerekend zou kunnen worden, is hiervan een duidelijk voorbeeld. 6 van de 13 kostwinners waren elders geboren en slechts 3 kwamen uit een ander deel van Wijk C hierheen!

trekt, m. a. w. een beantwoording van de vraag: komt de immigrant in de laagste bevolkingsklasse terecht? Absoluut volledige cijfers betreffende de beroepsstructuur van deze wijk zou men alleen door een persoonlijke enquête kunnen verkrijgen. Wij weten maar al te goed, hoe moeilijk het is in één beroep de vele beroepen samen te vatten, die iemand uitoefent. Is hij die hier opgeeft los werkmans te zijn, niet ook vaak venter, of zal de „koopman" niet eens een karweitje opknappen? Als wij dit bedenken, geeft onderstaand overzicht dus slechts een totaalindruk van deze wijk. Voor dit onderzoek met een beperkt doel leek mij de opgave van het beroep van de kostwinner van het gezin voldoende; hij toch is het, die de migratie in de eerste plaats bepaalt.

Het aantal kostwinners bedraagt in Wijk C 643. De indeeling naar de beroepen vindt men in de tabel op p. 165.

Merendeels losse arbeiders en kooplieden overheersen dus sterk. De groep van Wijk C behoort ontegenzeggelijk tot de groep met de laagste inkomens. Voor hoge huishuur is geen geld beschikbaar. Van de 643 kostwinners zijn er slechts 155 niet in Utrecht geboren! Hiernaast moeten dan nog 28 logementbewoners geteld worden. Eén op de vier is dus niet in Utrecht geboren, waarbij wij bovendien rekening moeten houden met de mogelijkheid dat hij op jonge leeftijd in de stad is gekomen!

In wijk C treffen wij een tamelijk groot aantal logementen aan, die het totaalbeeld van de migratie kunnen beïnvloeden. Van enkele van de grootste volgt een nadere analyse: totaal aantal logementbewoners 53; geboren te Utrecht 20, elders 33, waarvan in een stad 16. Het merendeel is dus niet in Utrecht geboren. Voordat het tegenwoordig logement betrokken werd, woonden 16 in een ander deel van de stad, 8 kwamen direkt van buiten, en van 4 was de vroegere woonplaats onbekend. Naar de leeftijd ingedeeld, tonen de cijfers aan, dat het merendeel reeds oudere personen zijn, die de logementen bewonen: van 15—25 jaar 1; van 25—50 jaar 18; boven 50 jaar 31.

Wat voor beroep oefenen zij nu uit, die elders geboren zijn? Zijn dit de losse arbeiders? of de middenstand? Ook deze uitkomst bewijst weer, dat de immigrant niet tot de laagste arbeidersklasse vervalt. Van de immigranten is in Wijk C het grootste deel niet onder de losse arbeiders te vinden! In de tabel staan naast het totaal cijfer de aantallen van hen, die elders geboren zijn, opgegeven. In de overige beroepen is de verhouding tussen

Beroepen	Totaal aantal	Buiten Utr. geboren
koopman	111	32
los arbeider	101	17
arbeider ¹⁾	46	10
fabrieksarbeider	69	12
arb. in gemeentedienst	21	4
spoorarbeider	11	2
exped. knecht, loopkn. winkelbediende .	18	2
schipper	9	3
koetsier	8	2
chauffeur	5	2
handelaar, winkelier, logementhouder. .	19	9
melkslijter	6	3
schoorsteenveger	3	—
scharenslijper	2	—
schilder	21	4
schoenmaker	7	2
bakker	5	4
slager	11	—
smid	10	3
sigarenmaker	23	1
wagenmaker	5	2
metselaar, timmerman	13	4
stucadoor, behanger	10	3
meubelmaker	1	—
kleermaker	1	—
barbier	3	—
steenhouwer	4	—
naaister	3	1
geen	23	7
overig	32	16 ²⁾

de immigranten en Utrechtenaren zeer uiteenlopend. Sommige beroepen zijn typies „inheems”, zoals blijkt bij de sigarenmakers; bij andere weer is het immigranten-aandeel sterk.

Gaan wij nu de geboorteplaatsen van de elders geboren en na. Komen zij van het platteland? Splitsen wij de geboorteplaats

¹⁾ Zonder nadere opgave; het zullen wel meest losse arbeiders zijn.

²⁾ Hieronder 2 boerenarbeiders, 2 politieagenten, 1 molenaarsknecht, 1 kelner, 1 kosten- en 1 rijwielerhersteller.

naar type grote stad (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Delft, Leiden, Haarlem, Apeldoorn, Arnhem, Nijmegen, Zwolle, Enschede, Hengelo, Den Bosch, Breda, Tilburg, Maastricht, Leeuwarden), platteland, buitenland en overig (meest dus kleine steden), dan vinden wij voor deze groepen respectievelijk 54, 75, 9 en 45. Minder dan de helft komt dus van het platteland! Zijn er nog bepaalde beroepsgroepen, die meer speciaal van het platteland komen? Bij de grootste groep, de kooplieden, blijkt dit niet direkt: grote stad 11, platteland 13, buitenland 1 en overig 10. De andere beroepen zijn te gering in omvang om er enige conclusie uit te kunnen trekken.

Er zijn geen bepaalde streken aan te geven, vanwaar de immigranten komen; alle delen van het omringende platteland leveren wel enkele immigranten aan Wijk C. Misschien treedt hier het Zuid-Westen van de provincie iets meer op de voorgrond (Jutphaas 4, Vianen 6). Een nader onderzoek van de trek naar Utrecht zou tot zeer interessante resultaten kunnen leiden. Al is het zeer waarschijnlijk, dat de meeste elders geboren en zelf het besluit tot de migratie hebben genomen, toch is het zeer te betreuren, dat het slechts met zeer veel moeite is te weten te komen, op welke leeftijd en in welk jaar de verschillende personen naar Utrecht zijn geïmmigreerd.

De migratie van de bewoners binnen Wijk C is opvallend groot; binnen het jaar is een groot deel van de bevolking minstens één maal verhuisd. Dit blijkt uit de volgende siffers:

Datum van vestiging in de tegenwoordige woning.		
Vóór 1900 16	1911 9	1922 14
1901 1	1912 6	1923 21
1902 5	1913 10	1924 7
1903 6	1914 16	1925 24
1904 4	1915 10	1926 13
1905 3	1916 12	1927 26
1906 5	1917 8	1928 28
1907 5	1918 3	1929 43
1908 10	1919 7	1930 50
1909 8	1920 9	1931 105
1910 6	1921 12	1932 (tot Sept) 136

Eerst sinds 1928 is een sterke stijging waar te nemen; de 8 maanden tot September overtreffen reeds het totaal van het

voorafgaande jaar. Onder de extreme gevallen van migratie vermelden wij hier: een los arbeider met 5 kinderen, die 17 maal verhuisd is sinds 1925, en een metaalsorteerder, die waarschijnlijk wel een record haalt door 12 maal te verhuizen sinds 1929! Dit zijn de „grote-stadsnomaden”. Deze beweging van de bevolking blijft overheersend binnen Wijk C zelf. 350 verhuisden binnen de Wijk zelf sinds 1910, ¹⁾ 32 kwamen direkt van buiten de stad, en slechts 161 vestigden zich vanuit een ander deel van Utrecht in de Wijk, ondanks het feit dat Wijk C centraal in Utrecht is gelegen. De immigranten uit het overige deel van de stad kwamen voornamelijk uit de omliggende wijken. De volgende straten met hun zijstraten leverden het grootste aandeel: Gruttersdijk, Amsterdamse straatweg (eerste gedeelte tot het abattoir) de Vleutense weg (tot de Billitonkade) en Kromme Rijn. Uit de binnenstad noemen wij slechts de straten en stegen aan weerszijden van de Springweg.

Deze sterke migratie binnen de Wijk zelf en het niet noemenswaardige contact met overige stadsdelen is geen bewijs voor de stelling van Smith, dat wanneer een wijk „vol” is, er geen mogelijkheid meer van immigratie bestaat. ²⁾ Dit wil niet zeggen, dat Wijk C een deel van Utrechts bevolking uitmaakt, dat in aantal achteruitgaat. Het geboorteoverschot is er geweldig groot, zoals uit achterstaande tabel blijkt (zie de tabel op pag. 168).

Het is hier niet de plaats om nader op de betekenis van deze siffers in te gaan. Slechts wordt hier gewezen op de eigenaardige golf, die vooral bij de leeftijdsgroep 1890—1900 te voorschijn komt (groot aantal met 1—3 en 5—7 kinderen); dezelfde golf, minder geprononceerd, komt ook voor bij de groep 1880—1890, met toppen bij 5 en 10 kinderen. Is dit uitsluitend toeval? Wijk C vult dus zeker de opengekomen plaatsen in eigen gebied weer aan, ja een groot deel moet zelfs afstromen. Waarheen? En in welke beroepen? Deze vragen, die alleen door een persoonlijke enquête opgelost kunnen worden, wachten nog op een antwoord.

Welk een geheel ander beeld toont ons het tuindorp! Dit blijkt reeds dadelik uit het verschil in beroepsstructuur:

¹⁾ Van de periode vóór 1910 waren de gegevens zeer moeilijk te verzamelen, terwijl van enigen de vroegere woonplaats onbekend was.

²⁾ Smith, p. 79. Al is het juist, dat in Wijk C geen uitbreiding van woongelegenheden bestaat, waardoor vestiging van degenen die van elders komen wordt bevorderd, toch zou de grote „roulering” van de bevolking aan bewoners van buiten de wijk gelegenheden gegeven hebben te immigreren. „Vol” is dus altijd een relatief begrip.

Geboorte jaar van de vrouw tussen

Aantal kinderen	Geboorte jaar van de vrouw tussen					
	1910—1920	1900—1910	1890—1900	1880—1890	1870—1880	1860—1870
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
10						
11						
12						
13						
14						
15						
21						

Beroepen	Totaal aantal	Buiten Utr. - geboren
spoorarbeiders ¹⁾	40	20
fabrieksarbeiders	21	7
los arbeider	13	3
politieagent	9	5
brievenbesteller	4	1
tramcondukteur	3	2
arb. electr. centr. en gem. reiniging . .	2	—
metselaar en timmerman	18	10
stucadoor en behanger	4	—
schilder	4	—
kleermaker	6	3
militair	4	3
schoenmaker	2	1
smid	2	—
wagenmaker	2	1
loop- exped.- of huisknecht.	8	—
bediende	6	1
winkelier	3	1
chauffeur, koetsier	2	1
electricien, monteur	3	—
geen	1	—
overig	16	5

Van een totaal aantal kostwinners van 179 zijn in Utrecht geboren 111, d. i. aanmerkelijk meer dan de helft. Vergeleken bij Wijk C is het percentage elders geborenen echter aanmerkelijk hoger! Wanneer wij dezelfde indeling naar geboorteplaats volgen als bij Wijk C, dan luidt het resultaat aldus: geboren in grote stad 21, platteland 19, buitenland 1, overig 26. Gezien het geringe aantal, is het niet goed mogelijk na te gaan of er nog speciale beroepen zijn die een meer of mindere plattelandsherkomst aanduiden. Evenals bij Wijk C staat ook hier in de tweede kolom het aantal elders geborenen vermeld. Ook deze siffers laten geen conclusie toe. Voorlopig zouden wij kunnen zeggen, dat ook deze siffers wijzen op een geringer percentage losse arbeiders onder de immigranten, terwijl de groep spoorpersoneel en politie eerder een groter aantal elders geborenen vertoont. Een nader onderzoek

¹⁾ Inbegrepen arbeiders van Werkspoor.

in deze richting van een groter deel van de stad is zeer gewenst! Dit valt echter buiten het doel van dit boek.

De periode gedurende welke de bewoners hier gevestigd zijn, kan maximaal 11 jaar bedragen. Van de 179 bewoners, wonen 37 reeds vanaf 1921 in deze wijk. De vestigingstijd van de overigen was:

In 1922	13	In 1928	12
„ 1923	5	„ 1929	15
„ 1924	6	„ 1930	22
„ 1925	9	„ 1931	30
„ 1926	5	„ 1932 (tot Sept.) . . .	17
„ 1927	8		

Al stijgt ook hier in de laatste jaren het aantal migranten, toch bereikt het niet die ontstellende omvang als in Wijk C. Vanwaar komen deze inwoners? Bergt deze wijk het teveel van Wijk C? Geenszins! De migratie beperkt zich ook hier bijna geheel tot de omliggende nieuwgebouwde wijken rondom het Sportpark, tot de „bloemenwijk” van de Amsterdamse straatweg, die overigens niet tot de nieuwe wijken gerekend mag worden; verder komt een hoogst enkele uit de „Rivierenwijk” en de „Hemellichamenbuurt”. Direkt van buiten de stad vestigden zich slechts 9 gezinnen.

In tegenstelling met Wijk C herbergt deze wijk maar een gering kindertal (zie tabel op p. 171).

Kan het groter kindertal van Wijk C niet een oorzaak zijn van van de geringere welvaart, en daardoor van de noodzaak om goedkoper te wonen? Dit geldt zeker niet waar de kinderen mee gaan verdienen. De doorslag geeft dit motief zeker niet, zoals ook uit het verschil in beroepsstructuur duidelijk blijkt.

Wenden wij ons tenslotte naar de Fred. Hendrikstraat. ¹⁾ Van het aantal van 97 kostwinners zijn slechts 23 in Utrecht geboren. Dit is dus bijna de omgekeerde verhouding van Wijk C. Van de 74 overigen waren geboren in een grote stad 27, op het platteland ook 27, in het buitenland 5 en overig 16. Op het eerste gezicht verbaast ons wel het grote aantal op het platteland geboren; zij behoeven echter geenszins uit een agrarisch milieu te komen. Ook hier zal eerst een persoonlijke en ruimer opgezette enquête werkelijk licht kunnen verschaffen over de sociale mobiliteit van deze groep.

¹⁾ Vgl. voor de Ver. Staten: A. Joy, Note of the changes of residence of families of American business and professional men. Amer. Journal of Sociol. 1927.

Aantal kinderen	Geboortejaar van de vrouw tussen				
	1900—1910	1890—1900	1880—1890	1870—1880	1860—1870
1	■■■■■■■■■■■■■■■■■■	■■■■■■■■■■	■■■	■■	
2	■■■■■■■■■■■■■■■■■■	■■■■■■■■■■■■■■■■■■	■■■■■	■	
3	■■	■■■■■■■■■■	■■■■■■■■■■■■■■■■■■	■■■■	
4	■■■	■■■■■■■■■■	■■■■■■■		
5	■	■■■■■■■	■■	■■■	
6		■■■■■	■■		■
7	■	■■	■■	■	
8		■■■■	■■■		
9			■■■	■■■	
10				■■	■
11			■		
12			■■		
13					
14					
15				■	
16			■		

21 gezinnen kwamen direkt van buiten de stad, dus een hoger percentage ~~als~~ bij de arbeiders werd gevonden. Dit kan voornamelijk verklaard worden door de geringere migratie binnen de stad zelf, waartoe de hogere verhuiskosten wel zullen hebben bijgedragen. Onderstaande tabel toont dit aan:

Duur van het verblijf in de tegenwoordige woning	
sinds 1907 . . . 1 gezin	sinds 1920 . . . 7 gezinnen
„ 1908 . . . 2 gezinnen	„ 1921 . . . 0 „
„ 1909 . . . 3 „	„ 1922 . . . 3 „
„ 1910 . . . 2 „	„ 1923 . . . 1 „
„ 1911 . . . 1 „	„ 1924 . . . 2 „
„ 1912 . . . 2 „	„ 1925 . . . 7 „
„ 1913 . . . 4 „	„ 1926 . . . 5 „
„ 1914 . . . 3 „	„ 1927 . . . 10 „
„ 1915 . . . 1 „	„ 1928 . . . 4 „
„ 1916 . . . 4 „	„ 1929 . . . 8 „
„ 1917 . . . 0 „	„ 1930 . . . 12 „
„ 1918 . . . 1 „	„ 1931 . . . 3 „
„ 1919 . . . 5 „	„ 1932 . . . 5 „

Er is volstrekt geen geprononceerde toename in de laatste jaren te bespeuren, eerder een ongeregelde vestigingstijd. Dat de intellectuëlgroep zichzelf niet voldoende aanvult, is een reeds bekend feit; dit moge ten overvloede nog blijken uit onderstaande siffers, die men eens met die van Wijk C moet vergelijken!

Aantal kinderen	Geboortjaar van de vrouw tussen				
	1900—1910	1890—1900	1880—1890	1870—1880	1860—1870
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					

Onze algemene uitkomsten kunnen aldus luiden:

1. In de wijken met de armelikste woningen woont het hoogste

percentage ter plaatse geboren^{den}, hoger als in andere delen van de stad. ¹⁾

2. De groep losse arbeiders blijkt het hoogste percentage ter plaatse geboren te bezitten, terwijl de „middenstand” van handwerkers een aanzienlijk hoger percentage elders geboren bezit.

3. De bevolking van Wijk C migreert grotendeels binnen eigen gebied; de immigranten uit de stad zelf komen meest uit nabijgelegen buurten.

4. De bevolkingsgroep van Wijk C vult niet alleen zich zelf aan, maar levert een groot overschot, dat moet afstromen, in tegenstelling met de moderne arbeiderswijk en de intellectuelenwijk. Hieruit volgt, hoe gevaarlijk het is, de stad als demographiese eenheid te beschouwen! ²⁾

5. De immigratie vanuit het platteland ^{is} is geringer dan die uit de grote en kleine steden; een bepaald aantrekkingsgebied is voor Utrecht nog niet gevonden.

Zelf zijn wij ervan overtuigd, dat ook bovenstaande gegevens in 't geheel niet afdoende zijn. Al geven zij op enkele punten aanvulling, toch zou een nader onderzoek, dat b.v. bij een kleine stad zou kunnen beginnen, en langs dezelfde weg als hier gevolgd analyties zou geschieden, zeker met zeer interessante resultaten beloond worden. Maar ook dan nog blijven vele vragen onopgelost, die slechts door persoonlijke enquête beantwoord kunnen worden. Hier ligt nog een uitgebreid terrein van onderzoek!

Kan het remmen van de trek naar de stad een vermindering van de werkloosheid tot gevolg hebben? Dit vraagstuk is van buitengewoon belang. Een eerste voorwaarde om dit probleem te benaderen is *het kennen van de sociale mobiliteit van onze bevolking!* En ook hier moeten wij erkennen: wij weten er nog niets van. Immers eerst, wanneer wij weten, wat voor functie de immigrant in de grote stad vervult, kunnen wij de uitwerking van het wegnemen of verminderen van deze stroom nagaan. De gegevens in de monographieën verzameld, en in deze paragraaf vermeld, geven slechts voorlopige inlichtingen.

¹⁾ Hetzelfde geldt voor de Jordaan in Amsterdam, waar het hoogste percentage ter plaatse geboren wordt bereikt (82 %).

²⁾ Ook het uitgebreider onderzoek door het Buro voor de Statistiek ingesteld, toonde aan, dat het aantal geboorten bij de armste grote stadsbevolking het grootst is van alle groepen, maar daarnaast, dat het aantal kinderen, dat het vijfde levensjaar bereikt, op het platteland talrijker is (Kohlbrugge, p. 637—638). Dit onderzoek is echter reeds 25 jaar geleden ingesteld.

Valt er iets voor te zeggen, de migratie te remmen door dwang? Ook hier kunnen wij zeggen: dwang is eerst daar geoorloofd, waar men de werkelijke structuur van de migratie door en door kent. Er zijn zeker gevallen waar het weren van immigranten noodzakelijk is. De migratie is — het is reeds meer gezegd — een groepsbeweging. Is deze groep in beweging, dan zal die beweging niet spoedig geremd worden. Trekt dus een groep naar een gebied, dat sterk in opbloei is, en breekt daar een economische crisis uit, die van lange duur zal worden, dan zal toch de trek erheen, ook nadat reeds de achteruitgang heeft ingezet, doorgaan. Hier moet deze beweging geremd worden. Hoe is deze beweging te remmen? Een veel aan-geprezen middel is de voorlichting. Detiger o. a. bepleit voorlichting op het platteland.¹⁾ Wanneer het echter zal blijken, dat Folmer gelijk heeft, die zegt dat de persoon, die migreren wil, zich toch niet van zijn plan zal laten afbrengen,²⁾ dan zullen doortastender maatregelen genomen moeten worden. Voor beide gevallen dienen wij te weten, vanwaar de immigranten komen. Absolute vrijheid is daar, waar de individu deze vrijheid ten eigen ondergang gebruikt, een verkeerde leuze. Kon Smith 40 jaar geleden nog schrijven: „Free circulation of labour is the very life blood of a modern industrial community. Wherever it stops, there is industrial disease,”³⁾ zijn oordeel zou wel anders geluid hebben, wanneer hij de enorme werkloosheid van de tegenwoordige tijd had beleefd! Deze dwang mag m. i. alleen regionaal en in noodgevallen worden toegepast.⁴⁾ Het lijkt mij echter, dat een uitvoerige analyse van de oorzaken van de trek meestal wel een voldoende oplossing in andere richting zal kunnen geven.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig op de oorzaken van de trek naar de grote stad in te gaan; dat vereist een studie op zichzelf. In het algemeen kunnen wij wel zeggen, dat het verschil in welvaart tussen de arbeidersbevolking op het platteland en in de stad een overmatige trek naar de stad kan bevorderen. Verhoging van het welvaartspeil van het platteland is een eerste en dringende eis. Een absolute bevolkingsafname, zoals men gedurende de laatste jaren kan constateren in vele delen van het land, ware dan

1) Beraadslagingen p. 44.

2) Beraadslagingen p. 87.

3) Smith, p. 145.

4) Een voorbeeld, waar vestigingsverbod niet aanbevolen kan worden: een bevolkingsgroep wil het welvaartspeil, dat hoger is ~~als~~ in andere delen van het land handhaven, en geen immigranten toelaten, die dit peil zouden kunnen drukken.

misschien vermeden geworden. Of deze welvaartsverhoging verkregen kan worden zonder het loonpeil in de steden aan te tasten, is een nog onopgelost vraagstuk. ¹⁾

Niet minder actueel is de vraag of het niet mogelijk is de werklozen op het platteland te vestigen. Dit lijkt mij vooralsnog utopies. ²⁾ Wanneer de mogelijkheid bestaat, de trek naar de stad te remmen, lijkt mij dat een veel uitvoerbaarder en minder kostbaar plan ^{dan} als het brengen van ongeschoolden, meest fabrieksarbeiders naar het platteland. Een geheel andere vraag is of zij die slechts korte tijd van het platteland weggetrokken zijn, weer een plaats in het oude agrarische milieu kunnen vinden. Dit punt is bij mijn weten nog nooit systematies onderzocht, en toch voor het werklozenvraagstuk van eminente betekenis.

Zo moeten wij ook deze paragraaf afsluiten met een groot aantal vraagtekens. De wens, dat het schitterende voorbeeld van Amsterdam overal in het land navolging zou vinden, is niet in vervulling gegaan, Zal de dringende nood nu eindelijk de geesten wakker schudden?

§ 5. *Een tweetal voorbeelden van werkloosheidsonderzoek op het platteland.*

Heeft het werkloosheidsonderzoek zich wel eens gewaagd op het door ons aanbevolen gebied van het regionale onderzoek? Hoe werd dit onderzoek dan ingesteld en wat is het resultaat geweest? Wij beschikken over een tweetal rapporten betreffende de werkloosheid in bepaalde streken van ons land; het eerste omvat de bloembollenstreek, het tweede Oostelijk Groningen. De commissie, die het rapport omtrent de werkloosheid in de Bloembollenstreek heeft samengesteld, bestond uit leden van de gemeentebesturen, werkgevers en bestuursleden van vakbonden. Het totale verslag omvat 6 pagina's. ³⁾ Het doel wordt aldus aangegeven: 1. de oorzaken der werkloosheid op te sporen, 2. maatregelen ter bestrijding of ter beperking van den omvang aan te geven, 3. middelen ter leniging van de gevolgen der werkloosheid na te gaan. ⁴⁾ Dit

¹⁾ Zie o. a. J. Smid en J. W. Matthijsen, Plattelandsverarming, in Pro en Contra N. S. I, 1932 en J. Smid, Landbouw en democratie (1922).

²⁾ Het kolonisatieplan, zoals dat door de Duitse regering wordt voorgesteld voor de werklozen in Duitsland, lijkt mij zeer fantasties (N. R. C. 9 Sept. 1931).

³⁾ De conclusies zijn gepubliceerd in het Tijdschr. v. d. Ned. Werkloosheidsraad 1932 p. 13—14.

⁴⁾ Rapport, p. 1.

was voorzeker een zware taak, aan de commissie gesteld! Hoe heeft de commissie haar taak opgevat? Dit wordt ons ter inleiding meegedeeld: „Een onderzoek naar den omvang der werkloosheid in de bloembollenstreek werd overbodig geacht, omdat ook zonder statistische gegevens, uit eigen wetenschap, door de geheele commissie kon worden vastgesteld, dat dit euvel zoo is toegenomen, dat besprekingen niet langer mochten worden uitgesteld.”¹⁾ Vooraf zij dus reeds vastgesteld, dat de commissie over geen enkel feitelijk gegeven beschikte, ja, dit blijkbaar zo niet overbodig, dan toch volstrekt niet onmisbaar oordeelde. Zonder dus over gegevens te beschikken, richtte de commissie een aantal vragen tot haar leden, waarvan wij hier de volgende overnemen:

IV. Zou de omvang der werkloosheid verminderen, indien in het bloembollenbedrijf bij voorkeur de inwoners der bloembollenstreek werden in dienst genomen voor de diverse werkzaamheden, die nu dikwijls door losse werkkrachten van buiten die streek worden verricht?

VII. Acht U vestiging van industrie één der middelen tot vermindering der werkloosheid? Zoo ja, welke soort industrie en op welke wijze zou — naar Uwe meening — de vestiging van die industrie hier bevorderd kunnen worden?

IX. Zal naar Uwe meening emigratie van werkloozen uit deze streek de omvang der werkloosheid doen afnemen? Zoo ja, op welke wijze en naar welk land zou dan emigratie bevorderd kunnen worden?

Nu nog daargelaten of gespecialiseerde vakmensen wel erover kunnen oordelen of er voor industrieën een vestigingsmogelijkheid is, en waarheen mogelijkheden voor emigratie bestaan, kan zonder grondige kennis, gebaseerd op een zo volledig mogelijk feitenmateriaal, reeds op de eerste vraag, die luidt: Welke zijn naar Uwe meening de oorzaken van de werkloosheid en de toename daarvan in de bloembollenstreek? geen antwoord gegeven worden. Onder de opgegeven oorzaken worden hier slechts genoemd: de tendens naar meer seizoenbedrijf, de machinale grondbewerking, de beperkte hoeveelheid beschikbare grond. Een van de oorzaken trekt de aandacht: „Bij deze (losse) arbeiders ontstaat al spoedig de neiging om zich metterwoon in de streek te vestigen, omdat de

¹⁾ Rapport, p. 2.

loon en de arbeidsvoorwaarden in het algemeen gunstig afsteken bij die in het landbouwbedrijf elders. Deze neiging wordt nog versterkt, doordien in de plaatsen vanwaar zij komen, de overheid niet of althans niet in die mate als in deze streek, voor de werklozen pleegt te zorgen." ¹⁾ Toch wordt even verder vermeld, dat het loon geen invloed op de werkloosheid uitoefent! ²⁾ Welke middelen geeft de commissie aan ter bestrijding? Uitgaande van het feit dat er zelfs in de tijd van het volle seizoen nog inwoners uit het dorp zonder werk rondlopen, terwijl er een stroom vreemden van elders binnen komt, geeft de commissie het advies aan de werkgevers: neemt zoveel mogelijk arbeidskrachten uit de streek zelf; het vermindert de sociale lasten van de gemeente. Anderzijds zou het de overweging waard wezen, de arbeidsmarkt beter te regelen. Nog teveel worden lukraak arbeiders van buiten aangenomen. Aanbeveling zou het verdienen één arbeidsbeurs voor de gehele bloembollenstreek in te stellen. „Het zou kunnen blijken, dat door deze samenwerking het betrekken van arbeidskrachten van buiten de bloembollenstreek overbodig is." ³⁾ Verder beveelt de commissie de werkgevers aan, meer vaste arbeiders in dienst te nemen. De volgende te nemen maatregelen zijn van verdere strekking. De eerste betreft de woningpolitiek. Men moet een „verstandige woningpolitiek" voeren. Deze bestaat hierin: „Voor schotten aan woningbouwverenigingen dienen alleen dan te worden verstrekt, wanneer inderdaad blijkt, dat er voor de ingezetenen gebrek aan goede woningen is." „Insgelijks dienen de woningbouwverenigingen en de gemeentebesturen, die zelf woningen in beheer en exploitatie hebben die woningen slechts te verhuren aan personen, die in de eigen gemeente vast werk hebben of aan in deze streek reeds wonende arbeiders, nadat is onderzocht, dat de verlaten woningen worden afgebroken of niet aan van elders komende losse werknemers worden afgestaan." ³⁾ De tweede maatregel, eveneens tegen de nieuwkomers gericht, sluit hen uit van de werkverschaffing, wanneer zij nog geen jaar in de gemeente wonen. Ten slotte adviseert de commissie het inhouden van het, tijdelijk, hoge loon van de losse arbeider, welk deel hij in de slappe tijd uitbetaald krijgt.

Tot zover het rapport. Het behoeft geen betoog, dat dit ver-

¹⁾ Rapport, p. 2.

²⁾ Rapport, p. 6.

³⁾ Rapport, p. 4.

slag ons in geen enkel opzicht kan voldoen. Op geen enkel feitelijk gegeven berustend, moeten ook de gevolgen van de te nemen maatregelen grotendeels onbekend zijn. Wanneer men daarentegen zijn maatregelen had gebaseerd op een grondige sociaal-economische documentatie, dan eerst was m. i. een maatregel van zo ingrijpende betekenis als b.v. de huizenpolitiek geoorloofd geweest. Hoe zou een dergelijk sociaal-economische documentatie er voor deze streek uit moeten zien? We beperken ons tot het aangeven van een aantal richtlijnen.

De commissie heeft zich beperkt tot het bloembollenvak. In een streek, waar dit bedrijf zulk een overheersende positie inneemt, kan deze beperking nooit tot een juist inzicht leiden. Het gehele overige economische leven is dan zozeer met het hoofdbedrijf verbonden (b.v. de middenstand) dat een sociaal-geographies beeld van de gehele streek onmisbaar is.

De eerste groep vragen luidt: Welke is de beroepsstructuur van de groep? Hierbij moeten wij bij het bloembollenvak o. a. nagaan: *a.* de grote kwekers, *b.* de kleine kwekers, *c.* de vaste arbeiders, *d.* de losse arbeiders, *e.* de overige met het bedrijf direkt verbonden beroepen. Welke tendens tonen deze groepen in hun ontwikkeling? o. a. Hoe sterk neemt het aantal losse arbeiders toe? Welke is de beroepsstructuur van de overige bevolking? In hoeverre is deze van het bloembollenvak afhankelijk?

Zonder ons bij het regionale onderzoek te verdiepen in het probleem, wat de algemene oorzaken van de werkloosheid wel kunnen zijn, vragen wij hier concreet: waarom zijn deze personen werkloos? Hoevelen zijn er nog in de seizoentijd werkloos? Hierbij sluit direkt de vraag aan: wie zijn die werklozen? In welk beroep komen zij voor? Tot welke leeftijdsgroep behoren zij? Zijn het inwoners uit de streek zelf? Hoeveel zijn er immigranten? Hierbij sluit de vraag aan: hoevelen van buiten de streek vinden werk in de bloembollenstreek? *a.* hoevelen werken als los en vast arbeider in het bloembollenvak; *b.* in hoeverre vinden zij werk in andere beroepen? Waarbij weer aansluit: Waar komen de de immigranten vandaan? Waarom komen zij hier? Welke beroepen hadden zij? Hoevelen gaan er weer terug naar hun vroegere woonplaats? In hoeverre houden de immigranten nog contact met hun oude woonplaats? Waarom blijven zij in hun nieuwe woonplaats wonen?

Richten we de blik naar de toekomst en vragen wij: welke

mogelijkheden liggen er nog in het bloembollenbedrijf? Is er nog grond beschikbaar? Welke factoren remmen een eventuele uitbreiding? Hoe is de economische positie op de wereldmarkt?

Dit zijn alle vragen die in de eerste plaats door de sociale enquêteur gesteld en beantwoord moeten worden. Zeer zeker zullen tijdens het onderzoek uit het gebied zelf nog talrijke problemen naar voren komen, die om een oplossing vragen.

Hoe nu aan al deze gegevens te komen? Alleen een uitgebreide enquête (natuurlijk geen schriftelijke!) zal hierop antwoord kunnen geven. Het gedetailleerde onderzoek zal middelen aan de hand kunnen doen, waardoor wij, zonder de ingewikkelde structuur van ons sociale leven letsel toe te brengen, een leniging (geen oplossing!) zullen kunnen aangeven voor de zwaarst getroffen streken. Maar dan moet men niet, zonder voldoende gegevens, maatregelen voorstellen waarvan men de uitwerking niet kan voorzien, en die de gehele sociale groep onherstelbaar kunnen schaden! Zeker zal een aldus opgezet onderzoek tijd kosten, maar is de werkloosheid een dergelijk ephemere verschijnsel, dat het niet enige maanden onderzoek kan verdragen? De staatscommissie werkte zelfs enige jaren!

Ten slotte iets over de maatregelen, die de commissie voorstelt. Niet tevreden met het advies aan de werkgevers om meer vaste arbeiders in dienst te nemen, wat toch in hun eigen voordeel zou zijn (waarom nemen zij dan zoveel losse in dienst?), wil de commissie ook door dwangmaatregelen deze losse arbeiders uit de bloembollenstreek weren, n.l. door woningpolitiek. Hier had toch eerst onderzocht moeten worden: waar is deze tendens om meer losse arbeiders in dienst te nemen aan toe te schrijven? Met een enkel zinnetje is dit niet opgelost! Hier schuilen ingewikkelder problemen. Weten wij eerst de oorzaken van deze verschuiving, dan kunnen we ook de gevolgen overzien van de te nemen maatregelen om de toevloed van losse arbeiders te remmen. De maatregel van het inhouden van een deel van het loon van de losse arbeider stelt ons voor de vraag: wat zal hiervan het gevolg zijn? Zonder ons hier uit te spreken over de praktische uitvoerbaarheid en de juistheid van deze maatregel, vragen wij ons af: komt het in wezen niet neer op een loonsverlaging?

In hetzelfde jaar verscheen het verslag van de Commissie van

opbouw Oostelijk Groningen. ¹⁾ De commissie was samengesteld uit leden van gemeente- en provinciale besturen, de directeur der arbeidsbeurs te Winschoten, een industrieel en een lid van de Chr. bestuurdersbond. Het gebied, dat de commissie onderzoeken wilde, omvatte het gebied, Westelijk begrensd door de gemeenten Termunten, Nieuw~~w~~olde en Zuidbroek. Deze commissie heeft het wel nodig geoordeeld feitenmateriaal te verzamelen, om, na een inzicht in de regionale oorzaken van de werkloosheid te hebben gekregen, een aantal maatregelen voor te stellen. Zij heeft zich hiertoe gericht tot de gemeentebesturen in het betreffende gebied, en een vragenlijst ter beantwoording toegezonden. Laten wij eerst de vragenlijst eens crities bezien. Men kan deze systematies aldus indelen:

- I. Vragen betreffende de economische structuur van de gemeenten.
 - a. grootte van de bedrijven, gesplitst naar bouwland en grasland.
 - b. „Wordt de tuinbouw in Uwe gemeente ook beoefend?”
 - c. „Zijn in Uwe gemeente ook fabrieken gevestigd” (continubedrijven en campagnebedrijven).
 - d. Opgave van het aantal landarbeiders en vakarbeiders.
 - e. In hoeverre hebben de landarbeiders zelf grond en vee (mede voor verkoop van producten).

- II. Werkloosheidsonderzoek.
 1. a. Welke categorie arbeiders is werkloos?
 - b. Gedurende welke tijd van het jaar?
 - c. Tot welke leeftijdsklasse behoren zij?
 - d. Hoe groot is het aantal? (Opgave over verschillende maanden van één jaar).
 2. Oorzaken.
 - a. malaise in het bedrijf?
 - b. mechanisering?
 - c. meer vrouwen of kinderarbeid?

- III. Bestrijding van de werkloosheid.
 1. is er perspectief in de tuinbouw? (ligging, bodemsoort).

¹⁾ Conclusies in het Tijdschr. Ned. Werkloosheidsraad 1932, p. 70—73.

2. een algemene vraag: „op welke wijze een bestaand over-
compleet aan werkkrachten het doeltreffendst ware weg
te nemen.”

Eerst enige opmerkingen over de vragen zelf: wanneer de commissie zoveel belang stelt in de tuinbouw, waarom dan niet eens gevraagd naar de betekenis daarvan door een enkel getal? Nu vernemen we slechts of er wel of niet tuinbouw aanwezig is, niet op hoe grote uitgestrektheid, of hoe groot het aantal erin werkzame personen is. Ook niet nauwkeurig genoeg lijkt ons de vraag betreffende de arbeiders. Hier was een splitsing in losse en vaste arbeiders, juist voor de kennis van de werkloosheid, onmisbaar geweest. Bij de opgaven der gemeenten vinden we dan ook hier en daar nadrukkelijk deze splitsing doorgevoerd. En de beantwoording der vragen? Enkele waren gemakkelijk te beantwoorden, daar men reeds over de gegevens beschikte. Onder deze groep vallen o. a. de grootte van de bedrijven, de fabrieken, het aantal werklozen, benevens hun leeftijd. Deze vragen zijn dan ook volledig beantwoord. Moeiliker wordt het bij de overige. Voor een juiste beantwoording van sommige was een enquête onder de bevolking nodig geweest. Is het te verwonderen dat het toch al zo overbelaste gemeentebestuur daartoe niet is overgegaan? Voor beantwoording van andere vragen was het gemeentebestuur totaal incompetent. Hoe kan een gemeentebestuur antwoorden op een vraag of de bodem geschikt is voor tuinbouw en of er perspectief in zit? Hier had de commissie zich toch beter rechtstreeks tot de tuinbouwconsulent kunnen wenden! Ook bij de vraag aangaande de mechanisering was de commissie aan het verkeerde adres. Het antwoord: „niet te beoordeelen” van een der gemeenten lijkt mij dan ook het meest juiste. In dit verband volgen hier de antwoorden van de gemeentebesturen op enkele vragen:

1. „Is het overcompleet aan arbeidskrachten een gevolg van malaise in het bedrijf?” Antwoorden: Neen 11, ja 4, gedeeltelijk wel 3, niet uitsluitend 1. Het eindverslag laat wel een ander geluid horen!

2. „Is voor dit en volgende jaren, voor zooveel het landbouwbedrijf betreft een sterke toename (van de werkloosheid) te verwachten ten gevolge van doorvoering van mechaniseering der bedrijven?” Antwoorden: neen 6, ja 7, in geringe mate 2, niet in sterke mate 3, weinig 1, hangt af van de vorderingen van de

techniek 1, niet te beoordeelen 1. Is hier niet dezelfde moeilijkheid als bij de beoordeling van de omvang van de migratie? De mechanisering zal (behalve bij de eerste invoering van de machine en in crisisperioden) langzaam, maar constant verlopen. De invloed op de werkgelegenheid zal dus niet dadelijk opvallen. Zij, die dus deze vraag met „niet” beantwoordden, gingen van de waarneming uit; zij die met „wel” antwoordden, van hun logiese redenering, die zegt, dat rationalisering vanzelf arbeiders overbodig maakt.

Interessanter is nog de beantwoording van de algemene vraag betreffende het wegnemen van de overcomplete arbeiders. Immers dit resultaat wijst in de richting, waar vragen gesteld hadden kunnen worden. 6 van de 20 gemeenten stuurden in 't geheel geen antwoord in, terwijl twee gemeenten antwoordden met „geen afdoend antwoord” en „hoogst moeilijk te beantwoorden.” De volgende middelen, die een overcomplete zouden kunnen doen wegnemen, werden aan de hand gedaan: *migratie 6 gemeenten* ¹⁾, beginnen met grote werken 4, bevorderen van industrie 3, ontginnen 2, jongeren in ander beroep opleiden 2, weg- en kanaalverbetering 2, kanaaltollen opheffen 2.

Men zal niet kunnen ontkennen, dat de vragen met een bepaalde bedoeling gesteld zijn. Men vermoedde enige oorzaken voor de werkloosheid en wilde hieromtrent zekerheid krijgen. Of er echter ook andere oorzaken zijn, komt men niet te weten. In de gehele opzet van een enquête behoorde toch zeker de vraag: zijn er naast genoemde nog andere oorzaken voor de werkloosheid in Uwe gemeente op te geven? Misschien was er dan nog wel 't een en ander voor de dag gekomen.

Reeds uit de serie vragen, die wij nodig achten als prolegomena voor het werkloosheidsonderzoek, zal duidelijk geworden zijn, dat, hoe verdienstelijk deze enquête ook is ten opzichte van een nadere economische kennis van de streek zelf, het eigenlike werk, waarop dit onderzoek gebaseerd moet zijn, niet gedaan is. Bij de gestelde vragen blijkt er geen enkele te zijn, die op de migratie betrekking heeft, zelfs niet over de seizoentrek. Was dit verstandig inzicht van de commissie, omdat zij toch wel wist dat de gemeente-

¹⁾ Belangwekkend is het antwoord van de gemeente Meeden: „Bovendien breidt de arbeidersbevolking zich steeds uit, hetgeen voor een belangrijk deel het gevolg is van het feit, dat geheele families van vader en kleinzoon in de gemeente blijven wonen, terwijl geen pogingen worden aangewend elders een bestaan te vinden.”

besturen hier niet voldoende op konden antwoorden? Wij vrezen van niet.

Uit de verslagen van de gemeentebesturen blijkt duidelijk, dat we hier staan voor het uiterst moeilijke probleem van de seizoenwerkloosheid. Onze aandacht en onze enquête zal dus in de eerste plaats aan de omvang, en de ontwikkelingstendens van dit verschijnsel gewijd moeten zijn. Het lijkt mij overbodig ook voor deze streek een vragenschema aan te geven.

Zijn nu op grondslag van deze enquête reeds algemene voorstellen gerechtvaardigd? O. i. geenszins! Van de algemene uitkomsten van het „onderzoek” vermelden wij hier: de oorzaken van de heersende werkloosheid worden voornamelijk gezocht in *a.* de slechte uitkomsten van het bedrijf, met als gevolg minder intensieve bebouwing van de landerijen en mechanisering; *b.* slapte in de industrie. Onder de reeds langer werkende oorzaken noemt de commissie: vermindering van de emigratie (zowel tijdelijke als blijvende), en de verminderde spaarzaamheid der arbeiders. Verschillende uitspraken van de gemeentebesturen neemt de commissie over. Zo lezen we de belangrijke uitspraak: „Als een groot bezwaar hetwelk het bestaand surplus aan arbeidskrachten ongunstig beïnvloedt, wordt gevoeld, dat te weinig jongelieden zich erop toeleggen een vak te leren of wel in een ander beroep of bedrijf over te gaan, in stede, zooals thans het geval is, dat men landarbeider wordt en blijft en zich vestigt in zijn geboorteplaats of wel in de naaste omgeving en aldaar een gezin vormt.”¹⁾ Hier is dus een onderzoek nodig: in hoeverre gaan de landarbeiderskinderen in andere beroepen over? In welke? Waarom in deze? Waar kunnen zij heen? Waar gaan zij heen? Wat voor opleidingsmogelijkheden zijn er? Hoeveel landarbeiderskinderen maken er gebruik van? Waarom blijven er zoveel in het eigen beroep? Ziehier enige vragen, die eerst beantwoord moeten worden, alvorens men kan zeggen: bevordering van het nijverheidsonderwijs kan helpen, want zonder dit onderzoek kan een nieuwe nijverheidsschool een fiasco worden.

Onder de voorlopige voorzieningen acht de commissie verplaatsing van arbeidersgezinnen van groot belang. Aangezien vele van de voorstellen geheel buiten de resultaten van de enquête vallen, is ons de voorbereiding hiervan ook onbekend.

¹⁾ Rapport, p. 10.

Wanneer wij zeer crities tegenover de uitkomsten en methoden van beide voorgaande rapporten staan, dan willen wij daar geenszins mee zeggen, dat wij de toegepaste regionale methode in het werkloosheidsonderzoek zouden willen veroordelen. Integendeel! Alleen het regionale onderzoek, toegespitst op de problemen die uit de streek zelf voortkomen, zal tot verlichting van deze nationale ramp de weg kunnen wijzen. Moge spoedig een grote schaar deskundige sociale werkers, onder centrale leiding, de meest bedreigde streken analyties onderzoeken om aldus aan de leiders in ons prakties en politieke leven een vaste basis te geven voor het tenuitvoerbrenge van de zo nodige maatregelen, die de ellende van een groot deel van ons volk kunnen verlichten!

§ 6. Besluit.

Welke is nu de betekenis, die wij aan de migratie toekennen voor het werkloosheidsvraagstuk? Deze is niet onbelangrijk. Wij menen, dat de factor van de migratie in ons land lang niet de verdiende aandacht heeft getrokken. Toch mogen wij de betekenis niet overschatten. ¹⁾ Zij die wijzen op de werkverruiming als het middel tot vermindering van de werkloosheid hebben zeker meer recht van spreken, daar alleen werkverruiming een afdoende vermindering van de werkloosheid veroorzaakt. Migratie, d.w.z. verplaatsing van arbeidskracht, veronderstelt op een bepaalde plaats vraag naar arbeid of in ieder geval arbeidsmogelijkheid. In tijden van algemene depressie zal de aandacht zeer terecht in de eerste plaats gericht zijn op de werkverruiming. Dit wil echter niet zeggen, dat de werkloosheid niet *bovendien* verminderd of vermeerderd kan worden door meer of minder goed gerichte migratie. Ook voor de werkverruiming is in de eerste plaats een sociaal-geographies vooronderzoek van de streek een absolute noodzakelijkheid. Iedere te nemen maatregel is anders een greep in het duister. Maar ook hier ontbreekt nog zo goed als geheel iedere voorarbeid, namelijk sociaal-geographiese monographieën. Is dit gebrek aan monographieën misschien een reden, dat men bij dit sociale werk de sociaal-geographiese steun blijkbaar nog meent te kunnen missen?

¹⁾ Wij noemen slechts het standaardwerk van Beveridge (in vooroorlogse vorm) waar juist op de organisatie van de arbeidsmarkt als zeer belangrijke faktor voor het werkloosheidsprobleem wordt gewezen.

Toch moet men niet menen, dat van overheidswege niets ter bevordering van de migratie gedaan is, maar enige leiding is daarbij niet te bespeuren. Tot nog toe heeft de gemeenschap zich beperkt tot arbeidsbemiddeling. Is eenmaal die bemiddeling gelukt, maar wordt migratie door financiële remmen onmogelijk, dan kan het gemeentebestuur steunen. Een ministerieel besluit van 2 Jan. 1924 luidt: „Het gemeentebestuur kan, indien een arbeider buiten zijn woonplaats arbeid verkregen heeft en met zijn gezin verhuist, eene bijdrage in de reiskosten van deze werkzoekende en zijn gezin verleenen. In buitengewone gevallen kan, na machtiging van den Directeur van de Rijksdienst van Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling tevens in de verhuiskosten bijgedragen worden.”¹⁾ Deze maatregel is dus niet systematies voor een bepaalde streek en met een bepaald doel opgezet, maar wil slechts steun verlenen voor een individueel geval. Naast deze migratie-bevorderende maatregel staat een migratie-remmende, gelegen in de op vele plaatsen geldende steunregeling. Hierbij wordt bepaald, dat eerst na één jaar ter plaatse gevestigd te zijn steun wordt verleend. Heeft nu een werkloze in een bepaalde stad een vaste uitkering, dan zal hij het meestal te riskant vinden, om elders vast werk aan te nemen, waar hij de kans loopt na enkele weken zonder steun op straat te staan.

Iedere te nemen maatregel op het gebied van de migratie moet gebaseerd zijn op een grondig vooronderzoek. Moge dit onderzoek spoedig aanvangen, opdat de te nemen sociale maatregelen zullen bijdragen tot vermindering van de grootste naoorlogse sociale ellende: de werkloosheid!

Laat ik eindigen met de woorden van een der beste kenners van de Nederlandse arbeidsmarkt, W. F. Detiger: *Het migratievraagstuk is een landelijk vraagstuk. Het is een maatschappelijk probleem en ik geloof, dat hier een taak ligt voor de regering in het bijzonder.*¹⁾

¹⁾ Geciteerd bij Van Geelen, p. 265—266.

¹⁾ Beraadslagingen, p. 44.

SUMMARY.

The aim of this book is to give a study of the horizontal migration and social mobility of the country-population in the Netherlands. The „country” should be understood as opposed to the town and the city.

Only the division with a view to trades may be a criterion in this; the statistical division is discarded as being useless.

Bij migration the temporary moving is not to be understood.

In West-Europe no detailed investigation of migration has been made. The opportunity given in several official inquiries has not been availed of; the cause of this is to be found in the fact that research-work as to migration can only be done by personal inquiry, and fieldwork is undeveloped as yet in West-Europe.

This lack of interest in migration is the less to be understood, as the knowledge of this subject is of fundamental importance for several sciences, such as geography of dialects, anthropology, and eugenetics.

Many scientists (a. o. VON MAYR and TÖNNIES) have pointed out the necessity of a detailed investigation of migration. It was in the United States however, that the first research-work was done. One of the reasons is to be found in the fact that horizontal migration and social mobility come more to the fore there than in West-Europe.

But above all, the honour of this research-work is due to the young, flourishing branch of Rural Sociology. It has been the work of the Agricultural Experiment Stations where Rural Sociology forms an important part of the work, supported by the Universities, which next to their own investigations worked up the material which had been collected.

The great importance of American investigation lies in field-work as their fundament, reckoning with the facts collected on the spot.

Only in this way it is possible to realise the direction of migration and the motives which have led to it.

It is only samples, not large territories or big groups which are examined in this way.

A great number of these studies have already appeared; it is to be regretted that in West-Europe they have not received the attention which the plan as well as the results deserve.

It is for this reason that we have pointed out the plan and the idea of three of these studies.

Yet the way which the American investigators follow, will never lead to the knowledge of the causes of migration at large.

Their work is founded on a sociographic basis. As they study nearly exclusively one group of the same profession in a certain area (e. g. only farmers), they will never get an explanation of the migration which has its causes in the whole group of that area.

It is the one-ness of dwelling-place which is essential as a basis of this research-work. In the United States the eugenicists have greatly furthered the investigations of migration. The importance of genealogy for these investigations has been pointed out in the study of E. F. HOAG and in the analysis made of a group of agricultural labourers in Groningen.

In the Netherlands no premiss is to be found as to the direction of migration or the social state of the group of migrants. But led by the details, it is possible to state the extent of it cartographically (v. Map I—III). In making these maps we have not chosen the census, covering a period of ten years, as, in doing this, a period of high conjuncture and a period of depression would meet, but we have chosen only one period of rising conjuncture (1925—1930).

This is absolutely necessary, as every period has a migration of its own. This favourable conjuncture shows in industry; agriculture already then shows a decline, whereas cattle-raising still holds its own.

The facts to be gathered from the maps are remarkable.

Next to the regions with a great concentration of the population we find regions with an absolute shrinkage.

We can state five regions of *expulsion*:

1. the region of the great rivers,
2. the region of the meadows in North-Holland, Friesland and Overijssel.

3. the region of peat-digging in the N.O.-Netherlands,
4. the agriculturèl region in Zeeland. North-Friesland, North-Groningen.
5. the places on the Zuyder-Zee.

Concentration is seen in some centres:

East-Brabant (Eindhoven)

Twente (Enschede)

South-Limburg.

A girdle behind the sand-dunes.

The causes of this movement which are lying in the activity of the group within the dwelling-place have been pointed out (pp. 37—67).

The regions which are merely agrarian soon reach an optimum of population, which optimum must needs lead to a lower average of prosperity.

This urges people to migrate to the town; which offers considerably greater possibilities. Yet the regions of greatest emigration are not the regions of birth-surplus; the possibilities for the regions with birth-surplus both in industry (Brabant) and the reclaimed lands is not a negligible factor. Following the American investigations we have taken four villages in our country as types and have examined by means of personal, oral inquiry, a region of cattle-raising (Tull en 't Waal), a region of agriculture (Kats), reclaimed land with agriculture for use of cattle raising (IJsselstein), and a fishing-village (Urk).

This examination has been made, not so much in order to get a final result, as with a view to make this research-work better-known and to stimulate further inquiry in this branch of science. From the results attained by this work we want to show of what importance fieldwork may be to the social geographer.

As every investigation of migration should be based on an analysis of the structure of trades and demography of the group, we have examined next to the landscape, the composition of the population both as to the groups of trades and as to the demographic composition.

The results attained are:

1. The migration of the population of the country is considerably greater than the writers on this subject have supposed. It is not „a tiny stream”, as it has been called by SOROKIN and ZIMMERMAN, who in this respect have generalised.

The official account concerning the fieldlabourers has kept in check all further investigation by its conclusion that the migration of the population of the country was a slight one.

2. Horizontal migration is closely connected with social mobility. It is not advisable to treat these subjects separately. Where there is a difference of activity of the group, it will put a check to migration between the two groups (farmers on clay and on sand. IJsselstein).

A social or religious homogeneous group will not easily admit those of another opinion; on the other hand the stranger will not feel at ease in such a group. Obstacles in the way of a direct connection prevent a closer contact and so influence migration, e. g. the great rivers (Tull en 't Waal).

3. The situation with regard to the towns is of great importance for migration in the country. A large town is a great attraction for the population of the neighbourhood.

4. In the region itself the several groups of trades form a remarkably slight social mobility. Every group turns away, as it were, from the other.

It is especially the children of the field-labourers who show a strong social mobility towards other trades.

In the last chapter we have treated apart the relation between migration and unemployment. In West-Europe especially it is the problem of unemployment which has led to the problem of the removing of labour.

It is self-evident that all ill-advised migration may raise unemployment to an abnormal height.

If an attempt shall be made to lessen unemployment by furthering migration in a better way, it will be necessary to have a sound knowledge of migration, as it exists now and the motives thereof, a knowledge which is sadly wanting.

So the check to an abnormal afflux of labour which in some regions has become a burning question, should be founded on a social geographical investigation. We have pointed out how insufficient the investigations on the subject of unemployment in the country are (East-Groningen, Region of the bulb-fields).

A separate paragraph has been written on the question, if the migration to the town has increased the percentage of the unemployed disproportionately.

An analysis of District C at Utrecht (a district of small mer-

chants and casual labourers) has shown a very high percentage of people born on the spot, considerably higher than the percentage in a district of more well-to-do workmen.

Unemployment in the country has in several regions quite a different aspect as unemployment in the large towns; this partly explains the small number of unemployed workmen in many parts of the country.

BIBLIOGRAPHIE.

- J. Ashby and B. King, Statistics of some Midland villages.
Econ. Journal, 1893.
- Auslese und Anpassung der Arbeiterschaft der geschlossenen Groszindustrie.
Schriften des Vereins für Sozialpolitik 133—135, 155. 1910—1915.
- Algemeen rapport omtrent de werkloosheid in de Bloembollenstreek. 1930.
- L. Bouma, Bodemgebruik en bevolkingsgroei in West-Friesland.
Tijdschr. v. Econ. Geographie, 1930.
- A. L. Bowley, Rural population in Engeland and Wales; a study of the changes of density, occupation and ages.
Journal of the R. Statistical Society, 77. 1914.
- Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, uitgeg. door J. G. van Dillen. Deel I. 1929.
- A. C. de Bruyn, F. E. H. Ebels, Ir. Z. Th. Fetter, A. van Geelen, A. Stapelkamp, F. v. d. Walle, Op welke moeilijkheden stuit de binnenlandsche verplaatsing van arbeidskrachten.
Praeadvies voor de Ver. v. Ned. Arbeidsbeurzen 1930.
Tijdschr. Ned. Werkloosh. raad, 1930.
- K. Bücher, Die Entstehung der Volkswirtschaft, 9e dr. 1913.
XII. Die inneren Wanderungen und das Städtewesen in ihrer entwicklungsgeschichtliche Bedeutung.
- G. Th. J. Delfgaauw, De tendens tot decentralisatie in de vestiging der Nijverheid.
Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Serie voor Stedebouw VII. 1932.
- G. Th. J. Delfgaauw, De omvang van het forenzenwezen in Nederland.
Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. Serie voor Stedebouw VII. 1932.
- A. Folmer, H. van Haastrecht, M. de Vries, Problemen verbonden aan binnenlandsche migratie.
Prae-advies voor de Ver. v. Armeazorg, Deel 48 en 49. 1929.
- J. Frost, Die holländische Landwirtschaft. 1930.
- C. J. Galpin, Analysis of migration of population to and from farms.
U. S. Dep. of Agric. 1927.

- W. Gee and J. J. Corson, Rural depopulation in certain tidewater and piedmont areas of Virginia.
Institute for research in the social sciences. Monographs No. 3.
- W. Gee and D. Runk, Qualitative selection in cityward migration.
American Journal of Sociology 1931.
- P. Anderson Graham, The rural exodus, the problem of the village and the town. 1892.
- M. Hainisch, Die Landflucht, ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform. 1924.
- G. Hansen, Die drei Bevölkerungsstufen. Ein Versuch die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen. 1889.
- H. Harmsen, Bevölkerungsprobleme Frankreichs. 1927.
- H. N. Hart, Selective migration as a factor in child welfare in the United States with special reference to Iowa.
University of Iowa Studies I, 7. 1921.
- R. Heberle, Über die Mobilität der Bevölkerung in den Vereinigten Staaten. 1929.
- A. B. Hill, Internal migration and its effects upon the death-rates: with special reference to the county of Essex.
Medical research council. Special report series No. 95. 1925.
- E. F. Hoag, The national influence of a single farm community; a story of the flow into national life of migration from the farms.
U. S. Dep. of Agr. Bull. 984. 1926.
- C. Jacquart, La migration de la population belge.
Revue sociale catholique. 1899.
- A. de Jonge, De resultaten onzer landarbeiderswet.
Diss. Groningen. 1926.
- G. G. Kloeke, De Hollandsche expansie in de 16e en 17e eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten.
Noord- en Zuidnederlandsche dialectbibliotheek. Deel 2, 1927.
- J. H. F. Kohlbrugge, Stadt und Land als biologische Umwelt.
Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie, VI. 1909.
- G. Lamson, A study of agricultural population in selected Vermont towns. 1931.
- Algemeen overzicht van den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland. 1908.
- M. G. Levenbach, Iets over de binnenlandsche kolonisatie als sociale maatregel.
De Economist, 1918.
- C. E. Lively and P. G. Beck, Movement of open country population in Ohio.
Ohio Agric. Exper. Station Bull. 467. 1930. Bull. 489. 1931.

- Th. K. van Lohuizen, Concentratie en decentralisatie, de bevolkingsbeweging in de stedelijke invloedssfeer Holland-Utrecht 1869—1920.
Tijdschr. v. Econ. Geographie, 1925.
- J. P. van Lonkhuizen en J. Smid, Is werkverruiming door ontginning ten plattelande in den tegenwoordigen tijd gewenscht?
Tijdschrift v. d. Nederlandschen Werkloosheidsraad III, 1920.
Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1925—heden.
- G. von Mayr, Statistik und Gesellschaftslehre. II Bevölkerungsstatistik. 1897.
- G. von Mayr, Statistik der deutschen Binnenwanderungen.
Schriften Ver. f. Sozialpol. 58. 1893.
- P. Meuriot, Les agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine. 1898.
- H. J. Moerman, Bijdragen tot de economische geschiedenis van Kampen in de Middeleeuwen.
Econ. Hist. Jaarboek VI, 1920.
- P. Mombert, Bevölkerungslehre. 1929.
- L. Naudeau, Enquête sur la population de la France.
Illustration Jan. 1930—Déc. 1930.
- L. van Nierop, De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad.
Diss. Amsterdam. 1905.
- W. Ogle, The alleged depopulation of the rural districts of England.
Journal of the Stat. Soc., 1889.
- Onderzoek naar den stand der werkloosheid.
Subcommissie uit de comm. voor econ. politiek.
Verslagen en mededeelingen van de afd. Handel en Nijverheid v. h. dep. van arbeid. 1928, No. 5.
- F. Oppenheimer, Die Wanderung, vorwiegend vom universalhistorischen und ökonomischen Gesichtspunkte.
Verhandlungen VI Deutschen Soziologen Tages 1928.
- J. Postmus, Een onderzoek naar omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland sedert 1830.
Diss. V. U. Amsterdam. 1928.
- N. W. Postumus, De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. I, 1908.
- P. Quante, Die Abwanderung vom Lande und das „Goltzsche Gesetz“.
Schmoller's Jahrbücher, 1931.
- Rapporten en voorstellen betreffende de ontginning van woeste gronden in Nederland I. 1920.
- E. G. Ravenstein, The laws of migration.
Journal Statistical Soc., 1885 en 1889.
- K. Reyne, Ontvolking van het platteland.
Vragen des Tijds, 1902.
- K. Reyne, De uittocht der plattelandsbevolking. 1904.

- J. J. van Riemsdijk, De werkloosheid onder de arbeiders in land- en tuinbouwbedrijven.
De Economist, 1929.
- (K. J. Ritzema van Ikema), Het nageslacht van Jacob Sybolts, landbouwer te Warffum en Geertruid Cornelis'. 1925.
- M. J. W. Roegholt, Het stadsgewest, een studie over de trek naar de steden en zijn gemeentelijk-economische gevolgen. z. j.
- J. T. Sanders, The economic and social aspects of mobility of Oklahoma farmers.
Oklahoma Agric. and mech. College. Experiment Station Bull. No. 195. 1929.
- Selective migration from three rural Vermont towns and its significance.
5 Annual report of the Eugenics Survey of Vermont. 1931.
- A. A. Smick and F. R. Yoder, A study of farmmigration in selected communities in the state of Washington.
Agricultural experiment station of Washington. Bull. No. 233. 1929.
- H. L. Smith, Influx of population, in: Ch. Booth, Life and labour of the people in London. 1892. Deel III, p. 58—166.
- P. Sorokin, Social mobility. 1927.
- P. Sorokin and C. C. Zimmerman, Principles of Rural-Urban sociology. 1929.
- Mr. Dr. A. Spanjer, De landarbeiderswet.
Sociale voorzorg, V, 1923.
- L. J. Spaarnaay, De landbouwgemeenten in Nederland.
Diss. Amsterdam. 1905.
- Staatscommissie over de werkloosheid. Deel IX. Eindverslag. 1914.
Met bijlagen.
- C. L. Stewart, Movements to and from farms.
Annals of the Amer. Academy of pol. and social science. Deel 142. 1929.
- A. L. Terracher, Les aires morphologiques dans les parlers populaires du Nord-Ouest de l'Angoumois (1800—1900).
Diss. Parijs 1914.
- B. Thomas, The migration of labour into the Glamorganshire coalfield (1861—1911).
Economica, 1930.
- W. S. Unger, De oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek.
De Economist, 1913.
- W. S. Unger, Nieuwe bijdrage tot de oudste Nederlandsche bevolkingsstatistiek.
De Economist, 1918.

- E. van der Velde, *L'exode rural et le retour aux champs*. 1903.
Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes in der Nachkriegszeit.
Schriften des Vereins für Sozialpol. 178. 2 Bd. 1930.
- Die Verhältnisse der Landarbeiter in Deutschland.
Schriften der Verein f. Sozialpol. 53—55 1892.
- W. H. Vermooten, *Oorzaken van de toenemende urbaniseering in Nederland*.
Mensch en Maatschappij, 1932.
- C. A. Verryn Stuart, *Inleiding tot de beoefening der Statistiek*. I
1928.
- Verslag van de Commissie van Opbouw in Oostelijk-Groningen. 1930.
Niet gepubliceerd.
- L. van Vuuren, *Onze volkskracht en de landbouw, in het bijzonder ten aanzien van Zuid-Beveland*.
De Zeeuwsche polder, Aug. 1930.
- J. Welleman, *De economische beteekenis van den landbouw voor Nederland in het algemeen en voor Zeeland in het bijzonder*. 1932.
- A. Wirminghaus, *Stadt und Land unter dem Einfluss der Binnenwanderungen*.
Jahrb. f. Nationalök. u. Statistik, 1895.
- W. Witt, *Innerdeutsche Bevölkerungswanderungen in den Jahren 1910—1925*.
Erde und Wirtschaft, 1931.
- E. C. Young, *The movement of Farm population*.
Bull. 426. Agric. Exper. Stat. Cornell University. 1924.
- C. C. Zimmerman, O. D. Duncan and F. C. Frey, *The migration to towns and cities*.
American Journal of Sociology, 1927.
- C. C. Zimmerman, *The migration to towns and cities*.
American Journal of Sociology, 1926 en 1927.
- C. C. Zimmerman, and J. J. Corson, *The migrations to towns and cities*.
Social forces VIII, 1930.
- C. C. Zimmerman and L. Smith, *Migration to towns and cities*.
American Journal of Sociology, 1930.
-

STELLINGEN.

I.

De migratie van de plattelandsbevolking in Nederland is groter van omvang dan men steeds vermoed heeft.

II.

De methode van het Amerikaanse migratieonderzoek verdient de volle aandacht van de sociaal-geograaf.

III.

De oprichting van een sociaal-economies documentatieburo in Nederland is dringend noodzakelijk.

IV.

Uitgaan van grotere administratieve eenheden dan de gemeente bij het regionale onderzoek is voor de sociaal-geograaf niet toelaatbaar.

V.

De Sociale Geographie is een zelfstandige wetenschap; ten onrechte noemt Prof. Dr. S. R. Steinmetz de Sociale Geographie een onderdeel van de Sociographie.

Inleiding tot de Sociologie, 1931, p. 51.

VI.

Ten onrechte schrijft Prof. Dr. S. R. Steinmetz dat de Provincie het object der Sociographie kan zijn.

Inleiding tot de Sociologie, 1931, p. 35.

VII.

Zelfs voor de Sociograaf is het niet toelaatbaar de plaatsnamen niet of anoniem te vermelden.

O. a. R. S. Lynd and H. M. Lynd, Middletown (1929) en Selective migration from three rural Vermont towns and its significance (1931).

VIII.

Het is gewenst, dat de Sociologie gerangschikt wordt onder de vakken, die vóór het Candidaatsexamen gedoceerd worden.

IX.

Een wijziging van de gemeentegrenzen in Nederland op de grondslag van een nauwgezet onderzoek der sociaal-economiese structuur behoort tot de maatregelen, die fundamenteel genoemd moeten worden voor de aanpassing van de administratieve indeling van ons vaderland aan de bestaande produktieverhoudingen.

X.

Door het eenzijdig natuurwetenschappelijk beschouwen van de geographie komt Prof. Berger ertoe de perioden van opbloei van de sociale geographie in de oudheid als decadentieperioden voor de geographie te beschouwen.

H. Berger, *Geschiede der wissenschaftliche Erdkunde der Griechen* (1903).

XI.

Slechts bij een bepaalde staatsopvatting kan men van een „ontstaan” van de Staat spreken.

XII.

Het valt te betreuren dat ook Dr. I. J. Brugmans in zijn studie over de arbeidende klasse in de 19e eeuw in Nederland nagenoeg geen aandacht wijdt aan de plattelandsarbeiders.

XIII.

Ten onrechte begint men meestal de geschiedenis van het Socialisme in Nederland met 1878.

XIV.

Ten onrechte schrijft Prof. Sorokin: „Since the class of the proletariat is recruiting principally from the failures of the upper strata and from the less intelligent elements of the lower classes incapable of ascent the real significance of such slogans as „the dictatorship of the proletariat” is evident.”

P. Sorokin, *Social mobility* (1927), p. 457.

